

A tág haza
Cs. Szabó László-emlékkonferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei

Szerkesztette: Ablonczy László

A TÁG HAZA

Cs. Szabó László-émlékkonferencia

2017. október 26.

ISBN 978-615-5869-05-1

ISSN 2063-7942

© A kötet szerzői, 2018

© MMA Kiadó Nonprofit Kft., 2018

© Magyar Művészeti Akadémia, 2018

A hátsó borítón Cs. Szabó László látható az 1980-as években,
dolgozószobájában (PIM).

TARTALOM

- 9** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
Utolsó karácsony
- 11** KUCSERA TAMÁS GERGELY
Köszöntő
- 15** PETRIK BÉLA
A Cs. Szabó-hagyaték
- 29** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
A chartres-i rózsza (részlet)
- 31** KUCSERA TAMÁS GERGELY
Protestáns és ökumenikus
- 47** ILLYÉS MÁRIA
Hunok Nyugaton
(Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátsága)
- 63** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
A tág haza

- 65 MÁRKUS BÉLA
A harmadik Bach-korszak irodalma
(Cs. Szabó László értekező prózája és publicisztikája
1956 és 1965 között)
- 101 PÁSZTOR ZOLTÁN
„Mit üzen a Rádió?”
- 121 FALUSI MÁRTON
Cs. Szabó László Európa-képe
- 141 ABLONCZY BALÁZS
Cs. Szabó László a közgazdasági karon
- 153 SÁRKÖZI MÁTYÁS
Amit csak Londonban írhatott meg...
- 161 SÜLYÖK MKLÓS
A nem tűnő idő nyomában
(Cs. Szabó László *Római muzsikájáról*)
- 171 PAPP ENDRE
„Szeresd összes ösztöneivel”
(Gondolatok Cs. Szabó László szépprózájáról)
- 189 SZABÓ ZSUZSA
Barátsága Szabó Zoltánnal
- 201 CS. SZABÓ LÁSZLÓ
Álmatlan éj

- 203** GYÉMÁNT LÁSZLÓ
A Csé-festmény születése
- 207** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
„Lekötve és számkivetve...”
- 213** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
Őszi napok Patakon
- 219** ABLONCZY LÁSZLÓ
Csé Shakespeare-galaxisa
- 259** CS. SZABÓ LÁSZLÓ
Téli virágének (részlet)

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

UTOLSÓ KARÁCSONY

*Bekecsben irhában
szép ősz feleségek
ajakán az ének
nem nyílt hiába.*

*Kendőben, bundában
támasztván a falat,
László király alatt
útra készen álltam.*

*„Ó gyönyörűsége...”
tele templom fűjja,
az esztendő búja
búcsúkönnyel ékes.*

*Holnapra az ének
szomorúbb lesz sokkal,
bujdosó dalokkal
kezdődnek az évek.*

KUCSERA TAMÁS GERGELY

címzetes egyetemi tanár, filozófus, a Magyar Művészeti Akadémia főtitkára

KÖSZÖNTŐ

A tág haza... a vándor ruhája alatti...

A bőre alatti az... Az, ami a húsát áthatja, az, ami a csontjában-velőjében van.

S anyagiségében még csak ez sem: a tág haza igazából a vándor lelke és szelleme, vagy máshogyan: a szíve és esze. És ha egész létét betölti a haza, nem lehet hontalan, legfeljebb jogilag.

Mindenütt *máshol* van, de *nem idegenben*.

Mindenhol itthon lehet, még akkor is, ha számára az otthon tiltott.

Mert túl ment a határon, hogy minden határon túlmenően otthon lehessen.

Ha hétköznapi cselekedeteinek céljait adja a haza, kitöltve idejét, betöltve hivatását, akkor – bár legyen emberöltő óta akár más földrész lakója – nem emigráns. Akkor ereje van a Világot felosztani itthonra és otthonra. Neki, a *vándornak* van ehhez ereje, neki, a tág haza *határ-őrének*.

A tág haza határőrei mezsgyét csatoltak megyéhez, megyét mezsgyéhez, egy világgá téve ezeket.

Határtalanító határkijelölésük a szózati kellést – „Itt élned, halnod kell...” – zárójelbe teszi, de nem helyezi „hatályon kívül”, s így tettükkel hitüket vallják meg: hazát elhagyni csak az őket elhagyó hazáért lehet.

Konferenciánkon megjelent Előadók és Hallgatóság! Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Cs. Szabó Lászlóról szólva a diákra és tanárra, a szerkesztőre,

a *Nyugat* második generációjának egyik legifjabb tagjára, a költőre, az íróra, az Európában hontalanná-gyökértelenné lenni nem akaró, nem tudó kereszt(y)én(y) magyar értelmiségire, a távolban élt patriótára emlékezünk.

A felvillanó képekként értelmezhető előadásokból láthatóvá lesz, amit a fentiekben róla és társairól mondtam: túlment a határon, hogy minden határon túlmenően otthon lehessen. Azt hiszem, ez neki sikerült, talán ezért nem volt kínzó honvágya, hanem ezért volt képes párbeszédet folytatni a távolból, majd hazalátogatásakor az otthon maradtakkal. Ezért tud még itt és most is hatni. A haza, valamint az egy és örök Igazságba vetett hit iránti hűségének egysége, amit kimenekített házi oltárként, majd távolléte alatt megőrzött, végül ránk hagyott örökül. Vajon az elmúlt évtizedekben kellő törődéssel gondoztuk-e lelki-szellemi hagyatékát? Kevésbé hiszem.

Egynapos emlékülésünk Cs. Szabó László művészeti, közírói és tanári életművét, valamint az ezeket abroncsként egészzé formáló közösségi és intézményi értékteremtő munkásságát a maga teljességé-

ben bemutatni nem tudja. A szervezők szándéka a tisztelgő megemlékezés Cs. Szabó Lászlóról, akinek emlékét a Magyar Művészeti Akadémia díjadományozással is őrzi, hiszen Akadémiánk Művészetelméleti Tagozatának az évente odaítélt díja őt idéző becsülés. Életművét elemezve tárjuk a következő években az érdeklődő közönség elé barátja, Illyés Gyula – kinek nevét Irodalmi Tagozatunk díja viseli – tavaly megjelent 1956-os naplója után, s másik lelki-szellemi társa, Szabó Zoltán munkásságának még be nem mutatott részei előtt.

Az emlékülés kezdeményezéséért és a szervezéséért az MMA Művészetelméleti Tagozatát köszönet illeti, fáradságukért hálámat fejezem ki vendéglelőadóinknak, és előre is köszönöm Székházunk, a Pesti Vigadó munkatársainak a közreműködést, illetve a tisztelt Közönség figyelmét!

Eredményes emlékülést, a tág haza szellemi horizontját láttató előadásokat kívánok!

PETRIK BÉLA

művészeti író

A CS. SZABÓ-HAGYATÉK

Ha Cs. Szabó László hagyatékáról beszélünk, az egyik szemünk sír, a másik nevet. Nevet, hiszen ellentétben sok más nyugatra menekült honfitársunk esetével szemben, akiknek öröksége halálukkal megsemmisült, odaveszett, nála beszélhetünk a hagyatékról. Hány és hány, a magyar kultúrtörténet számára fontos adalékkal szolgáló életmű háttere – a levelezés, fényképek s egyéb dokumentumok, kéziratok – ki tudja, hol végezte? Örülhetünk azonban, hogy Cs. Szabó esetében előrelátása okán ez elkerülhetővé vált.

A másik szemünk sír, hiszen bár erről még maga Cs. Szabó László gondoskodott, a ránk maradt hagyaték töredékes. Kényszerűen töredékes. Hadd idézzem őt magát:

„az év végén hagytam el az országot, karácsony másodnapján, s velencei megszakítással egy didergő, kísértetiesen üres városban, 1949. január elsején érkeztem Rómába. Mivel indulásom előtt naphosszat gyötrődve sem tudtam eldönteni: maradjak-e kint, térjek-e majd haza, egy árva szöghöz se nyúltam kicsi, de muzeális lakásomban, semmit se dugtam el, egy papírszeretet se vittem ki, holott feltűnés nélkül megtehettem volna akár egy héten át. [...] máig se értem, egyre kevésbé fogom fel, hogyan viselkedhettem botozást érdemlő, ilyen eszelős könnyelműséggel!”¹ „De a pusztulás utolsó szögig teljes volt a Belgrád rakparton. Mindent elvesztettem, ami drága volt nekem, mindent, ami száz szállal nőtt a szívemhez, mindent, mindent.”²

¹ CS. SZABÓ László, *Magyar író az emigrációban: Hűlő árnyékban* (Bern: EPMSZ, 1982), 202.

² CS. SZABÓ, *Magyar író...*, 104.

A hagyatéék főbb helyszínei:

1. Az első: az egész életét végigkísérő, a kortársak hagyatékában megtalálható levelezése.
2. Második: az angliai könyvtára Sárospatakon.
3. Harmadik: írásos hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban.³

Az első pontról szólnék a legkevesebbet; ezek egy része korábban ismeretté vált, válhatott; mindaz, ami a kortársak és intézmények hagyatékában róla vagy tőle fennmaradt, mint például a rádiós működéséhez – 1935 és 1944 között, Németh Lászlótól átvéve a stafétabotot, a Magyar Rádió irodalmi osztályát vezette – kapcsolódó levelezések, dokumentumok, műsortervek. Ezek egy része már életében előkerült, s arról ő maga is tudomással bírt, mint például az Országos Levéltárban fellelt műsorokra vonatkozó feljegyzései, levelezése, ahogy azt

³ Itt szeretném megköszönni a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársainak a munkámhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségét.

Grósz András is említette neki egy beszélgetésükben. S ha már a rádiós működésénél tartunk, fel kell elevenítenünk például József Attilával folytatott levelezését s a Petőfi Irodalmi Múzeumnál (PIM) található fennmaradt leveleit, amelyekből képet kaphatunk, hogy Cs. Szabó milyen fontosnak tartotta József Attila költészetét: „A dolgot természetesen erősen tartom a kezemben, magam ellenőrzöm az előadó-művészt, hogy verseid kellőleg érvényesüljenek.”⁴ S azt, hogy versei a rádió műsorán szerepeljenek, s hogy e kései, a hatvanas évek végén újra felbukkanó levelekből idéződött fel számára is ez a fontos mozzanat, került elő kapcsolatuk a feledés homályából. Jegyezzük meg, a rádióban vezetése alatt, amíg lehetett, számos baloldali érzelmű és gondolkodású, zsidó származású író is megszólalhatott, a levelek ennek hű lenyomatai és tanúi.

Szót kell ejtenünk a Vezér Erzsébettel folytatott levelezéséről is, amelynek darabjai szintén a PIM hagyatékban találhatóak. 1969 és 1972 között több levélváltásra is sor került közöttük, amelynek kiinduló pontja Vezér Erzsébetnek az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1969. 1. számában a Hangmúzeumról, Cs. Szabó korábbi műsoráról szóló írása volt, amelyet Cs. Szabó nagy érdeklődéssel és meghatottsággal olvasott: „Kevés cikk érintett közelebbről” – írta – hiszen valamennyi „fölvétel bölcsőjét részben én ringattam”. „Nem reméltem, hogy Apollón őrjöngő nyílzápora egy-két gyermeket elvétett vagy szándékosan megkímélt.”⁵ – vallotta be évtizedek múltán, nem remélve, hogy ezek bármelyike is túlélte a háború világégését. A levelezés szót ejt Vezér Erzsébet tervezett Ady-kötetéről, amelyet aztán a szerző meg is küldött Cs. Szabónak, s amelyet elismeréssel fogadott. S a későbbi levelezésből megtudhatjuk, hogy Vezér Erzsébet elküldte neki a Babits-hangfelvétel szalagját, amely tudomása szerint az egyetlen versfölvétel a költő hangján, s amelyet visszaemlékezése szerint „borzongva hallgatott”. „Én készítettem vele a Sándor utcában, s azt hittem mostanig, hogy elveszett.”⁶ – írta.

⁴ Cs. Szabó László levele József Attilához, 1937. szeptember 29., PIM JA 811.

⁵ Cs. Szabó László levele Vezér Erzsébethez, 1969. március 24., PIM, V.5659.

⁶ Cs. Szabó László levele Vezér Erzsébethez, 1969. november 20., PIM, V.5659.

Különlegességként említem ebből a levelezésből az irodalomtörténészekhez szóló használati utasítást is kézíratai vonatkozásában:

„Nyilván csalogódik, hogy ceruzával írtam le a versemet a Múzeumnak. De csak ez hiteles. [Kiemelés az eredeti levélben.] Közlöm az irodalomtörténéssel: leveleket kizárólag gépen írok. Száz számra évente. Csak a megszólítást és a köszöntést kanyarítom hozzá golyóstollal. Minden nyomtatásra szánt dolgomat, kicsit, nagyot ceruzával írok, ákom-bákom nagybetűkkel. Az első megfogalmazáson HEMZSEGNEK a javítások. Következik a második leírás, megint ceruzával. Abban is elég sok a javítás. Jön az első áttétel gépírásban. A gépírásos tisztázatot aztán megint letisztázom vagy letisztáztatom. Ami az emberek szeme elé kerül nyomtatásban, az a negyedik v. ötödik szöveg, egészen ritkán (ha szorít az idő), a harmadik. Mihelyt megjelent az írás, eltüntettem a nyomokat: a végleges tisztázatot kivételével mindent megsemmisíték. De az a tisztázatot mindig gépelt, tehát semmitmondó. Tintát sohasem használlok, golyóstollat egy-két sor erejéig. Hitelesnek csak a ceruzaírást tekintem...”⁷

Amit tehát ide kell idéznünk, az a könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeumban található kézíratos hagyatéka. Bővebben tehát az emigrációs életének lenyomatát ismerhetjük meg, amely kezdetben Cs. Szabó Lászlónak a teljes létbizonytalanságot és hontalanságot jelentette, de egyben a szabadságot és az írói függetlenséget is; egy olyan írói életmű megmentésének a lehetőségét, amely a 20. századi magyar irodalom második felének egyik legjelentősebbike lett.

A KÖNYVTÁRAI

Az első – háború előtti és az azt követő néhány év – könyvtára feltehetően elpusztult, kényszerű száműzetésének áldozatává vált. Így emlékezett erre: „Elvesztettem hivatásomat és kenyeremet, barátaimat és ellenségeimet, élettársamat és tizenkét éves, egyetlen fiamat,

⁷ Cs. Szabó László levele Vezér Erzsébethez, 1971. június 30., PIM, V.5659.

Andrást, egy körülbelül 9000 kötetes könyvtárat – soha nem számoltam meg – és sok-sok érzelmileg felbecsülhetetlen családi emléket, ereklyét, iratot.”⁸

Második életének könyvtára szerencsére megmenekült, és azt 1985 augusztusában Sárospatakra szállították. A teljes könyvtári hagyaték tizenegyezer könyvtári egységből, illetve majdnem ezer folyóiratból és katalógusból áll. Ez a könyvtár – talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk – az elveszett kilencezer kötetet másolja, idézi. A könyvtára az európai szellemiségbe tartozás lenyomata, egy olyan magyar íróé, aki száműzetésében is magyarul írt, gondolkodott, álmodott – „Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, a négerekről és arabokról, a Dunáról, Szajnárról, Volgáról, angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim”⁹ –, de akinek kényszerű élethelyzete miatt könyvei nagyobb részt idegen nyelvűek, melyben természetesen számos oxfordi és a camb ridge-i kiadvány fordul elő, elsősorban az ókori, angol irodalmakhoz, művészeti ágakhoz vagy korhoz kapcsolódó kézikönyvek. Az angol kultúra korszakai közül az Erzsébet-kor foglal el tekintélyes helyet mintegy kétszáz kötetes Shakespeare-irodalmával a középpontban – ahogy azt Baranyai Katalin megállapította.¹⁰

Cs. Szabó László kapcsolata az óhazával 1956 után gyorsan épült: Illyés Gyula, Weöres Sándor, Tamási Áron, Vas István életműve, Ottlik Géza dedikált kötetei, Devecseri, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, a két Rónay és Képes Géza könyvei, aki legelőször mert jelentkezni nála. Gál István majdnem harminc közleményét küldte el. Előkerültek Benedek Marcell, Hubay Miklós és Sükösd Mihály, Klaniczay és Keresztury Dezső, Rába György, Takács Gyula, Kálnoky László kötetei és dedikációi, a fiatalabbak közül Csoóri Sándor, Fodor András, Orbán Ottó, Mészöly Miklós és Parancs János, de jelentkezett

⁸ Cs. SZABÓ, *Magyar író...*, 202–203.

⁹ Cs. SZABÓ, *Magyar író...*, 226.

¹⁰ BARANYAI Katalin, *Cs. Szabó László könyvtári hagyatéka Sárospatakon*, hozzáférés: 2018.02.19., http://patakarchiv.hu/crbst_47.html

nála Kellér Andor és Szász Imre, Király István is. Pilinszky János – akivel 1967-es londoni találkozója során két beszélgetést is rögzített¹¹ – saját kezűleg javított példányt adott át neki. Külön fejezetet érdemelnének Cs. Szabó erdélyi kapcsolatai, s ebben az erdélyi névsorban jelen van minden korosztály: Szöcs Géza, Méliusz József, Jancsó Elemér, a barát, Kányádi Sándor, Szilágyi Domonkos és István, Fodor Sándor és Veress Dániel, Balla Zsófia és Kántor Lajos. Feltűnő és árulkodó tény, hogy Janics Kálmán *A hontalanság évei* kötetén kívül a Felvidék szerzői alig szerepelnek könyvtárában, Jugoszláviából Sinkó Ernő, Kázmér Ernő és Szirmai Károly emelkedik ki.¹²

A LEVELEK

A hagyatékban található levelezés ezres nagyságrendű. Számos egyedi üzenetváltás, olvasói, írói megkeresés, tisztelgés található benne, s jó néhány olyan levélfolyam, amely szinte a teljes életet végigkövette. Ezekből a levelezésekből feltárul az emigrációs élet szinte valamennyi fontos mozzanata, kapcsolata; a mindennapi élet örömei és küzdelmei, de akár az írói, rádiós szerkesztői, repülő egyetemi professzori életmű apró, de fontos részletei és háttere. Az emigráció szinte valamennyi néven nevezhető szereplője megtalálható e levelezésben: e kezek között felsorolásuk is lehetetlen; sem az alkalom, sem az idő nem ad arra lehetőséget, hogy ezt részletesen áttekintsük, így csak egy-két jelentősebb elemét emelnénk most ki.

Százas nagyságrendű levél található például Borbándi Gyulától – a legkorábbi 1952. december 4-i keltezésű, a legutolsó megörzött levél dátuma pedig 1983. június 3-a –, a levelezés tehát több mint három évtizedet ölel fel. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a levelezés másik fele a

¹¹ Cs. Szabó László: „Két beszélgetést vettem hangszalagra Pilinszky Jánossal 1967-ben. Angliai benyomásairól szolt a rövidebb első, közvetítésre volt szánva és 1967. augusztus 20-án hangzott el a BBC magyar nyelvű műsorában.”

¹² Lásd erről részletesen BARANYAI Katalin írását, uo.

Borbándi-hagyatékban feltehetően megtalálható, úgy joggal feltételezhetjük, hogy a nyugati magyarság kulturális életének legfontosabb mozzanatairól, gondjairól, sikereiről a levelezés teljes feldolgozásával első kézből kaphatnánk képet.

„Egyszer szó esett köztünk egy *Látóhatár* nevű elég nyomorúságos, esetlen külsejű, sokszorosított időszaki füzetről, amit nálunk tíz-tizenöt évvel fiatalabb menekültek indítottak el, azt se tudtuk pontosan, Svájcban-e vagy Párizsban, valószínűleg menedékjogi megoszlásuk szerint itt is, ott is.” – emlékezett vissza Cs. Szabó. „Mindkettőnknek [Szabó Zoltánról van szó – P. B.] annyira tetszettek az első számok, hogy – Istenem, mibe kerülhet? – elhatároztuk: ez a lap, ha rajtunk múlik, nem merülhet el, mint holmi papírcsónak az emigráció poshadt szellemi tócsájában, megérdemli a maradandóságot, azaz a nyomtatást. Módos barátainkhoz fordultunk a világ minden tájára szétszálló levelekben, s 50 dollár felajánlást kértünk – akkor nagy pénz volt –; cserében az alapítók a lap megszűntéig ingyenpéldányokat kapnak. Elcsodálkoztunk a legvérmesebb reményt is megszegyenítő visszhangtól: két évre biztosította a nyomdaköltséget a begyűlt összeg.”¹³

Cs. Szabó haláláig hűséges maradt a folyóirathoz, a folyóirat szerkesztőihez; a *Látóhatár–Új Látóhatár*ban százhuszonnyolc írása jelent meg, 1952-től egészen 1983-ig folyamatosan ott találjuk szerzőként, s a folyóirat számos összeállításban ünnepelte szerzőjének születésnapját, vagy emlékezett meg róla halálát követően. A Borbándi-levelezés betekintést enged a folyóiratszerkesztő és a lap egyik legfontosabb szerzőjének, egyszersmind két, a magyar szellemi élet fenntartásáért dolgozó barát mindennapi kapcsolatába, a megjelent lapszámok és írássok feletti örömeikbe, az egyes kiemelt megemlékezések, így Illyés Gyula, Tamási Áron és másoknak szentelt számok előkészületeibe: „hadd avassalak be egy tervbe, kérve tanácsodat és közreműködése-

¹³ Cs. Szabó László, Magyar író az emigrációban, in „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem” – A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra (Hága: Mikes International, 2005), 14., hozzáférés: 2018.02.23, <http://mek.oszk.hu/03200/03288/03288.pdf>

det.” – írta Borbándi Gyula 1969 októberében. „Németh László 1971-ben lesz 70 éves. Arra gondoltam, hogy különszámot jelentetnének meg – úgy, mint amikor Illyés 60 volt – és ebben lehetőségünkhez mérten felmérnénk eddigi munkásságát. [...] Én veled kapcsolatban egy átfogó esszére gondoltam, de Rád bízom, milyen témát választasz.” Minden bizonnyal e felkérés eredménye az a közel huszonöt folyóirat-oldalas, Németh László pályaképét bemutató összefoglaló esszé, amely az *Új Látóhatár* Németh László emlékszáma élén áll Szabó Zoltán szintén korszakos írásával együtt.

A hazatérés kérdésében Szabó Zoltán és Kovács Imre álláspontja – bár idővel enyhült ugyan – kategorikusan elutasító volt: ők a szülőföldre soha nem tértek vissza, az emigrációban hunytak el. Cs. Szabó László más utat járt be – bár szándékáról és ebbéli döntéséről soha nem beszélt –, kijelentette, hogy ha hazai folyóiratban teljes egészében megjelenhet egy írása, azaz *a cenzúra nem, a gondolat szabadsága pedig működik*, akkor újra a szülőföldre lép. Ez a feltétel 1980-ban, hosszú huzavonát követően teljesült, amikor a *Nagyvilág* folyóirat két részletben közölte *Dickens naplóját*. Hazautazását azonban ekkor is ahhoz a további feltételhez kötötte, hogy nem hivatalos látogatásra utazik haza, hanem a jó barát Illyés Gyula magánmeghívására; továbbá, hogy az évtizedekkel korábban kényszerűen felhagyott tanszékén, a Magyar Képzőművészeti Főiskolán előadást tarthasson. Mindkét feltétele teljesült: Illyésék vendégszeretetét élvezhette, s előadását harmincegy esztendő után nagy sikerrel megtarthatta. A hagyaték számos levéllel együtt tartalmazza Illyésnek ezt az irodalomtörténeti-politikai pillanatot idéző meghívó levelét.

Aztán ott található a hagyatékban a Zalán Magdával, az 1965-ben Olaszországba emigrált, később a nyugati magyar közösség sikeres írójaként dolgozó írónővel folytatott baráti levelezése, amely 1962 és 1976 között tartott, továbbá az „Édes ZsuzsaMatyiéknek” írott levélfolyam, azaz a római barátokhoz, a Triznya-házaspárhoz, Szőnyi Zsuzsához és Triznya Mátyáshoz szóló több mint két és fél száz levél 1960 októberétől 1982 áprilisáig.

Talán leginkább Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó 1951 nyarán Olaszországból a teljes írói és anyagi egzisztenciavesztés idején a BBC-hez kerülhetett, amely állás meghatározó lett a teljesen talajt vesztett író számára. S bár kettejük pályája Magyarországon is keresztezte egymást, becsülték és értékelték a másik munkáját, életre szóló szövetséget az emigrációban kötöttek egymással. Levelezésük egy része, a legkorábbi emigrációs levelek már közzétételre kerültek¹⁴, de nem kevésbé izgalmasak a hagyaték még publikálatlan darabjai. Szabó Zoltán 1951 elejéről származó leveleiből szinte süt az az izgalom, hogy a barát megmentésének kísérlete sikerrel járjon, őt a maga közelében és biztonságban tudja, ezért megható és megrendítő a barátságnak és az emberi ragaszkodásnak az a foka, amely Szabó Zoltán soraiból árad: „A hatodik érzékem eddig nem csalt meg ebben a dologban.” – írta neki 1951. február 21-i levelében.

„Ez azt súgja, hogy mielőtt neked válaszoltak volna, informálódnak a Belügynél, hogy engedélyeznek-e? Nyilván erre nincs még válasz. Tarjánt egyenesen megkérdeztem, hogy erről van-e szó, se igent, se nemet nem mondott. Erre gyötörtem avégett, hogy miképp ítéli meg az e téren fölmérülhető akadályokat. Valószínűtlennek tartja, hogy valami baj legyen ennél az utolsó pontnál. Szóval minden jel arra mutat, hogy most a behozatali engedélyednél és munkaengedélyednél tart a dolog...”¹⁵

A magyar forradalom hatására aktivizálódó, az 1945–47-es emigráció és az '56-os menekülthullám tagjainak a részvételével 1957. március 15-17-én Londonban, a Nemzetközi PEN Club székházában létrejött a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MIKSZ). Az első vezetőségben képviseltette magát a teljes száműzött hazai szellemi élet majd minden irányzata: tagja volt Faludy György, Horváth Béla, Ignóus Pál,

¹⁴ VARGA Katalin: „»...az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészabóval válthat jelet«” – Szabó Zoltán hat levele Cs. Szabó Lászlónak”, *Irodalomismeret*, 1–2. sz. (2013)

¹⁵ Szabó Zoltán levele Cs. Szabó Lászlónak, London, 1951. február 21., PIM, V.5257/102.

Kovács Imre, Pálóczi Horváth György, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán.¹⁶ A Magyar Írók Szövetsége Külföldön vezetőségben Cs. Szabó elhivatottságból és néha kényszerűségből is aktív szerepet játszott, ahogy mondta:

„előfordult, hogy a száműzött [M]agyar [Í]rószövetség elnökségi tagjai felvilágosító világkörüton voltak, s rám hárult Londonban, hogy közbelépésekre kérjek fel angol írókat. Akkor tapasztaltam ki a morális összetartást, ami a legnagyobbakat is sohase látott vagy hallott pályatársaikhoz köti. Megkértem T.S. Eliotot, az alig hozzáférhető Nobel-díjas költőt, hogy sürgönyözzön a magyar kormánynak; másnap kézírásos levélben értesített, hogy elment a távirat. Nemcsak teljesítette, amit kértem, még illendőnek is tartotta, hogy megnyugtasson egy tökéletesen ismeretlen, menekült magyar író. Ha ma már Déry kikerült a börtönből, csattanósan igazolva van a harc folytatása Bibó Istvánért, Kosáry Domokosért, Obersovszkyért, Gáliért s a többiekért. Tudjon nevükről a világ.”¹⁷

Eliot levele sajnos még nem került elő, de a MIKSZ nevében Cs. Szabó által írt levelek a gyűjteményben fellelhetők.

S akkor még nem említettük a hazai írókkal, barátokkal – Nemes Nagy Ágnessel és Lengyel Balázssal, Vas Istvánnal – folytatott levelezéseket. Egyetlen mondatát idézném Nemes Nagy Ágneshez szóló, ahogyan ő jegyezte, az „öreg Cs.” leveléből: „Édes Ágnes, Láttam a fényképét a Könyv-tájékoztató szeptemberi-októberi számának az

¹⁶ BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Bern: EPMSZ, 1985), 276. – Ezen az értekezleten jelentette be Pálóczi Horváth György, hogy az amerikai irányítás alatt álló nemzetközi értelmiségi szervezet, a Congress for Cultural Freedom – amelyről akkor úgy tudták, hogy a Ford Alapítvány adományából pénzezi a különböző irodalmi és kulturális vállalkozásait, de később kiderült, hogy a pénznek nagy részét a CIA-től kapta – neki és Ignotusnak ajánlatot tett egy magyar irodalmi lap finanszírozására. A szövetség az ajánlatot azzal fogadta el, hogy azt „két célra óhajtja felhasználni: egyrészt, hogy a meglévő *Látóhatárt* kibővítsé, és gyakori megjelenését lehetővé tegye, másrészt, hogy egy új, hetenként megjelenő lapot indítson, az *Irodalmi Újság* formájában és szellemében”.

¹⁷ Uo. 17.

ötödik oldalán. Ha még mindig ilyen az életben is, végre tudom, ki kavarta volna meg pusztító viharral a Naplementémet.”¹⁸ Nemes Nagy költői pályáját amúgy is nagy figyelemmel és tetszéssel követte, s hadd idézzem ide egy bekezdés erejéig ennek a rajongásnak a bizonyítékát:

„hetek óta készültem írni Ágnesnek, de közbejött egy külföldi kiküldetés, s Isten tudja, mióta nem volt időm épkézláb levélhez. Márpedig a *Vándorévekről* kutyaftutában írni tiszteletlenség. Boldogult fiatalságomat támasztotta fel, azt a fiatalembert, aki Tóth Árpád akkor megjelent átköltési gyűjteményét tartotta kezében, s repeső szívvel követte a varázslót. Most ráadásul varázslónő mögé szegődhettem, ami az én koromban sokkal kellemetesebb. Ágnes, el vagyok ragadtatva! A többről élőszóval.”¹⁹

A FÉNYKÉPEK

A hagyatékban számos fotó szerepel: számos önarcképpel a szerkesztőségben, otthon vagy éppen az Abda határában álló Melocco Radnóti-szoborral; s a legfontosabb barátokkal, eseményekkel: Szabó Zoltánnal vagy éppen Weöres Sándorral, Vas Istvánnal.

A KISNYOMTATVÁNYOK

Volt a Cs. Szabó-i emigrációs életműnek – a szépírói, a rádiós és a közéleti szerepeken túl – egy negyedik dimenziója is: az előadásoké, amit sajnos csak töredékesen, részben másodlagos forrásokból ismerhetünk. Cs. Szabó ugyanis Szabó Zoltán mellett – ahogyan azt a visszaemlékezésekből, levelezésekből és naplókából ismerjük – a magyar emigrációs szervezetek egyik legkeresettebb résztvevője volt, a konfe-

¹⁸ Cs. Szabó László levele Nemes Nagy Ágnesnek, London, 1957. október 4., PIM, V.5866/349.

¹⁹ Cs. SZABÓ László levele Lengyel Balázshoz és Nemes Nagy Ágneshez, London, 1965. május 1., PIM, V.5866/349.

renciák egyik legnagyobb hatású előadója, a „repülő egyetem” rendkívüli tanára. Cs. Szabó rendszeres előadója és résztvevője a hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak, a londoni Szepsi Csombor Kör estjeinek mentora, kritikus szemléletű alappillére,²⁰ egyik meghatározója az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia éves találkozóinak, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSZ) tanulmányi heteinek. Ezeket az előadásokat azonban – néhány később nyomtatásban napvilágot látott kivételével – csak a jelenlévők emlékezete rögzíthette, s bár egy részük fennmaradt, vagy az emlékiratok, naplók beszámoltak róla, mégis az emigráció egyik legfájdalmasabb hiányát előadásainak részbeni dokumentálatlansága jelenti. A Cs. Szabó-hagyaték ebből a szempontból is részben hiánypótló, hiszen számos meghívót őrzött meg; némelyek egészen kezdetleges, írógéppel sokszorosított formában, amelyek így a bennük rejlő információkkal kiegészíthetik a menekült magyarság kulturális életének történetét, s bepillantást engednek Cs. Szabó e körben kifejtett tevékenységébe is.

Megtalálhatjuk például az 1968-as Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia (EMEIK) programját, amely szervezet azzal a szándékkal kezdte meg tevékenységét, hogy a menekült protestáns ifjúságot hitében és magyar öntudatában megerősítse. Éves találkozóit az EMEIK rendszeresen a nagyhéten rendezte; az elsőre 1960-ban, Norvégiában került sor, ahol Cs. Szabó László a modern költészetéről tartott előadást. Ezt követően ennek a konferenciának is szinte állandó előadójává vált.

A hagyatékban ott találjuk a hírben és tekintélyben első helyen álló londoni Szepsi Csombor Kör meghívóit és programjait (a kör neve Czigány Lóránttól származik), amelyet 1964 végén Czigány Lóránt, Siklós István és Szabó András – Cs. Szabó László fia – alapított, s amelynek 1965-ös első találkozásán Cs. Szabó László tartott előadást Shakespeare politikájáról, a fiatal értelmiség, a barátok és a nagy

²⁰ CZIGÁNY Lóránt, „Homo politicus”, *Új Látóhatár*, 1984. szept., 3. sz., 286.

öregek előtt²¹. Cs. Szabó a kör működése alatt rendezvényeinek mindvégig aktív támogatója, rendszeres előadója, szereplője volt.

Szintén ott vannak a már említett, 1951-ben a Hollandiában tanuló magyar diákok által alapított Mikes Kelemen Kör, a Hollandiai Magyar Ifjúsági Munkaközösség meghívóinak példányai; így többek között az utrechtinek az 1959 áprilisi meghívója, ahol Cs. Szabó *Az új civilizáció kialakulása a jóléti államban, a demokratikus nevelés problémája* címmel tartott előadást.

Halála óta közel negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Cs. Szabó László emigrációs életművének szinte teljes egésze a magyarországi olvasók előtt is ismertté válhasson. Kézírtos hagyatékának feldolgozása még nem tart itt: tizenhat doboznyi levelezés és három doboz analekta (elbeszélések, útleírások, kötetek – *A nyomozás, Irgalom, Fantomok* –, *A római muzsika*, cikkek, tanulmányok, a *Hűlő árnyékban*, hangjátékok, rádióműsorok jegyzéke, javaslat rádióelőadásokra, írások a rádiónak, feljegyzések, felszólalások) várja a felfedezést.

E késlekedésnek csak hosszas nyomozás után körvonalazhatnánk okait. Ehelyett e körben meg kell elégednünk Füzi László az esszé nagymesteréről írt összefoglalásával:

„A Cs. Szabóra jellemző szellemi meditáció azonban kívül került a magyar életen, s a politikai mozgás is gyorsabb volt annál, amivel ez az írói világ kapcsolatba tudott volna kerülni. Cs. Szabó olvasóra találása azóta is várat magára, ez akkor fog majd bekövetkezni, ha a szellemi élet visszatér a maga szellemi kérdéseihez – s ha szükség lesz még arra a szellemi tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarva-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismételten kialakul a szaktudomány és a szellemi semmitmondás közötti sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.”²²

²¹ Lásd erről SÁRKÖZI Mátyás, Csé (Budapest: Kortárs Kiadó, 2014), 160–161.

²² FÜZI László, „Az esszé nagymestere”, *Új Könyvpiac*, 2005. március 1.

Cs. Szabó László legjelentősebb nemzetszolgálat a nyugati magyar emigrációban a magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem ébren tartása, s ezzel a magyar forradalom után Nyugatra menekülő magyar tudósok, írók, művészek ösztönzése. A hagyaték anyagai ezen emberfeletti munka mindennapjaiba engednek bepillantást.

Cs. Szabó hetvenedik születésnapján, a Szepsi Csombor Kör estjén maga is megfogalmazta hivatását, ha nem is a jelenlét fogalmát használva, inkább a szolgálatét: „Hetven évvel a hátamon, súlyosan elkésve s nyilván tökéletlen végrehajtó képességgel megtaláltam a magam jelmondatát hátramaradó hónapjaimra vagy éveimre: mindig rendelkezésre kell állni. Ami, ha meggondoljuk, alig különbözik a több, mint kétezer éves hippokrateszi esküötől.”²³

Nem is állt tőle messze ez a hivatás: a száműzött magyarság lelkének orvoslása.

²³ CS. SZABÓ László, „Hetven”, *Új Látóhatár*, 1976. 6. sz., 533. Elhangzott a londoni Szepsi Csombor Kör estjén, 1975. november 18-án.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

A CHARTRES-I RÓZSA

(RÉSZLET)

[...]

3

Szállok mégis az Úrnak e búcsúpohárral,
emelem azért is az Istenre,
döntsék el a papok, ha akarják:
Isten elleni káromlás-e,
jó egészségére inni az Úrnak,
hullnak körülöttem a hamvas májusi szirmok,
emelem poharam Istenre,
betelve törékeny örömmel,
a Mosel mente, meg a Rajna,
Burgundia, Bordeaux, a Valais,
Rioja, Számosz, Piemont
s kastélypincék nemeslevelével a Chianti vidék,
Somló, Sopron vagy a Hegyalja szüretelte;
köszönöm Uram, hogy könnyben és vérben
forgó kicsi bolygódon kiszólitottál
keserű siralomvölgyi mocsokba,
sivár veszedelmek közt játszva szíjadon tartottál,
tüskés szirteken, tövises földeken hánytorgattál,
szaggató próbákba taszítottál,
vétkeim árán irgalomra tanítottál,
akard, óh akard még e kerek világot,
akarjuk együtt, ha kell, ahogy hajdan akartad
Szent Bernáttal, a szikár apáttal
s a nagy étvágyú Aquinói Tamással,

*akard a világot úgy, amint Assisi dombján Ferenc
a világító éji bogártól a testvér tigrisig
örömkönnnyekkel téged mindenbe belelátott,
akard, amíg élek s halálom után is örökön,
hagyd meg, Uram a szerelmet a szívben,
őrizd meg az örömet a földön...*

Cs. Szabó László műveit Kubik Anna tolmácsolta

KUCSERA TAMÁS GERGELY

címzetes egyetemi tanár, filozófus, a Magyar Művészeti Akadémia főttkára

PROTESTÁNS ÉS ÖKUMENIKUS

„Szállok mégis az Úrnak e búcsúpohárral,
emelem azért is az Istenre,
döntsék el a papok, ha akarják:
Isten elleni káromlás-e,
jó egészségére inni az Úrnak”

(Cs. Szabó László: *A Chartres-i rózsza*)¹

Túl könnyű – pontosabban leegyszerűsítő – lenne arról írni, ami megtalálható és közismert Cs. Szabó Lászlóról, hogy milyen családba született: a felmenői között papok, evangélikus és református ősök egyaránt fellelhetők. Egyszerű lenne úgy folytatni, hogy evangélikus elemibe, majd Kolozsvárott és Budapesten református gimnáziumba járt; mindezekről részletesen szól – mások mellett – Sárközi Mátyás *Csé*² című kiváló monográfiája is.

Cs. Szabónak a Békés Gellérttel – első közlésként 1980-ban – a római *Katolikus Szemlében*³ közzétett beszélgetésében olvasható, hogy katolikus templom előtt elhaladva édesapja megemelte kalapját a templomnak tiszteletet adva; mikor fia megkérdezte, miért tette ezt,

¹ Cs. SZABÓ László, „A Chartres-i rózsza”, in Cs. SZABÓ László, *A tág haza – Összegyűjtött versek*, vál., kiad., jegyz., utószó CZIGÁNY Lóránt (Budapest: Könyves Kálmán Kiadó, 1995), 117. – A vers címét adó rózsablalet magába foglaló katedrális 1938-ban Radnóti Miklóst is megihlette.

² SÁRKÖZI Mátyás, *Csé* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2014), 12–23.

³ BÉKÉS Gellért, „Beszélgetés a 75 éves Cs. Szabó Lászlóval”, *Katolikus Szemle* 32, 4. sz. (Róma: Külföldi Katolikus Akció, 1980): 341–353.

apja csak megrándította a vállát, és továbbment.⁴ Cs. Szabó ifjúkorát Erdélyben töltötte, s később sokat, sokfelé utazott, így a keleti kereszténységgel is közvetlen élményei lehettek. Az idézett írásban magyarázatot ad: családi indíttatása okán alakulhatott ki ökumenikus szemlélete.

De utazásai kiterjedtek a Mediterráneumra és a Világ nyugati felére, szemléletében a görög-római alapra épített, keresztény Európa szellemi egysége a meghatározó.

Ezen a ponton – kapcsolódva az előzőekhez – érdemes még egy – a korábban már idézett monográfiában olvasható – anekdotát felidézni. A Rádióban egy beszélgetés során mondta Ortutay Gyulának: amennyiben az oroszok és a németek között kellene, akkor a németeket kell választani.⁵ Mindez – ismerve munkásságát – nyilvánvalóan nem értékítélet volt vagy sorrendiség a hazáját veszélyeztető parancsuralmi rendszerek között, hanem a Nyugat és a Kelet közötti választás – esetleges és jövőbeni – kényszerében az egyértelmű preferencia megjelölése, mindezt a klasszikus német kultúrára alapozva. Minderre később tér vissza jelen elemzés, európaiság és kereszténység fogalmi – és gyakorlati – kapcsolatát vizsgálva.

Mégis érdemes Cs. Szabó László módszerét követve, azaz kívülről befelé, az ember felé haladva – elfogadva az előbbiekre alapozó megállapításokat is – más utakat bejárni.

Az ő protestantizmusáról és ökumenizmusáról szólva megvizsgálandó, hogy mit gondolt arról a történelmi korról, amelyben élt, a világról, továbbá az egyház szerint működő vagy az egyénileg megélt kereszténységről, az egyházak működéséről, az állam és egyház viszonyáról, végül saját magáról.

A fentiekben megjelölt témákról elsőként Cs. Szabó *Kettős szellemi erőtérben* című – a Protestáns Magyar Szabadegyetemen 1978-ban el-

⁴ Cs. Szabó László, „Kint és bent – Beszélgetés Békés Gellérttel”, in Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982), 255–256.

⁵ SÁRKÖZI, Csé..., 73.

hangzott, az akadémiai napot megnyitó – előadását érdemes idézni, bemutatni: ez a *Számvetés a hármas határon*.⁶ A címbeli „hármas határ” a helyszínre utal, Bregenzben zajlott le a találkozó; de az írás alcíme is témánkba vágó, így a vizsgálat szempontjából (is) érdekes: „A király jó szolgálja, de elsősorban Istené”.⁷

Cs. Szabó László négy évtizedes távolságból szóló írásáról megállapítható: nyelvezetében, szemléletében, problémaérzékenységében is korszerű. Mindezt megállapítani azért fontos, mert nem a vátesz stílusában, hanem leíró-közlő módon mondta, írta, amit mondott, írt. Sarkalatos tételmondata, miszerint: „Korunk azonban csakugyan rettenetes.”⁸ – amely mindenképpen a magasra rugaszkodást biztosító trambulín –, későbbiekben ezt igazolja: „Erőtereket kutatva tudom mindenekelőtt, hogy csupán három föld körüli járványtűnetet veszek számba: világnézetek barbár lesüllyedését az útonállás szintjére, a Japántól Uruguayig összejátszó anarchiát s a fatalista megadással átmérgezett gazdasági romlást, amely dologtalanságra kárhoztat, de éhínségre már nem, tehát egyszerre öli ki milliókból az önértetet s az önségély ösztönét [...]”.⁹ Cs. Szabó az előbbieket folytatva generációk közötti logika mentén tudatvesztésről, kulturális elhagyatottságról, vallásos nacionalizmusról, korának ismert demokráciatípusairól, az azokból fakadó társadalmi tudatállapotról értekezik. Továbbá arról ír, ami a felvilágosodás, a racionalizmus kényszerű túlhajtásából fakad, ami szerinte még Erasmus korában, sőt személyiségében is egyben volt: egyszerre akart-tudott tudást szerezni és azt átadni, valamint mindezek mellett még imádkozni is.

⁶ Cs. SZABÓ László, „Számvetés a hármas határon”, in Cs. SZABÓ László, *Csak tisztá forrásból*, szerk. SZÉPFALUSI István (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1980), 7–23.

⁷ A jelzett dátumú előadás előzménye egy 1967-es írása: Cs. SZABÓ László, „A vonakodó vértanú – Morus Tamás”, in Cs. SZABÓ László, *Shakespeare – Esszék* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 26–44.

⁸ Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*, 7.

⁹ Uo., 8.

Itt érdemes rögzíteni, hogy a kereszténységről és az ökumenéről (is) szóloán kérdez és ad választ: „Hogy megmentünk akár egy útszéli jegenyét, amely kertes házacsánk határjelzője volt? Képviselőnk-e a képviselő, akinek nevét se tudjuk és fogalmunk sincs mesterségéről? Van-e beleszólásunk abba, hogyan adózzunk, s mire?”¹⁰ Erre az ő válasza minden esetre utalva tagadó.

„Nincs beleszólásunk – mondja később –, hogy mire oktatják gyermekeinket tömegszociológiába, klinikai tesztekbe, szexuálpszichológiába, Maóba, Trockijba gárgyult tanítók. Emberszámba veszi-e a közkórház azt a hónapokig várakozó kartinékszámot – ’sürgős eset’ –, aki valamikor, elárvult emberformájában még ’a nagybeteg János bácsi’ volt? Lakható-e az építésnél már repedező, közjóléti toronyház, ahonnan a hatóságilag beutalt anya, vasalás vagy főzés közben csak oroszánvadász látcsővel vigyázhat az utcán bicikliző, kisebb gyermekére, mialatt a nagyobbik egy romboló galerihez verődve töri, zúzza az elérhető üvegeket, berondítja a liftet...”¹¹

Ez az a világ, amit ő rettenetesnek mond és leír, és azután megrajzolja – valamint minősíti – a politikai értelemben kétosztatú, azaz bipoláris világrendet, megadva a különbözőségeket. Plasztikusan minderről így ír:

„A polgári és népi demokráciák közötti különbség az – s ismétlem: e különbség minőségileg ma még alig fölmérhető –, hogy Nyugaton a technológiával szövetkezett, személytelen jóléti bürokrácia morzsolja szét a demokrácia velejét, s megengedi, hogy mint malac a kés alatt, édeskevés hatással sivalkodva tiltakozzunk, míg a szovjet tömbben és egyéb diktatúrákban a politikai rendőrség taglózza le üzembről üzembré körözött íveken begyűjtött, állítólagos közhelyeslés mellett s még a parányi hatású tiltakozást is tiltva, hacsak nem államilag támogatott, ellenzéki kabarévicc.”¹² Majd így folytatja: „Ha tehát egyelőre nagy is a kvalitatív különbség köztük, jogos a félelem – szorongó undorról beszéltem a legelején –, hogy a személytelen, bürokratizált jóléti állam egyfelől, másfelől az államszoci-

¹⁰ Uo., 11.

¹¹ Uo., 11–12.

¹² Uo., 12.

alizmusban megtestesülő iparosító, urbanizáló párdiktatúra kontinensek lassúságával egymás felé úszik a természetállam jegyében.”¹³

Az írás hátralévő részében szól a nihilizmusról az 1968-as diáklázadások és mozgalmak okán, majd végül leír egy olyan képet, amelyben egyfelől egy londoni metróállomás filmeket bemutató reklámjától eljut az Oscar-díjat egyébként magabiztosan markolászó, ahogy ő mondja: „szemrevaló löporos vörös kisasszonyoknak” – itt a vörös nem a hajszín – bemutatásához, akik „kacsójában *elfogadott* Oscar-díjjal, ajkukon a burzsoá ünneplőkre köpdösött szitokkal”¹⁴ élnek, élhetik világukat. Cs. Szabó szerint ennek ellenére azért ez utóbbi nyilvánvalóan egy más, magasabb minőség, mint a durva szovjet diktatúra, ami elüldöz, bolondokházába zár, vagy véglegesen „eltávolít” embereket, ha nem értenek egyet a mindenható Párttal. Ilyen összegzéssel zárja véleményét a szekularizálódott – „félvilági” – politikai-társadalmi be rendezkedésekről Cs. Szabó László.

Idézett írása szól a magyar nemzeti ügyről is, bemutatja a Magyarországról eltávozókat és az otthon maradókat is, de bemutatja a hetvenes évekbeli közeledés gyakorlatát is: a nyugati autón hazaérkező „nyugatos”-t és a szalámit Nyugatra vivő otthon maradottat, az ő párbeszédüket, az ő beszédmódjukat.¹⁵ De miért is érdekes ez? Azért, mert így jut el elemzésében a következőkhöz:

„Fájdalom, megint rajtunk van a megújult török világ és gonosz, megosztó örökségében ezúttal is súlyosabb lesz a polarizálás magánál a hódoltság-nál. Megint van – itt alakul szemünk előtt erdélyi kontra bécsi, törökpárti kontra németpárti magyar, egy részük olyan hitvány, mint híres tizenhatodik századi komédiánk koronás gazdáit csereberélő anti-hőse, Balassi Menyhárt, de a többség jóhiszemű, becsületes, aggódó. Persze a Tudományos Akadémia keletre betájolt, vonalas történetírása, ha az eddiginél »árnyaltabban« is, vívódás nélkül osztogatja sommás ítéleteit a törökkor

¹³ Uo., 12.

¹⁴ Uo., 14.

¹⁵ Uo., 16–18.

jó és rossz magyarjai felett, de önvájó töprengéssel terhelt magyar ember mindig vissza fog riadni, hogy marasztaló ítéletet vagy magasztaló bírói döntést mondjon ki Bécs-, illetve Erdély-párti ősök ügyében.”¹⁶

Ezek után, az ellentéteket feloldva, nagyon hasonlóan mondja Bocskait és Pázmányt, s álláspontja szerint van remény, ha megtaláljuk a közöset, de „akkor ne feledjük soha, hogy van egy örök *lelki* erőter, ahol kiegyenlítődnek a történelem forgószeleiben változó szellemi erőterek. Eddig még nem volt szó valakiről. Az Istenről.”¹⁷

A világpolgári és magyar elemzés után visszatér az alcíméhez, és jelzi, hogy a „Király jó szolgája, de elsősorban Istené” csonka idézet, kimaradt belőle egy szó: a „volt”, majd azt is tudatja az olvasóval, hogy Morus Tamás – akit 1935 óta szentként tisztel a katolikus egyház – mondta ezt a vérpádon. A szöveg Morus konfliktusát mutatja be, ezt a magyar vonatkozást beemeli úgy, hogy a központosított királyságok idején VIII. Henrik, I. Ferenc, Mátyás király és Nagy Szulejmán szultán kortársaként szól Morusról:

„Közhely, hogy az újfajta, világi állam, bürokratikus mai államok egyenes őse zsarnok uralkodók személyében testesült meg eleinte. Átöröklött, százados rendi intézmények fölé keveredve élet, halál urai ők, udvaruk köré sűrűsödik népük szellemi és politikai erőtere, s könnyen a halál fia, aki e gravitációs vonzásból lázadón ki akar törni, korhadó vagy szétporlott szokásjogokra s közösségi kiváltságokra, röviden: az ősi múltra fellebbezve.”¹⁸

Cs. Szabó László ebben a szövegében nem az elvilágiasodás logikájára építve, nem az ész-uralmon alapuló, liberális jogszemlélet 19. és 20. századi elve és gyakorlata alapján jelzi a szétválasztás szükségességét. Nem, ő szétválasztva kimutatja, hogy az általa transzcendensnek tekintett örök értékek – az isteni értékek – keverése a szekuláris értékekkel – és érdekekkel – nem helyes, nem helyénvaló. Ezt az álláspontot hitelesíten-

¹⁶ Uo., 20.

¹⁷ Uo., 21.

¹⁸ Uo., 21.

dő mutatta be előadásában példaként Morus Tamást; és jutott el a szent életét vagy munkásságát, jelentőségét bemutató rövid szövegrészhez az előbbieken már elemzett – szinte apokaliptikus – jelenkori képtől a remény és Isten fogalmán át Morus Szent Tamáshoz,¹⁹ akit hallgatói, olvasói elé példaként állít a protestáns Cs. Szabó László. Azt a Morus Tamást, aki protestánsokat könyvestül égettettet meg.

Itt, ezen a ponton megállva kimutatható a Cs. Szabó-féle – az egyházias kereteket másodlagosként kezelő – ökumenizmus. Szerzőnknek nem aggályos, hogy a katolikus hit mártírával példálózik a protestáns szellemi találkozón; mint ahogyan más szentek példázatának – így Becket Szent Tamásnak – a bemutatását sem. A két angol Szent Tamásról így ír: „Kálvinista létemre újból és újból eltűnődöm a szenteken, [...] Különösen két angolnak a figurája és sorsa izgatott több mint húsz éven át, két Tamásé. Az egyik Becket Tamás, [...] Morus kancellár, a másik szent Tamás.”²⁰

A morusi életút²¹ számára egyfajta törekvésigény és tanúságtétel, s az életpéldán keresztül mutatja be azt a keresztény felelősséggel áthatott

¹⁹ Morushoz, akit barátság fűzött Rotterdami Erasmushoz. Szellemi hagyatékán: szemléletén, tudományos törekvésein, hitének megéltségén túl miért is lehetett fontos Cs. Szabó Lászlónak Erasmus? A Rotterdami Ágoston-rendi szerzetes volt, mint Luther Márton, de ő a szerzetesi fogadalma alól diszpenzációt kapott, s így még az egyházi kereteken belül maradván – bár azokat kritizálva – taníthatta a tudás és a hit egységét, mindezért Erasmus a Cs. Szabó-i szemléletben az európaiság (a humanitás), a hívő, de hitét nem egyházias megéltségében valló keresztény megszemélyesítője.

²⁰ Cs. SZABÓ László, „Távolsági beszélgetés – Hegyi Bélával”, in Cs. SZABÓ, *Hűlő árnyékban...*, 263–264.

²¹ Cs. Szabó László elemezte a Morus Tamás és Rotterdami Erasmus szerepvállalásai közötti különbséget, erről így ír: „Noha rokon fajsúlyú a két ember műveltsége, és szellemi rostozatuk is hasonló, Erasmus öncsonkító erőpocsékolásnak tartotta a közszolgálatot, Morus viszont érdemesnek, hogy a sok külföldi barát és tisztelő kezerűségére fölálldozza érte tudós becsvágyait. A humanista a titkos tanácsos mögé húzódott. Azzal, hogy a világ »így megyen«: bajjal, mohóságnak, butaságnak, zsarnokságnak és oktalan öldöklésnek kiszolgáltatta, persze Erasmus is tisztában volt. [...] Félti Morus szabadságát, de maga csupán annyira szabad, mint egy magányos vitorlázó a szeszélyes óceánon. Barátja hadihajón szolgál.” Cs. SZABÓ, „A vonakodó...”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*, 30.

világsszemléletet, amellyel szemben a racionalizáló gondolkodásmód, annak a politikai és a társadalmi berendezkedésben, az egyéni életvezetésben, a világhoz, a természethez vagy akár más nemzetekhez való viszonyban megjelenő túlhajtásai Cs. Szabó László számára elfogadhatatlanok, hiszen örökkévaló értékeket törekednek felülírni, kategóriarendszerbe sorolni, múlandóssághoz kötött célok alá rendelni.

Cs. Szabó Morus Szent Tamás történetén át²² fejti ki: nem lehet vegyíteni a kettő – mondjuk így – hatalmat, a kétféle mögöttes értéket, a transzcendens örököt és a szekuláris mulandót, és az előbbinek kell az utóbbin uralkodnia.²³

„Te benned bízunk eleitől fogva [...]” – kezdi a 90. zsoltárt, és visszavisszatérően utal a szövegére. Írását – illetve előadását, hiszen ez egy beszéd írott változata – közönségét bevonva zárja,²⁴ mivel magyar ifjakhoz beszélt, záráskeppen utalt ezer esztendőnkre: „Annyi, mint a tegnapnak ő elmúlása.” – idézi a zsoltáros szöveget.

„S mindössze ezeréves kiapadhatatlan táplálónk a 10. században csodaszépen feltámadó európai műveltség, amely szüntelen önpusztítás közben rengeteg népiért gaztettért felelős más földrészekben, de lelki gyönyörűségünkre számlálhatatlan szépséget is teremtett és fölemelő morális nagyságot példázott. Annyi – utal megint a zsoltáros szövegre –, mint egy éjnek rövid vigyázása. Erre gondoljunk egy *protestáns* szabadegyetem találkozóján, amikor megvitatjuk ingatag helyünket a történelem söprő szelének kiszolgáltatott szellemi erőterekben.”²⁵

Mi más ez, ha nem egy, a Gondviselésben – az isteni akaratban – bízó, az eleve elrendeltetést hite szerint elfogadó, de mégis az emberek sokaságának szabad akaratában, a szabadságot elnyerő emberiségben

²² Érintve Morus *Dialogue of Comfort* – metaforikusan magyar vonatkozású – írását.

²³ A tanulmány nem Cs. Szabó történelemszemléletét vizsgálja, de ezen a ponton és lábjegyzet formájában – illetve az Ágoston-rendi szerzetesek után – Szent Ágoston hatását jelezni szükséges.

²⁴ Cs. SZABÓ, „Számvetés...”, in Cs. SZABÓ, *Csak tiszta...*, 22–23.

²⁵ Uo., 23.

bízni akaró és bízni képes ember vallomások világszemlélete? Csé keresztény-humanisztikus beállítódása feloldhatatlan antagonizmusban áll azzal a racionalizáló világszemlélettel, aminek gyakorlati megvalósulását – apokaliptikus képekben – a szerző elutasítja.

Az 1970-es években a kétpólusú világrend nagyhatalmairól leírta tusakodásukat, valamint azt is, hogy jól megférnek egymás mellett. Ez az enyhülés, a détente időszaka.²⁶

A fentiekben elemzett szövegekhez kapcsolódik *A tág haza*²⁷ című gyűjteményes verseskötetben olvasható *A Nagy Háború – Nyelvmélek a tizenhatodik századból* című verse.²⁸ Az elemzés szempontjából csak logikailag kapcsolódik a vers, valójában időbeli előzmény, hiszen az 1959-es *Félszáz ének* című kötetbe beválogatott írás, amelynél az 1950-es keletkezési dátum a magyar nemzet 20. századi kiszolgáltatottságát mutatja (de az utókor „okosságával” azt is lehetne mondani, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc világpolitikai értelmezése is lehetne, vagy akár az egész détente időszak előképeként is felfogható).

A versben először a császár így szól tanácsosaihoz: „Áldozatok”, majd politikai programját adja elő, miképpen kell a félholdat sárba tiporni, eltakarítani az iszlám világot.

A vers másik részében a szultán szól vezéreihez: „Böjtöljetek”; majd a szultán is meghirdeti – az előzőhöz képest inverz – programját: „s Rómán is leng még lófarok...”

²⁶ Továbbá leírja a harmadikként feltörekvő Kínát, és negyedik világhatalmi tényezőként a terrorizmust. Oly plasztikusan írja le ez utóbbinak a mechanizmusát, a lélektanát, hogy az évtizedekkel később is korszerűnek hat; itt sem elismeréshajhász vagy vátesz módjára, hanem tényfeltáró, elemző módon. Minderről: Cs. SZABÓ László, „Műhely a Mewsban (Második beszélgetés Peéry Rezsővel)”, in Cs. SZABÓ László, *Két tükör közt – Beszélgetések* (Basel: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1977), 179–181.; Kínáról még: Cs. SZABÓ László, „Azért is! – Három beszélgetés Urbán Györggyel”, in Cs. SZABÓ, *Hűlő árnyékban...*, 291.

²⁷ Cs. SZABÓ László, *A tág haza – Összegyűjtött versek*, szerk., utószó, jegyz. CZIGÁNY Lóránt (Budapest: Könyves Kálmán Kiadó, 1995).

²⁸ Cs. SZABÓ, *A tág haza...*, 46–48.

Mindenképpen fontos ezen a ponton megjegyezni, hogy mindkét esetben az uralkodó vallási vonatkozású utasítással kezd, innen merítik – vagy így erősítik meg – hatalmuk legitimációs alapját.

És mi a nagy(hatalmi) elhatározások végeredménye?

A költő a harmadik megszólaló, „a magyar prédikátor magában”, neki nincs társasága, s így összegzi a történeteket:

*Vetésemen, asszonyomon végiggázolt
s magzatomat elhurcolta a török,
iskolámért, híveimért hontalanul
futó nyájban bécsi úrral pörölök.*

*Századéve készülődnek, fenekednek
s ígéretik egymásnak a bős halált,
jött a halál faluinkra, városunkra,
harc és pestis mindenestől fölزابált.*

*Kócsagokat láttam s gémet ember helyén
kényes lábbal mocsarakban lakozni,
szépapám is, nagyapám is oda jártak
Mátyás alatt szabad kedvvel borozni.*

*Csatatere vasasoknak, janicsárnak,
Magyarország földig rontva, rom alatt,
császár, szultán fogadtak egy szent háborút,
nagy háborút s a háború elmaradt!*

Cs. Szabó mindezzel több rétegben is üzen: lehetsz szultán, akaratod kinyilváníthatod vezéreidnek, lehetsz császár, adhatsz utasítást az uraknak, a következménye annyi, amennyit Isten megenged.

Mindezt a példabeszédet a magyar történelemhez köti, így az egyetemes horizonton megjelenhetett a magyar sors kicsiny csillaga... A világhatalmak magukat és a másikat létükben nem veszélyeztető

módon tusakodnak; s a végeredmény: kócsagok laknak a *magyar* mocsárban – ahol korábban emberek boroztak, azaz éltek, élhették hétköznapijaikat, tarthatták ünnepeiket.

Visszatérve a másik Tamáshoz, Cs. Szabó László jelzi, hogy sokszor összemossák a két mártír Szent Tamás tetteit az utókor ítései, s ő jelentős eltérést mutat ki: Becket visszamegy a kontinensről – francia földről –, azzal az erős sejtéssel, hogy mártíromság vár rá.

Miért is fontos ez? Írásaiból, de mások – például Illyés Gyula – visszaemlékezéseiből is tudott, hogy Cs. Szabót foglalkoztatta az ott(hon) maradni vagy a visszamenni kérdése, az egyik modell Morus Szent Tamás, a másik modell Becket Szent Tamás története.²⁹

A visszatérő Becket Tamás példaadása mindenki számára kellemtelen: a kívül lévők nem tudnak felmutatni egy menekültet, áldozatot, az otthon maradottak – kik szélárnyékban vagy a hatalommal kiegyezésben élik életüket – félnek, hogy a hazatérő veszélybe sodorja őket is. Mindannyian tudják, hogy a visszatérő mártíromsága a jelenbeli állapotokhoz képest magasabb erkölcsi és felelősségi szinteket nyit(hat) meg, a vállalt kínszenvedés példázata a szembenállók és a támogatók – egymással is kialakított – *modus vivendi*jét teszi kérdéssé.

Becket Tamás életútját értelmezni lehet a helyes és helytelen kompromisszumok soraként, de életének utolsó évei példázatként szolgálnak a keresztény hiten alapuló életvezetés – a hivatástudat – következetességének, a világi és az örökkévaló értékek – és hatalom – közötti hierarchia egyértelmű felmutatásának, az utóbbi – akár a krisztusi áldozathoz hasonló áldozat általi – „uralkodásának” szükségére. Becket Tamás sem akart vértanúvá lenni, de a helyzet abroncsszorításában a tudatos és vállalt mártíromságára – a hagyomány szerinti – utolsó mondatainak egyike is bizonyítéku szolgál:

²⁹ Cs. SZABÓ László, „Ember és műfaj (Beszélgetés Siklós Istvánnal a Római muzsika megjelenésekor)”, in Cs. SZABÓ, *Két tükör...*, 133.

„Ellenségünket inkább a szenvedéssel, mint a harccal fogjuk legyőzni.”

A fenti kettő mellett egy harmadik utat is mutat Cs. Szabó, Szervét Mihályét, a *Csillag a máglyán* elemzésében.³⁰ Ebben kiemeli a Sütő András-darab Szervétjének gondolatait: elmennék, kivonulnák – mondja a Cs. Szabó-i értelmezés hangsúlya szerint – (mint ahogyan, ha kellett és tudott, elszökött), mert nem akarom megélni azt, hogy egyházas módon intézményesüljek és itt legyek köztetek, nem akarok – Cs. Szabó fordulataival – a kard és a buzogány, azaz a politika, a hatalom szíami ikrévé válni. Szervét szerint sem vegyítendő a két hatalom, amely „vegyület” szükségszerűen létrejön a hit egyházi intézményesülésével. Szervét elmenne – szemben a hazatérő Beckettel –, s a mártíromságot sem fogadja el megbékélve, mint a „vonakodó” Morus Tamás.

Az otthonmaradás, a hazatérés, a menekülés választásai között nem állít fel sorrendiséget, Cs. Szabó László példáiban a keresztény hiten alapuló erkölcs korlátozó és iránymutató mivoltát tárja elének. A világban élni, a társaiért tenni akaró embert akár a világi, akár az egyházban intézményesülő hatalom ellehetetlenítheti, de az együttműködés határait az erkölcsi autonóm személy – még – meghúzhatja.

Ennél a megállapításnál szükséges egy már idézett beszélgetésben az alábbiakban ekképpen szólította meg – mutatta be – Csét Szépfalusi István: „Cs. Szabó Lászlót ugyanis az elmúlt években általában katolikusnak tartották, vagy legalább tiszteletbeli lutheránusnak, de Kál-

³⁰ Érdekességképpen megemlítendő, hogy ekkor meséli el Cs. Szabó – miközben „bemutatja” a genfi reformáció emlékművét, értelmezi annak teológiai és esztétikai kompozíciós jellemzőit –, hogyan „mérte fel” Illyés Gyula az emlékművet – hány lépés hosszú, hány lépés széles, hogy viszonyulnak egymáshoz az alakok – verséhez, amely *A reformáció genfi emlékműve előtt* címet kapta; Cs. SZABÓ László, „Csillag a máglyán – Kerekasztal beszélgetés a dráma német megjelenése alkalmából”, in Cs. SZABÓ, *Csak tiszta...*, 102.; Ugyanerre utal még: Cs. SZABÓ László, „Kint és bent – Beszélgetés Békés Gellérttel”, in Cs. SZABÓ, *Hűlő árnyékban...*, 256.

vinnak, kálvinistának a közelmúltban Nyugat-Európában alig nevezték.”³¹ Áruklodó megállapítás, már csak azért is, mert Cs. Szabó szerint Luther és Kálvin is a kard és a buzogány – a hatalom és a politika – szíami ikrévé lett, valamint „torzulás”-ként írja le a korai kálvinizmus állapotát.³²

Mindezek értelmezhetőek Cs. Szabó Lászlónak az intézményekkel, az intézményesüléssel kapcsolatos széksziséből fakadó általános (politikai) bírálataként, amelynek gyökere a mindent intézményesíteni és rendszerszerűen – rendszerszerűvé – felszabdalni akaró racionalizmussal kapcsolatos kritikája. De értelmezhető a világi hatalom és az isteni örök értékeknek az antagonizmusára épülő (filozófiai-teológiai) álláspontjaként, illetve az egyikből vagy másikból, esetleg mindkettőből fakadó életszemplétként is.

Az Európa-eszmény hirdetése – ehhez kötődően a nemzetállami berendezkedésforma kritikája – az egyházak „fölkötti” keresztény ökümenizmus Cs. Szabó világszempléltében az egy örök igazságra alapozott hiten nyugszik. Írásaiban sokszor – amit ezt a fentebbi oldalak bemutatni szándékoztak – összekapcsolódnak. A görög–latin műveltség, a krisztushiten alapuló emberség, amely feloldhatja a racionalizmusban rejlő csapdákat, s egy másik, a közösségeket, a nemzeteket egymás mellett békében tudó világot hozhat el.

Hegy Béla kérdésére, hogy hisz-e az ökümenizmusban, a keresztény egységtörekvések helyességében, elveit magára vonatkoztatva Cs. Szabó László így válaszol: „Az ökümenia legalább annyira a hitvallásom része, akár a Miatyánk.”³³

Hitről, vallásról, magyarságról, az európai civilizációs körről – mintegy összefoglalva – a *Két tükrök közt* „beszélgetős” kötetben ekképpen nyilatkozott Siklós István kérdésére, ami arra a jellemvonásra vonatkozott, amelyet kiemelne magával kapcsolatban:

³¹ Cs. Szabó, „Csillag a máglyán...”, in Cs. Szabó, *Csak tiszta...*, 95.

³² Uo., 97.

³³ Cs. Szabó, „Távolsági...”, in Cs. Szabó, *Hűlő árnyékban...*, 269.

„Hogy keresztény. Persze nem a szó dogmatikus értelmében. Tízféle eretnekséggel vagyok kereszttezve, az író mégis fundamentálisan keresztény. De a manicheizmus már nincs az eretnekségeim között, nem vagyok a magyar manicheista, aki a halál puritán kultuszától eljut a nemzethalál szépségéig. Veszedelmes ígézet, Zrínyi és Mikes még nem ismerte, de Kölcsey óta szinte folyton megtalálod a magyar irodalomban. Azoknál is, akik szembeszálltak a magát joggal féltő nemesi nemzettel. Dobj be a vallásos Középkorba, s rögtön lubickolok, vagy a tizenhatodik századba, amikor jó kiadós vallásháborúk voltak. Nagyon szeretem a türelmes tizennyolcadikot is, oldott stílusát és tökéletes ízlését, de csak nosztalgikusan.”³⁴

Ugyanitt idézi még azt, ahogy Szabó Zoltán nyájasan csúfolni szokta, miszerint olyan, mint Luther Márton: kiszögezi a tételeit a wittenbergi templomkapura.³⁵

Még a fentieknél is személyesebben vall istenhitéről: „Ami viszont a magam istenességét illeti, nem tudom, mióta változatlan; bent vagyok Isten előre kigondolt tervében [...]”. Néhány sorral később így vonatkoztatja a maga életére: „Én szinte kezdettől elfogadtam azt a hányatott, nehéz életet, amire ítél, s a szép színeset, amivel megajándékozott: dúlt vagy csendes éjszakáimtól függ, hogyan látom. S ő segít az alázatos, vigasztaló gondolatokhoz is, hogy talán van értelme a vég nélküli fekete bohózatnak is, van cél a céltalan örületnek látszó történelemben [...]”. Ezt a gondolatsor kevéssel lejjebb így zárja: „segít a hit [...] s nincs okom lázadni a nekem jutott osztályrész ellen. Milliók keresztje súlyosabb az enyémnél [...]”.³⁶

Cs. Szabó László protestáns volt, mert a személyes istenhit folyamatos megújításán fáradozó reformátor maga is, kálvinistaként az eleve elrendelést, a felsőbb hatalmat, de a szabad akaratot egyaránt valló kereszt/y/én/y/ volt, aki életét országhatárokat felülíró-lényeg-

³⁴ Cs. Szabó, „Ember és...”, in Cs. Szabó, *Két tükör...*, 132.

³⁵ Uo., 132.

³⁶ Cs. Szabó László, „Azért is! – Három beszélgetés Urbán Györggyel”, in Cs. Szabó, *Hűlő árnyékban...*, 288–289.

telenítő módon kellett, hogy végigélje európai magyarként és magyar európaiként; hasonlóan tekintett az egyházas hitéletre is: a krisztushitre alapozta ökumenikus szemléletét, ahogyan írta:

„De ha már itt vagyunk a földön, próbáljunk kitartani s az élő Jézus oldalára állni. Nem könnyű. Krisztust a feltámadással megtették győzhetetlen világbíró császárrá s erre a hatalmára építik hatalmi igényüket az egyházak. A Nagy Ítélet előkészítő bírái.

*Iudex ergo cum sedebit,
Quidquid latet, apperebit,
Nil in ultum remanebit...*

– szól a *Dies Irae* egyik szakasza. Rettenetes adószedői fenyegetés. Aztán szerencsénkre találkozunk nagy néha egy szeptemberrel, s eltűnődünk, talán mégis köztünk jár az élő Jézus, akiben az Isten ítélet nélkül felajánlja a szeretetét. Tőle ered a kezdeményezés, mi csak válaszolunk, elfogadással vagy visszautasítással. A művész mindig elfogadással, akár hívó, akár hitetlen. Hiszen művében találkozik s békül meg leginkább ember az emberrel, túl népek, nemzetek, országok halandó életén. Ők Jézus belső munkatársai, az örök kenyérszaporítók, mialatt a Templom körül folyik az örök zsidóvásár és adószedés.³⁷

³⁷ A hosszasan idézet szöveg a Peéry Rezsővel folytatott beszélgetése alapján megjelent írás záró szakasza, amelyből nem lehet nem kiérezni – az egyházkritikán túl – a ritkán megjelenő önmeghatározást, a művészként magát vallomásosan meghatározó Cs. Szabót. Cs. SZABÓ László, „Műhely a Mewsban (Második beszélgetés Peéry Rezsővel)”, in Cs. SZABÓ, *Két tükrő...*, 184.

ILLYÉS MÁRIA

művészettörténész, filológus

„HUNOK NYUGATON”

Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátsága

Megszólalásomhoz azért választottam Cs. Szabó Lászlónak ezt a könyvcímét, mert két íróról szeretnék beszélni; róluk, akiket a kötet összeköt. A könyv maga elsősorban apám portréja, de a szerző itt az ábrázolttal egyenrangú szereplő; a címben említett Nyugat pedig szembesülést sugall a nyugati világgal, ugyanakkor kötődést is ehhez a nyugati – ma már inkább úgy mondjuk: európai – műveltséghez.

Cs. Szabó saját maga ezt a kis kötetét egyik legsikerültebb művének tartotta. Valóban, ez talán a legmegkapóbb arc más apámról: az akkori művek háttérablója előtt színesen, elevenen és hitelesen jelenik meg maga az ember.

Cs. Szabó az 1960-as években, tehát húsz év elteltével idézte itt föl a második világháború után apámmal közösen megtett útját Genfben, Rómába és Párizsba; és benne két, a francia műveltségben az átlag franciánál jóval jártasabb író találkozását írja le az akkori nyugati világgal. Könyvének címe mintegy válasz Illyés Gyula önéletrajzi ihletésű regényére, a *Hunok Párisbanra*, amely éppen a közös útjuk idején, 1946-ban jelent meg. Ebben apám az első világháború utáni magyar emigrációs hullámról szól, a nyugati kultúrában járatlan, francia közegbe került munkások életéről. Cs. Szabó az 1946–1947-es három hónapos út leírását akkor közölte, amikor ők ketten a mesterséges határvonák két oldalán rekedtek. Az elemző nem hagyhatja figyelmen kívül Cs. Szabó írásának a címével sugallt jelentését: a múltba visszaléptető grádicok fokain át a két író gondolkodásának

változásait a húszas évektől a hetvenes évekig. Amikor a *Hunok Nyugaton* első szövege megjelent a müncheni *Új Látóhatárban*, a kádári Magyarországon apám *persona non grata* volt, Cs. Szabó pedig anatómia alatt állt: a BBC Londonban dolgozó munkatársának nevét nem emlegették idehaza nyilvános kulturális fórumokon, s a magyar szellem európai kötődését sem szívesen hangsúlyozták a hivatalos közbeszédben.

Cs. Szabó László ebben a kötetében nem említette barátságuk kezdetét, amely ifjúkorukban indult és több stációja volt. Legelső tanulmánykötetnek nevezett könyvét megjelenésének évében, 1937-ben lediktálta apámnak. A *Levelek a száműzetésből* többek között a trianoni határok által elszakított területen megtett kulturális sétákat idézi föl. Kassától Lublóig, Szlovenszékótól Erdélyig bemutatja a városokat és a táj emlékeit történelmi és irodalmi vetületekből, de olyan részletesen és pontosan, hogy rekonstruálni lehetne belőlük az azóta alaposan megtépzott művészeti emlékeket, feledésbe merült irodalmi, történelmi vonatkozásaikkal együtt. De mire vonatkozik a *száműzetés* szó a címben? Az elcsatolt régiók száműzettek Magyarországról éppen úgy, ahogy Cs. Szabó Kolozsvár száműzöttjének érezte magát még 1937-ben is?

Cs. Szabó az első világháború utolsó évében hagyta el Kolozsvárt, apám sem sokkal később tapasztalta meg az emigráns létet. Gyermekkori háttérük eléggé különböző volt, inkább elválasztotta volna őket. Egyikük a művelt, több generáción át magas fokon képzett, fontos közszerepeket betöltött erdélyi értelmiségből; másikuk pedig a dunántúli puszták népe világából indult, még ha annak nem is a legnyomorúságosabb rétegéből. De ugyanakkor mennyi hasonlóság: a katolikus és a protestáns szálak összefonódása a fölmenőik között, családjaiknak a serdülő fiúkat megrázó felbomlása, és egészen korán a francia műveltség vonzereje. 1926-ban éppen egy időben voltak Párizsban, anélkül, hogy találkoztak volna. Egyikük eminens diák, kiváló iskolák jól megalapozott műveltségének birtokában, biztos, noha szerény anyagi háttér védelmében; másikuk a létbizonytalansá-

got megtapasztalt menekült, aki a nélkülözést saját keze munkájával enyhítve küzd, hogy saját erejéből pótolja a korábban meg nem szerzett tudást.

Hazatértük után hamarosan mindketten a *Nyugat* munkatársai lettek, és később a folyóirat legtöbbször szerepelt szerzőivé váltak. Akkor és abban a körben ismerkedtek meg. Apám Cs. Szabóhoz írt levelei Cs. Szabó lakásának 1949-es hatósági lefoglalásakor és kiürítésekor eltűntek. Cs. Szabóé fennmaradtak apám hagyatékában. Az első 1936-os, szívélyes, baráti hangú. Akkor ő már a rádió [Magyar Rádió] Irodalmi Osztályának a vezetője volt, és sűrűn szerepeltette apámat. A Rádió Archívuma rendelkezésemre bocsátott adatai alapján 1939 és 1944 között apám Cs. Szabó felkérésére huszonhárom alkalommal írt rádiós szövegeket. De a kimutatás nem teljes, apám hagyatékban fennmaradt, részben kiadatlan és jellegükből ítélve bizonyosan rádiós föl-olvasásra készített szövegeiből, valamint Cs. Szabó több leveléből nyilvánvaló, hogy az együttműködésük korábbi és jelentősebb volt. Cs. Szabó gyakran fölolvastatta Illyés Gyula frissen megjelent verseit,

prózait, pedig nem egyszer kellett tartania a hátát a hivatalos politika által nem kívánatosnak tartott barátaiért.

„[T]artós, igazi barátság [...] csak eszmetársak között lehetséges...” – mondta Illyés Gyula egy interjújában, másutt pedig: „mindig akkor voltam boldog, amikor valami együttesben egyenlőként tudtam dolgozni [...] olyan írói csoportosulásban, ahol valamilye közös törekvés, közös cél [...] egyesített bennünket.” Apám művének egy jó részét átfűti az ilyen eszmei értelemben vett közös törekvés. Kortársai közül a gyakorlati, valóságos feladatvállalásban Cs. Szabó is kivette a részét, akár a rádiónál, akár titkos diplomáciai kiküldetésben a szovjet–finn háború idején, vagy akár akkor, amikor Ungváron szembesült egykori rádiós főnökével, Kozma Miklóssal, Kárpátalja kormánybiztosával együtt a Kamenyec-Podolszkij tömegmészárlás tényével és a magyar hivatalos adminisztráció német nyomással szembeni tehetetlenségével.

De Illyés és Cs. Szabó barátsága kezdetben irodalmi alapokon nyugodott: szerkesztési, lapalapítási, fordítási tervek fűzték őket össze, valamint az európaiság és a magyarság vonatkozásában a hasonló gondolkodásuk és magatartásuk.

Cs. Szabó úgy emlékszik erre a korszakra, mint „a heroikus tettekre lázasan készülő harmincas évekre, nagy várakozások évtizedére, amelyet mai távlatból joggal nevezhetünk második magyar reformkornak, mert semmiképp sem volt méltatlanabb, mint az első, 1825 és 1848 között”.

A német megszálláskor mindketten visszaléptek a rádiós, illetve lapszerkesztői munkából. Csé a megszállás másnapján lemondott a rádiónál az Irodalmi Osztály vezetéséről, apámat pedig figyelmeztették, hogy rajta van a németek listáján mint ideológiailag veszélyes személy, és jobban teszi, ha vidékre távozik. Ezt tette Cs. Szabó is, ő Balatonföldvárra, apám Tihanyba vonult vissza a letartóztatás vagy elhurcolás várható veszélye elől. Cs. Szabó azt írta „akkor kötöttünk máig tartó bensőséges barátságot”, amikor „vele s Örleyvel körülbicikliztük a Balaton egy részét”. Ez 1944 nyarán volt.

Levelezésük is az együtt végzett közös munka jegyében folytatódott, ebből csak az 1944 májusa és 1945 júliusa közötti időszak maradt ki: az 1944-es utolsó levél még egy francia irodalmi és művészeti szemelvénygyűjtemény kiadásáról szól, talán apám ötlete volt. Cs. Szabó részletes tervezetet küldött a könyvre, de tudtommal nem valósult meg. Napvilágot látott viszont az 1945-ben Cs. Szabó szerkesztette, Itáliáról írt versek kötete, a *Márvány és babér*; ebbe természetesen apám is adott fordítást.

Kedves Gyuszi,

A csatolt listával s feljegyzéssel térek vissza kb. két hét előtti felkérésedre. A munka békésebb körülmények közt egy hét alatt is tető alá került volna. Ha a dolog érdekel még, a képeket úgy is együtt kell átvizsgálunk két vagy három lelőhelyén: a Szépművészetiben, a Gerevich tanteremben s a lakásomon. Egyéb hozzátennivalóm nincs is, legfeljebb az, hogy szeretnék minél hamarább látni.

A fordítók ragyogón dolgoznak, én azonban a Te Du Bellay telitalálataidra vagyok a legkíváncsibb.

Bpest 1945. júl. 1.

Ölel
Laci

„Ízig-vérig urbánus vagyok.” – mondta Cs. Szabó, ami azonban semmiképp sem gátolta meg abban, hogy 1945-ben Illyés Gyula fölkérésére több javaslatot tegyen a Paraszt Párt emblémájához és plakátjaihoz készülő képzőművészeti források kiválogatására. Hiszen, „Ilyen módon a tanulatlan magyar dolgozókat is észrevétlenül hozzá lehet szoktatni az európai festészet és szobrászat néhány klasszikus nagy művéhez...” – írja apámnak egy háromoldalas tervezet előtt 1945. július 5-ikén. És noha a negyvenes évek elején Cs. Szabó is beszállt a magyarság és európaiság vagy-vagy vitájába, későbbi emlékezésében a népi-urbánus kettéosztást irodalmilag értelmetlen, politikai színeze-

tű, hamis megosztásnak nevezi. Véleménye összevág apáméval, aki a népi-urbánus szavakat a harmincas-negyvenes évek magyar irodalmára vonatkoztatva értelmezhetetlennek mondta.

Cs. Szabó 1948 végén elhagyta az országot, döntése életének az elkövetkező több mint három évtizedét meghatározta gyakorlati vonatkozásában. És a szellemiekben? „Amíg jól ment a Nyugatnak és Angliának a hatvanas évek hamis szivárványa alatt, a BBC-ben is bőven volt pénz, hogy időnként országgá, sőt világgá repítsen” – mondta. Nagy szenvedélyének hódolva fölkereste az európai kultúra lenyűgöző színtereit. Úti beszámolóí, irodalmi tanulmányai, kiállításismertetései és elemzései egymás után hangzottak el előszóval, saját fölolvadásában a BBC hullámain vagy a nyugat európai magyaroknak szervezett összejöveteleken, majd jelentek meg lényeges kiegészítésekkel írásban a nyugati magyar sajtóban. A tanulmányíró ez a lehetőség növelte igazán naggyá, a legnagyobbak közé. Az *Alkalom* címet adta annak a tanulmánykötetnek, amelyre az 1980-as hazajövetel kapott fölkérést. *Alkalom*, mert az esszéket alkalom szülte. Ez a remek összeállítású kötet gyűjti össze Cs. Szabónak azokat az esszéit, amelyekben hozzáférhetővé tette számunkra az 1960 és az 1980-as évek közé eső korszak figyelemre méltó kultúrtörténeti eseményeit művészeti, irodalmi elemzések formájában. Más kötetekben megjelent tanulmányai is – a Victor Hugo száműzetéséről, a Vergiliusról, Horatiusról szólók, a Shakespeare-színművek és előadások elemzései, amelyekben magyar fordításaikra is fölhívja a figyelmet, a kiállítások kapcsán írt művészeti és történelmi korrajzok – szellemiségük, hangvételük, nézőpontjuk révén helyet kaphattak volna a legszínvonalasabb nyugat-európai, amerikai folyóiratokban vagy az akkor új műfajként jelentkező nagy, monografikus kiállítás katalógusok elemzései közt. Külön értékük a magyar vonatkozások kiemelése.

De Cs. Szabó azok közé a nem csekély számú külföldön élő magyar írók közé tartozott, akik csak magyarul írtak. Ha a legfrissebb kutatási eredményekbe ágyazott esszéit angol nyelvű közegbe helyezi át, Cs. Szabó belekerül a korszak nemzetközi szellemi folyamába. Ő

azonban kimaradt ebből. Nem arra fordított fáradságot, hogy angol esszéíró váljon belőle, hanem teljes figyelemmel és minden idegszálával a magyar irodalmi és közéletet követte, az itthonit és a külhonit; pontosabb értesülése és objektívabb ítéletei voltak róla, mint az itthon élőknek. A szellem területét függetlennek látta a földrajzi helytől: „irodalmunk tágabb, mint az ország...”, és belefér, sőt – ahogy Illyés Gyula is vallotta – nélkülözhetetlen része a határon kívül élők szellemi teljesítménye. Amikor 1960-ban a friss emigrációban élő magyaroknak beszélt erről, Csé így fogalmazott:

„szeretném megmondani, miért írok magyarul, csak magyarul. Gondolat és szó iker születésű [...] nekem csak magyarul vannak gondolataim [...] De van egy másik ok is [...] politikai és időszerű. Mesterségem nagyjai jóformán mind otthon maradtak a nemzedékemből, csak néhány él külföldön. Ők azok, a kint élők, akik gondolataikat emberről, hazáról Közép-Európa megszállásáról, a közéleti nyelvhamisításról – az orwelli double talkról –, Európa gúzsba kötött keleti és egyre dicstelenebb nyugati feléről gátlástalanul kifejtetik. Élnünk kell ezzel a szabadsággal, meghamisítatlan nyelvünkkel, nemcsak a tizenötmillió magyar érdekében.”

És Cs. Szabó László élt is a szellem és a tett szabadságával.

Föl kell idéznünk azt a korszakot, amikor a Magyarországról történt távozás utáni néhány évben, a hazai köz- és irodalmi életet bíráló publicisztikái idején, apámmal csak képeslapra írt semleges üdvözlettel és nevük kezdőbetűjével üzentek egymásnak, mert miért is adtak volna ki önszántukból adatokat saját magukról és környezetükről illetéktelen olvasóknak? Amikor pedig valamivel később újra levélváltásra került sor, a borítékon a címzés és a feladó gyakran Cs. Szabó László helyett a levélcenzúra figyelmét kevésbé felkeltő Szabó Erzsébet volt, második feleségének a neve. A barátságnak e csöndes stációjában Cs. Szabó nem mulasztotta el, hogy méltassa hazai eszmétársai tevékenységét. Azokét is megbecsüléssel, akikkel korábban elvi vitája volt, mert jellemző tulajdonsága neki is, de apámnak is az volt, hogy az érték, a minőség előtt mindig fejet hajtott.

„Egyedül ünneplek a tihanyi házban, az egész behavazott félszigeten. Az előbb kicsúszkáltam a révig, átnéztem Földvárra, a múltba, – rátok gondolva! S arra a római karácsonyra, amit együtt töltöttünk!

Mennyi az emlékem már rólad – vagyis hogy megérnek a számon-se-tartott események – mennyi a köszönni valóm neked!

Igen meghatott barátságok tanújele senex-szé válásom alkalmából. Férfiak vagyunk, szemérmesek, de fogadj el tőlem egy meleg átkarolást! S oszd meg a többivel is! Az egész élet behavazott félsziget egy kicsit, de ilyenkor mégis csak átsuhan a szíven: érdemes volt a benne tartózkodás.”

Cs. Szabó így válaszolt:

„Mit írhatnék. Nappalok s éjszakák kellenének egyvégtében, hogy az ember könnyebbüljön egy kicsit a mondanivalójától. [...] Nehéz s fárasztó éveken át csak kozmikus hullámokat kibocsátani a lélekből, azzal a reménnyel, hogy rezgésükkel valahogy célba találunk. [...] Ne pirulj bele, én se pirulok el, amikor mondom, hogy életem fő büszkesége a barátságod és csak örömem, csupa örömem telt abból, hogy kortársad lehettem.”

Ha kapcsolatuk eme újabb stációjához érkezve tovább keressük – az őszinte szeretet fenti szavai nyomán haladva – a barátságuk természetét, a francia műveltség és az aktuális régi magyarok – Zrínyi, Vörösmarty, Teleki László – hatásra kialakult, hasonló ízlésben fogant gondolkodás és az ebből eredő etikai alapú feladatvállalás után, egyéniségüknek egyik további alapvonására mutathatunk rá talán.

1963 február 26

Édes Gyulám,

Mit írhatnék. Nappalok s éjszakák kellenének egy végtében, hogy az ember könnyebbüljön egy kicsit a mondanivalójától. S megkönnyebbüljön. Vagy közös nagy hallgatások. De egymás mellett. Nehéz s fárasztó éveken át csak kozmikus hullámokat kibocsátani a lélekből, azzal a reménnyel, hogy rezgésükkel valahogy célba találunk.

Megrendülten köszönöm, hogy a behavazott világ te-nyérnyi behavazott félszigetén velem is töltötted őesztendő estéjét. Ne pirulj bele, én se pirulok el, amikor mondom, hogy életem fő büszkesége a barátságod és csak örömem, csupa örömem telt abból, hogy kortársad lehettem. Lám, majdnem "örömöm"et írtam, de szegény Kandó Laci fölemelte ujját a sírban s idejében megintett: maga varázs-székely, maga megint könyvököket olvas.

Nyilván Cs. Szabó és apám esetében az idő múlása is közrejátszott abban, hogy a harcos ifjúság éveit követően a személyiség szelídebb és türelmesebb, elnézőbb oldala erősödött meg bennük, és ez talán lelki rokonságuk nem elhanyagolható eleme: a szerethető iránti szeretet képessége. Cs. Szabó mindig kész lelkesedése a művészet és műveltség szerethető szépségeinek láttán. És az ezzel párhuzamba állítható adottság, amellyel Illyés Gyula a világ megtapasztalt borzalmait ellenére, elkomorult tekintetével is meglátta és műveiben meg tudta fogalmazni a vigasz reményét.

Jó pár éves magába zárkózása után apám – többek között – azért is fogadta el 1963-ban a British Council meghívását Angliába, hogy újra találkozhasson Londonban élő barátaival. A hatvanas évek elejétől egyre jobban foglalkoztatta az 1956-os kataklizma után külföldre került magyar diákok és értelmiségiek sorsa. Ezekben az években végigjárta Nyugat-Európa több nagyvárosát: Párizs, London, Brüsszel, Amszterdam, Oslo, Dublin után még az Amerikai Egyesült Államokba is elvitték az irodalmi meghívások. A húszas évek elején a gazdasági válság a munkásokat, az 1956-os forradalom megtorlásai főleg a fiatal értelmiséget szórta szét. Illyésnek annak idején a húszas évek munkás-közösségei, Cs. Szabónak az 1956-os emigráns nemzedék fórumai adtak lehetőséget, hogy kiteljesítse közösségi énjét. Ahogy apámnak írta, „mindenki Laci bácsija” lett. A hatvanas évektől szervezett nemzetközi költői találkozók, PEN-kongresszusok viszont már nemcsak neki személyesen, hanem az egész nyugat-európai magyar szellemi életben is változást hoztak. Cs. Szabónak így nyílt lehetősége arra, hogy újra találkozhasson a magyar művészek legjobbjaival: Tamási Áronnal, Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Weöres Sándorral – hogy csak néhányukat említsem – vagy azokkal, akiket korábban írásból ismert a fiatalabb nemzedékből, mint Csoóri Sándort. „Nagy könnyebbség volt” – írja apámnak, hogy több erdélyi költő és író, például Kányádi Sándor is fölkereste, közvetlenül apám üdvözlétét vitte neki. Megteremtődött valamiféle határok fölötti szellemi élet. Apámmal történt további találkozásairól 1963 és 1980

között a *Hunok Nyugaton* későbbi kiegészítésében, valamint a *Hűlő árnyékban* című kötetben közölt interjúiban számol be.

Tizennégy éves szünet után, tehát 1963-ban újraindult levélváltásuk. Paradoxona, hogy éppen a földrajzi távolság teszi ma lehetővé, hogy valamennyire rápillanthassunk barátságuk tréfás, évődő, de mindig őszinte alaptónusára, a hol magázódó, a hol tegeződő, némelykor pedig a francia nyelvbe átcsapó mondatok révén. Nyilván ez a könnyedséggel lazított komolyság jellemezte közöttük a korábbi évek hangnemét is, amelyre ma már nincsen tanú. Családiás mondataik a személyes, bensőséges ügyek mellett közérdekű feladatokat is érintenek. Szó esik kultúrdiplomáciáról. Cs. Szabó angol költőt, rádióst küldött apámhoz, és megpróbálta rábírní, hogy vállalja el a nemzetközi PEN Club elnökségét. Apám erdélyi kisebbségi anyagokat juttatott el Cs. Szabóhoz. A legfontosabb persze az egymás véleménye iránti kíváncsiság, egymás munkáinak nyugtázása és rövid méltatása.

„Kétszer olvastam el *A tisztákat*. Nemcsak azért rázott meg, mert emlékszem lassú fogamzására, évtizedek előtt, hosszú éveken át. A kulcsod is, ha nem tudnád. [...] Aki igazán meg akar fejteni, annak hosszú felfedező utazás után [...] ide: ehhez a drámához kell elérkeznie, ez szolgáltatja ki legteljesebben rejtőző s nyílt gondolataidat mindazokról az emberi s nemzeti létkérdésekről, amik tépelődő kételyek között jóformán valamennyi előző könyvedben izgattak, gyötörtek, hogy másokat, minket is izgass és hasznosan meggyötörj, hasznosan, azaz: szolgáló készségünket bátorítva a lehetetlennel szemben is.”

– írja Cs. Szabó 1970. karácsony másnapján.

Kötődésük Európához?

Cs. Szabó így fogalmazott 1978-ban: „a harmincas években [...] íróink egy része, magam is, magyarságtudatát nyugat felé fordítva asszimiláló mohósággal dúsitotta...”. Változott-e Európa ragyogása a harmincas évek óta, hogy apám a következő jól ismert sorait leírta?

*Én láttam csillogásodat még,
bár lázas volt már, mint láz-marta szem,
hallottam biztatásodat még
bár meg-megakadt már öregesen,
midőn eléd álltam a szóra,
hogy örökségem átvegyem,
Európa, oh Európa –*

(Óda Európához 4, részlet)

Illyés Gyula első nagy csalódását 1947-ben éppen Cs. Szabó örököltette meg a *Hunok Nyugatonban*, ő érzékeltette lelkiállapotát azután, hogy apám a felvidéki magyarok kiűzetése miatt vitába keveredett egykori párizsi modernista barátjával, a román születésű Tzarával: „Kitaszított ember állt előttem, a nyugati világ elfehéredett arcú kivezettje...”.

A hatvanas években már elsősorban a magyarsághoz tartozás foglalkoztatta mindkettőjüket. Cs. Szabó László írja 1964. november 15-én apámnak: „Hozzám csak az irodalom jut el. Ami megmarad. Ezt közéleti férfiak úgy mondanák: az örök Magyarország jegyében élek. Talán irreálisnak tetszik, pedig nem az.” 1965. szeptember 22-én így fogalmaz: „Kemény és hosszú harc folyik [...] a becsület és tehetség rehabilitációjáért a hazában, folyik otthon, folyik itt, s nem eredménytelenül...”

Az „örök” Magyarország virtuális közegében az író cselekedetei az egyén fölé emelkedve jelképes értelművé válnak. Jelképes értelmű volt a nyugati magyar írók egy részének fogadalma, hogy nem térnek vissza Magyarországra, amíg a megszálló hadsereg itt van; jelképes az is, hogy Cs. Szabó testi mivoltában nem akart távol maradni az országtól. Az egyik a politikai állásfoglalás: Szabó Zoltáné, Sárközi Mátyásé és még sokan másoké, amelyet tiszteletben tartott minden itthon élő szellemi ember, apám is. A másik, a magyar kultúra és irodalom egy-

sége melletti állásfoglalás: ez volt Cs. Szabóé. Illyés Gyula épp úgy elfogadta és helyeselte. Már 1971-es levélváltásukból világos, hogy Csé hazatérésének gondolata élőszóval fölmerült közöttük. „Idén, bizonyos okokból, Salzburgban töltöm a Karácsonyt, de jövőre, ha a Jósors is akarja, Pesten.” – írja 1971. november 29-én, és apám válasza 1971. december 2-án: „Sajnáljuk, hogy Salzburgból – a szomszédból – nem jössz tovább.”

Szintén jelkép Cs. Szabó föltétele, hogy írása jelenjen meg Magyarországon, mielőtt hazatér. Dickens-tanulmányának itthoni publikációja után írta apámnak: „most, most jött meg április 30-i leveled, rögtöni reakciód a Dickens Naplóra. Tudd, hogy Tiéd az első fecske a hazából, a legelső baráti visszhang a »kis feltámadás«-ra. Gondolhatod, milyen jólesett s mekkora öröm.” Majd így folytatta: „A meghívást szívből köszönöm. Most már nincs elvi akadály, hogy szétnézzek otthon.”

Nemcsak a baráti együttlétek folytatása volt, hogy apám meghívására első hazajövelekor, 1980-ban, majd 1981-ben is a mi házukban szállt meg, hanem jelkép is, hogy Illyés Gyula otthonába érkezett haza, nem a hivatalos Magyarországra:

„Szíves családi hívások azért is nagyon fontos, mert magától megold valamit. Én ugyanis kereken megmondtam s megírtam az összes jó szándékú hivatalosoknak és félhivatalosoknak, hogy csak független magánemberként mennék haza, a barátaimhoz s a magam szakállára, s nem ilyen vagy olyan szervek vendégeként. Ezt is udvariasan tudomásul vették, sőt! megkönnyebbülésemre természetesnek találták.”

Cs. Szabó László az 1980 utáni években is visszatért, gyógykezelésre is, és apámmal eltöltött itthoni találkozásai mindkettejük boldog pillanatai közé tartoztak. És talán az is jelkép, hogy hazájában halhatott meg, és hazai földre temették, ahogy szerette volna.

1980 május 9

Kedves Gyulám,

most, most jött meg ápr. 30.-i leveled, rögtöni reakcióid a Dickens Naplóra. Tudd, hogy Tiéd az első fecske a hazából, a legelső baráti visszhang a "kis feltámadás"-ra. Gondolható, milyen jólesett s mekkora öröm.

Harmincegy évig tartott, amíg kiültem. Hosszabb volt, mint a szokásos életfogytiglani fogság. Jól bírtam. Ezúttal is ők kértek, minden feltétel v. a legkisebb ellenszolgáltatás nélkül s a közlés módja a lehető legcivilizáltabb: nincs semmi megjegyzés, amit nem is engedélyeztem volna. A keféit is elküldték, hogy ellenőrizsem; egy vesszőt nem változtattak a szövegen. A "tálatás" formája olyan, mintha az elmúlt harminc évben rendszeresen publikáltam volna a hazában. S akkor minek bemutatni?

Az igazság az, hogy nem ^{ti} érzem a szakadást; olyan természetes az a tanulmány a Nagyvilágban. A lélek időszámítása másféle, mint amit elsőgúló s elhajítható naptárak mutatnak.

A meghívást szívből köszönöm. Most már nincs elvi akadály, hogy szétnézzek otthon. /Magyar író nem "látogat" haza./ Csakhát... csakhát... pár hónapja s valószínűleg még pár hónapig gyalázatosan fest a világpolitikai helyzet. Hirtelen jött s vehemensen. Nagyon bizalmas, amit mondok: kénytelen vagyok figyelembe venni. Szorítuk együtt, hogy esetleg már őszig megnyílhajjon a helyzet. Más szóval: időpontot még nem tudok mondani. /Egy félév előtt gyanútlanul még tudtam volna./ Ismételten kérek azonban, hogy ez maradjon köztünk. Egyszer csak testileg is épp úgy megjelenek, ahogy most, képviselőtemben, az írásom. Szíves családi hívásokot azért is nagyon fontos, mert magától megold valomit. In ugyanis kerekem megmondtam s megírtam az összes jószándékú hivatalosoknak és félhivatalosoknak, hogy csak független magánemberként mennék haza, a barátaimhoz s a magam szakállára s nem ilyen vagy olyan szervek vendégeként. Ezt is udvariasan tudomásul vették, sőt! megkönnyebbülésre természetesen találták.

Ismerem az itteni magyar nagykövetet, szó sem lehet adminisztrációs nehézségről a vízumkérsénél. De azért per-zse bemutatnám a leveledet.

Ügyri futárunk, Kati pár napja érkezett ide; boldog vagyok, hogy a leveled fölötti nagy örömben rögtön osztozhatott. Az a terv, hogy bár erre is, másfelé is kutya komisz ez a téli-tavasz, jövő héten a kis kocsiján lecsorgunk Olaszországba, Rómáig, két baráti fedél alá. Holtfáradt vagyok, Gyulám. Bárhogynak alakuljon az év második fele /s adná az irgalmas ég, hogy újabb enyhüléssel!/, őt mindenképpen hamarabb látjátok, mint engem, mert a Szent István napot hagyományosan Magyarországon, azaz a hazában tölti.

Gyulám, még egyszer forró köszönet a levélért; tudod, az öröm hamar adva jó.

Mindmennyiátokat a régi
nagy szeretettel ölel

Cs. Laci

A Magyar Művészeti Akadémia szíves fölkerésének, hogy Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátságáról beszéljek, tudom, csak fogyatékosan tudtam megfelelni. Szólni lehetett volna még sok mindenről, a rádiós beszélgetéseikről, Csének más, apámról szóló írásáról, és meg kellett volna még említenem talán szemléletbeli különbségeket is. Noha nem volt sok: ebben a kapcsolatban nem látszanak viharfelhők, még rövidebb-hosszabb ideig tartó ellentétek sem, mint apám több, más, közeli író és költőtársa esetében.

Ugyanakkor a közös ízlés, gondolkodás, eszmei egyetértés, hasonló temperamentum vagy az együtt végzett munka öröme – ezek az iskolásan megfogalmazott logikai ész-érvek – nem magyarázzák, csak dokumentálják egy életen át tartott barátságukat, amelynek teljes története, valódi mélysége föltárhatatlan. Mert az a lélekből fakadt, a sorsuk görgette előre, és a benne rejtező erők lényegét menthetetlenül beszippantotta már a múlt.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

A TÁG HAZA

*Homérosz napja Szappho holdja tart
kelyhében váltva fényt és zivatart,
Petőfi napja Dayka holdja kel
nyugszik kering mint hű rakétafej
párnám körül, az űrt átszervezem
verses hazákkal, mágnesrendszerem
vámmentes útjain enyém a föld
s a roppant tér amit bátran betölt.
Ahogy falun a nép közbirtoka
volt rét gulya s a gallyszedés joga,
a versekkel megosztott birtokon
panaszra számkivetve sincs okom
s akárhány új országba lépek én
követ a sok szolgáló költemény.*

*Bolygópályámon költő udvarom
szállást teremt, parancsba így hagyom,
mint őseim ha fejedelmeket
traktálni jött Medgyesről rendelet
s termett a vendégnek egy éj alatt
vadhús pióca óbor és fogat.
Bármerre hány a sors, hazámba vet,
mert könyv nélkül tudom a verseket,
Petőfi napja aknazárakon
lángpisztolyával átment szabadon,
Szappho a tengeren a hold szelíd
fénycsempész csapatában megsegít,*

*amíg Homérosz napját láthatom
apám kenyere süt az asztalon
s ha vánkossomra Dayka holdja süt
anyám ölében nyugszom mindenütt.*

MÁRKUS BÉLA

irodalomtörténész, az MMA levelező tagja

A HARMADIK BACH-KORSZAK IRODALMA

CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJA
ÉS PUBLICISZTIKÁJA 1956 ÉS 1965 KÖZÖTT

Ahogy nekrológiában Czigány Lóránt emlékeztetett¹, Cs. Szabó László szeretett meghökkentő hasonlattal indítani, mint ahogy kedvelt fogása volt a tanáros figyelemfelkeltés is. Az efféle, ideillő: értsünk szót, tegyük egyértelművé, miről fogunk beszélni. Illetve, jelen esetben, miről nem. A leglényegesebb, hogy bár az előadás címe erre engedne következtetni, mégsem a *Hódoltsági irodalom* című, a Mundus Magyar Egyetemi Kiadónál megjelent kötet szemlézése következik. Egyrészt, mert ez majd tíz éve látott napvilágot, másrészt, mert közben ismertetések, elemzések születtek róla. Köztük, ugyanezzel a címmel – Nyíró József és Wass Albert emigrációs publicisztikáival együtt tárgyalva – az enyém is² – s nem akarnék olyan, egy költőféle karikírozta figurának mutatkozni, aki jó óráiban már csak önmagát idézi. Mindazonáltal a hódoltsági irodalom kerül terítékre, csak nem az a szakasza, amelyik az említett könyvben, ahogy az alcíme kiemeli, az irodalom államosításától az 1956-os forradalomig tart, hanem az, amelyik a forradalom után kezdődik – s itt már bizonytalan, hogy meddig tart, hiszen Cs. Szabó nem vert le korszak-karókat, hogy ettől eddig terjed a hódoltság, vagy ahogy újra és újra megnevezte, az „új Bach-korszak” ideje.

¹ CZIGÁNY Lóránt, „Cs. Szabó László”, *Hungarológiai Értesítő*, 1–2. sz. (1984): 289–291.

² MÁRKUS Béla, *Szólamból szólamra* (Budapest: Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány), 251–266.

PINCEBOGARAK ÉS LÁNGELMÉK

A periódus, nem kétséges, a forradalom vérbe fojtásával kezdődik, és több érv szól amellett, hogy a végét, kissé bizonytalanul, persze, 1965-re teszi. Az Illyés-dráma, a *Kegyenc* párizsi ősbemutatójáról szóló elemzése szerint³ még aligha véli úgy, hogy véget ért, hiszen cikke azal indít, hogy Magyarországon sem ez a mű, sem testvérdarabja, a Teleki Lászlóról szóló *A különc* nem került, azaz nem kerülhetett színre. S amit jó érzékkel kiemel, a dráma mára aforizmává egyszerűsödött-nemesedett gondolatát – „Az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni” – is úgy hozza összefüggésbe a zsarnoksággal és a „hamis eszmével”, hogy nehéz nem a más írásaiban sűrűn hivatkozott kommunizmusra s ennek rémuralmára gondolni.

³ Cs. SZABÓ László, „A *Kegyenc* Párizsban”, *Új Látóhatár*, (1965): 535–544.

Ha nagyon keresnénk mégis a karót, talán ugyanennek az eszten-dőnek a vége felé tűzheti ki, mégpedig *Az ötödik síp*⁴ című glosszájában, ahol Hegedűs Gézának az *Élet és Irodalom* közölte, az *Öt világrész magyar írói*⁵ című dolgozatához fűz megjegyzéseket. „Nyomatéka van a cikknek” – állapítja meg, s a nyomatékot azzal érzékelteti, hogy miután Illyés Gyula a mai magyar irodalmat ötágú sípnek keresztelte el, a „szabatos” költői hasonlaltal segített elismertetni az önálló „külföldi magyar irodalom” létét, létjogosultságát. Némileg óvatos ugyan Hegedűs „egyeninek tetsző, de valójában politikai töltésű tűnődése” méltatásakor, hisz mértéktartónak tartott hangja és hasznosnak tudott célja után felveti: „ha kísérleti léggömbnek szánták, érdemes figyelni, hogy merre irányítja a szél”. Záró gondolata, bízva a jó széljárásban, szintén politikai töltésű: emlékeztet és figyelmeztet, hogy máskor, más vonatkozásban is „elmondtuk már”, „párbeszédnek, dialógusnak, vitának – ne lovagoljunk szavakon! – csak egyenrangú felek közt van hitele a körülállók fülében. Hitele és haszna.”

Ez az a pillanat és helyzet, amikor – mint az emigráció képviselője – egyenrangú félként, ám mégis köszönetet magába foglaló elismeréssel szólíthatja meg hazai írotársát. Illene az alkalomhoz, ha egy Illyés-vers, a *Bartók* szállóigévé lett soraival fordulna felé: „Te bennünket növesztel, azzal, / hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk”. Indokoltá tehetné két szempont is.

Az egyik, ahogy az 1961-es *Új versek* elemzése közben⁶ a forradalom előtt kiadott *Kézfogásokat* értelmezte. A kötetben, ahol a zeneszerző emlékét idéző költemény is megjelent, szerinte már „mindenestől benne van” a költő „mondanivalója az új Bach-korszakról” – főleg, ha ennek a kötetnek „az anyagához” soroljuk az „*Egy mondatot is*”. Márpedig Cs. Szabó nemcsak, hogy oda sorolja, hanem olyan kitüntetett szerepűnek is minősíti, ami *A walesi bárdoké*hoz mérhető. Baj lett volna, ha Aranytól a ballada megírása után „új és új vértanú énekese-

⁴ Cs. SZABÓ László, „Az ötödik síp”, *Új Látóhatár*, (1965): 447–450.

⁵ HEGEDŰS Géza, „Öt világrész magyar írói”, *Élet és Irodalom*, 1965. szept. 11.

⁶ Cs. SZABÓ László, „Illyés Gyula új versei”, *Új Látóhatár*, 1. sz. (1962): 86–88.

ket, iker bárdokat, ismétlődő ellenállási balladákat kívántak volna” a honfitársai – indítja az *Új versek* méltatását. Rögtön áttérve arra, hogy „*A walesi bárdokat* Illyés Gyula is megírta a látszatra elütő, lényegében visszatérő történelmi helyzetről”. Ez az a „világhírű vers”, amelyik kritikusi jövődölése szerint „talán csak halála után, a század végén vagy más században, szelídebb arculatú korban” fog kötetben megjelenni.

A másik szempont az András Sándor készítette beszélgetésből „világlik elő”: a *Halfejú pásztorbot* című novelláskötet megjelenése után az alig huszonöt éves oxfordi diák, költő, kritikus tesz fel néhány kérdést neki, s a válaszok a maguk rövidegükben a hazai helyzettel való békülékenységet, az új Bach-rendszert nézve a kiegyezésre való hajlandóságát sejtetik. Amire majd a Németh László-dráma, az *Utazás* bírálatakor is érdemes lesz emlékezni. Mert hogyan is hangzanak a feleletei? A kérdésre, hogy milyen véleménnyel van az otthoni irodalmi életéről, kurta a válasz: „Jó véleménnyel”. S ha a kérdező netán furcsállaná, mit mond, kétmondatos magyarázattal szolgál: „Négy évvel a forradalom után most jóformán már mindenki újra ír. De ez rendjén is van: Eisenhower neve nem pecsételheti le örök hallgatásra a magyar írók ajkát”. Az emigrációban és az otthonélő írók viszonyát sem kimerítő módon jellemzi. Szerinte „van egy munkamegosztás: az igazi írók jó szívvel gondolnak egymás feladataira”, az otthoniak feladata pedig: „Írják azt, amit mi nem írhatunk, mivel nem vagyunk Magyarországon”. Hogy a hazaiak mit írhatnak, és mit jelentethetnek meg? Másutt, főleg előbb, de utóbb is fűz egy-két epés megjegyzést ehhez, most ennyivel toldja meg a gondolatmenetét: „A forma az ő titkuk: a jelek szerint sokféle”. S itt következik az a válasza, amely más szem- vagy nézőpontot foglal el, mint majd glosszája, *Az ötödik síp*. A kérdésre ugyanis, hogy „beszélhetünk-e emigráns magyar irodalomról”, nyomatékkal, azaz ismételten azt feleli: „Csak írókról”. Tán fölösleges magyarázni, mit jelent ez, még ha hangsúlyozza is a külhoni alkotók

⁷ ANDRÁS Sándor, „Küldetés, utcák, papírlapok – beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval”, *Irodalmi Ujság*, 1960. augusztus 15.

szerepét. És meggyőződését: igenis „értelme van annak, hogy az ember emigráns író”. „Emelt fővel mondhatom, hogy háromezer éve az emigránsok: a világ sója” – állítja, s mintha beszélgetőtársát, András Sándort is biztatni akarná, a görög regék hőseivel áll elő, akiknek „java száműzetésben kezdi életét”. Szól még, szintén kurtán a kinti kiadási lehetőségekről, tán, hogy magyarázatul szolgáljon, mennyire hiányzik az intézményi háttér az emigráció irodalmának önállósulásához. Amikor pedig cím szerint kiemel három regényt, amelyik „figyelemre méltó” a hazai termésből, akkor újra bizonyosságát nyújtja a minőségérzékének is, túl szüntelen érdeklődésén. A „kitűnőnek” tartott művek: Szentkuthy Miklós kisregénye a korai Bizánc hitvitáiról, a *Bizánc*; Ottlik Gézáról az *Iskola a határon*, amelyről mások, köztük Határ Győző is értőn és lelkesülten szólnak; továbbá Birkás Endrének a negyvenes évek Budapestjét „ridegen, pontosan és leleplező erővel” ábrázoló regénye, az *Elfelejtett emberek*.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnik tehát fel, hogy Cs. Szabó László publicisztikái az új Bach-korszak lezárultát az emigrációs irodalom önálló, autonóm voltához kötve a hatvanas évek közepére tették. Ha fölöslegesen látszik is, ismételjük: az életműnek ez a szakasza a tárgyalandó téma, s nem a korábbi éveknek főleg a *Hungáriában*, majd 1953 után az *Új Hungáriában* közreadott – Czigány Lóránt szerint – „nagyon kombattáns hangvételű” hírlapi írásai. Ezeket, tudjuk, az 1971 és 1981 között vezetett naplójában⁸ Cs. Szabóról gyakran fanyalogva, sőt idegenkedve beszélő Czigány gyűjtötte össze, rendezte sajtó alá, és látta el előszóval. Sárközi Mátyás monográfiája, a *Csé*⁹ tudatja, hogy a szerző akarata az volt, az ötvenes évek elején íródott tárcái – kritikái, glosszái, esszéi – csak halála után jelenjenek meg, „mert nem akart találkozni megbíráltjainak még az utódaival sem”.

⁸ CZIGÁNY LÓRÁNT, *Írok, tehát vagyok* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2005).

⁹ SÁRKÖZI MÁTYÁS, *Csé* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2014), 116–118.

Utaljunk előre, az olvasói kíváncsiság felkeltésének szándékával, de Cs. Szabó nehéz, furcsa helyzetét érzékeltetendő is, hogy különös és teljesíthetetlen vágy volt ez, hiszen az 1956 és 1965 közötti esztendőök publicisztikájának java része a korábban, azaz '56 előtt kivesézett szerzőkkel egy lapban, zömmel a londoni székhelyű *Irodalmi Ujság*ban jelent meg. Ha az utódaikkal sikerült is elkerülnie a találkozást, a volt megbíráltakkal, például Aczél Tamással, Méray Tiborral és másokkal biztosan nem. Sőt, kénytelen volt a korábbi évekre nem tekintve – a kifejezés hajdani, eredeti értelmében – egy gyékényen árujni velük, a forradalom utániakat nézve pedig egy politikai platformot elfoglalni. Hogy miként „intézte el” ezt magában, s főleg miként a nyilvánosság előtt, erről majd – annyit, amennyit tudni-sejteni lehet – később. Egyelőre annyit, hogy nagyon is tisztában volt vele, milyen hangot ütött meg, amikor – bár nem ő hivatkozik rájuk, a példák mégis tőle valók – a *Kényszerzubbony árlejtéssel* című glosszájában Aczél Tamásról úgy vélekedett, „besúgó-nak sokkal jobb, mint író-nak”, Mérayt pedig „az él-koreai – él-észak-koreai – riporter”-nek nevezte, egy másik glosszában, a *Ki a júniusi legény a csárdában ?* címűben pedig miután Tardos Tiboron élcelődött, hogy „koreai druszájának”, Méraynak a novelláskötetét „kapja le a tíz körméről legjúniusibb revizionista öntudattal”, általában szól a hirtelen „megvilágosult elmék”-ről. Van a pártban – írta 1954 végén – „júniusi, júniusibb és legjúniusibb író; a júniusi nagy szálla a júniusibb író szemében, ő meg majd kidöfi a legjúniusibb szemeket”.

Nos, a forradalom leverését követően tekintetének ilyen szemekkel, sőt ezekkel a szemekkel is találkoznia kellett. Egyáltalán nem mentségnek számhatta, amit visszatekintve Urbán Györgynek 1979-ben mondott:

„Az ötvenes évek elején főleg polemizáltam, indulatosan és sokféle emberfajtával, sztálinista bérdaelnokokká züllő, egykori kedves pályatársaktól rettegett följelentőkig. Iszonyú volt látni, hogy pincebogarak némitanak el lángelméket. Hitvitázóvá vedlett át a vándordiák, de megőrzött hagyományhűséggel: én se voltam gorombább, mint 350 év előtt Pázmány Péter és Magyar István uram egymáshoz.”

Ehhez a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában 1982-ben megjelent *Hűlő árnyékban* című önéletrajzi kötetből kiemelt vallomásrészlethez Sárközi Máttyás annyi megjegyzést fűz, némiképp Czigány Lóránttal polemizálva, hogy az írások hangja az elegáns törvívás helyett inkább emlékeztet Szabó Dezső „agyafúrtan kíméletlen odamondogatására”.

Fontos felhívni a figyelmet, hogy az '56 előtt írott cikkekről vélekedik így, és nem a forradalom leverése után keletkezeketkről, amelyekről kevesebb szót is ejt, és amelyek valamelyest kíméletesebbek. Már azzal is, hogy kevesebb pályatársat, író, költőt neveznek meg ténykedésüket ecsetelve. Bírálatuk metsző éle sokkalta inkább a kommunizmus eszméje és ennek erőszakos terjesztője, a párt ellen irányul, különös tekintettel az októberi forradalom leverését követő „szovjet katonai rémuralomra”, arra az „új sztálinizmusra”, amelyet egy helyen, a *Magyar századok*¹⁰ című, a Keresztury Dezső összeállította *A magyar irodalom képeskönyvét* elemző tanulmányában „újabb Bach-korszak”-nak nevez. Keresztury a kezdetektől József Attiláig terjedően szemlélteti, nem csak képekkel, hanem egykorú vers- vagy prózaidézetekkel is irodalmunk útját, lehetőséget teremt a tanulmányíró számára egy olyan rövid utóíráttal toldani meg a mondandóját, amelyik biztos, hogy „ma nem nyomtatható le Magyarországon”. „Az igazi magyar irodalom a kommunista hatalomátvétel után elképesztő tömörítéssel egyszerre ment át egy sűrített Bach-korszakon és reformkoron s éppen ebben a fordított sorrendben” – írja, az írószövegségi és a Petőfi körüli eszmei csatározások felemlegetése után azzal folytatva, hogy „ma újabb Bach-korszak ereszkedett Magyarországra, immár a harmadik s az intellektusokra a legvéresebb”. Az elnyomatás eme korszakának főleg az irodalompolitikáját és irodalomtörténeti szemléletét boncolja, szedi ízekre majd.

¹⁰ Cs. SZABÓ László, „Magyar századok”, *Irodalmi Ujság*, 1957. július 15.

KÁDÁR ÉS QUISLING

Értsünk azonban szót, mielőtt a fentiek szóba kerülnének! Próbáljuk egyértelművé tenni, ami Cs. Szabó László számára sem egyértelmű. Nevezetesen, hogy ha szerinte újra a Bach-korszak „köszöntött is be”, tényleg a harmadik-e. Amikor – ismét a *Magyar századokból* idézve – „különös, kétfejű szörny lett a magyar emberből. Egyik fejét hazájában viseli, s úgy hívják, hogy Ellenforradalmár, a másikat Nyugaton hordja s az a neve, hogy Tanú. Egyik fejével vésztörvényszékek, másikkal vegyes bizottságok előtt áll, egyiket a vesztőhelyre készítik elő, a másik tolmácsolt szavakkal visszakérődzi a hőstetteit. Az Ellenforradalmár s a Tanú persze egy személy volt 1956 októberében” – a szabadságharc igazi valóját, úgy véli, Keresztury hatalmas könyve teregeti oda a „moszkovita vézbírák és nyugati jegyzőkönyvvezetők elé”, ám a „szovjet katonai rémuralomban” széthullnak a magyar – és nem csupán a Cs. Szabó kiemelte irodalmi élet elemei; széthullnak családok, szét a hétköznapi emberi kapcsolatok. A „patkánnyal, vallató lámpákkal, rabkórházzal” ismerkedő „hazai írókat” nem nyugtathatja és vigasztalhatja meg a cikk ama felvetése, miszerint „az elnyomásnak ezúttal sokkal hatalmasabb és tudatosabb a szabadon maradt szellemi nyúlványa, mint a megelőző Bach-korokban”. Ez a „nyúlvány”: a közel kétszázezer magyar menekült, az ifjúság külvilágba szakadt része, amelyik „a szabadságharc löporszagától, szellemétől és erkölcsétől telítve szabadon közlekedik a népek óceánján, beszívja a nagyvilág sós levegőjét”. Másutt ugyan, még ugyanebben az évben, a külföldre került fiatal írónemzedék lehetőségeiről és esélyeiről kevésbé derűlátóan szól¹¹, ám a lényegi eltérés a Rákosi-rendszer egészének és a Kádár-rendszer kezdetének az összevetésekor mutatkozik meg, mégpedig Németh László az *Utazás* című, úgymond – megint – „az új Bach-korszakkal” szembenező darabját tárgyalva¹².

¹¹ Cs. Szabó László, „A húszévesek”, *Látóhatár*, (1957): 1–8.

¹² Cs. Szabó László, „Az utazás”, *Új Látóhatár*, (1962): 320–326.

Határozottságában is meglepő a kritika felütése: „Történelmi vakság lenne új Bach-korszaknak nevezni a letűnt Rákosi-rendszert. Olyan egy volt a világon.” S aztán példákkal igyekszik bizonyítani, hogy „az új Bach-korszak csak 1957-ben kezdődött el Magyarországon”. Peldái költői fogalmazásban az ötvenes évek első feléről: „Milliók, üveges szemmel a rémülettől, milliók, hajnali csengőfrászban. S akit szabadon, ágyában talált a másnap reggel, már nyúlt az értágító mérgek után.”; „Mint Vörösmarty versében, az *Előszóban*, még egy Isten is hirtelen megöszülhetett volna ettől a borzalomtól”. És (feltételes) peldái az ’56 utáni világról: „Utóvégre ma már föltehető, hogy a mentőkocsik valóban sebesültet szállítanak, nem löszert a rendőröknek”. És a döntő érv a különbségre: „Csak 1957 óta próbálja kipuhatolni a magyarság normális vérnyomással, lázálmok nélkül, hogy miképpen tud megférti egy fedél alatt maga s az idegen hatalom, melyet rámért a történelem”. Lázálmok nélkül, normális vérnyomással? – kérdezhették (volna) a bírósági ítéletekre várók, a letartóztatásuktól rettegek, a megfigyeltek, a pályán kívülre szorítottak, hozzátartozóiktól támogatva. A szerző reményére – nem a derűjére tehát – az adhatott okot, hogy hitte, „talán utoljára” történt ez (s így) meg a magyarsággal, „hiszen lassan mégis csak összeolvad a maroknyi emberiség e mákszemnyi földgömbön”.

Noha a messzi források fakasztotta hit engedékenyebbé, megértőbbé tette az akár második, akár harmadik, ám új Bach-korszak iránt, mégis megfeddte Németh Lászlót, hogy (a még magyarországi) *Irodalmi Ujság* 1956. november második számában használt „szinte megszentelt két szót” – „emelkedő nemzet” – friss színművében „most az új Bach-rendszerre alkalmazza”. Kevésbé színikritikusként, mint inkább társadalombírálként előbb az „elkeserítő mezőgazdasági adatokkal s a rémületes népszaporulati statisztikával” igyekszik ellenvéleményét alátámasztani, majd hatásos kijelentés következik: „Egyelőre apró magánpokloktól hemzseg az ország”. Most meg a drámaíró vehette volna fel, mennyire érzéketlen, zsidbadt a nép, ha magánpoklait normális vérnyomással viseli. Vagy: ha a kritikus nem talál kivetnivalót,

megalkuvásra, közönyre utalót abban, hogy a magyarság szeretné kipuhatolni, miként s hogyan élhet együtt az elnyomóival, akkor miért írja a színmű (s főképp szerzője) rovására, hogy „filozófiai igazolással próbálja aládúcolni a kényszerű együttélést”. Miért marasztalja el, írván: „Túl friss a seb a nemzeten, hogy írója a csendes, *eltemető* alkalmazkodáson felül már *tudatos* illeszkedést is kívánjon tőle a történelmi determinizmus jegyében s a nép önértékében”, minek előtte egyáltalán nem megvetően szólt a puhatólózásról; ott megférést mondva, amit itt illeszkedésnek. Efféle tisztázatlanságokat vagy önelmentmondásokat tapasztalván jegyezhetette meg – nem az *Utazással* összefüggésben – Németh László, hogy Cs. Szabóból hiányzott „a dolgok türelmes átgondolása, a mélyszántás”. Erre maga a Némethet egyébként „lángeszű író”-nak, s mint Halász Gábort, „fáradhatatlan gyémántfúró agyú”-nak tartó Cs. Szabó emlékezett azt vetve fel Siklós Istvánnal beszélgetve¹³, hogy bírálója „barátságos és igazságos volt”. Végül is, amikor színi kritikája zárásakor szabadkozik, amiért protestáns erdélyi létre úgy írt, mintha Pázmány oldalán állna, Németh László, a dunántúli protestáns pedig Bethlen Gáborén, csak arról feledkezik meg, hogy érvelni ő is Bethlen-módra kezdett. Szabó Zoltán, akinek ugyanabban a lapszámban jelent meg az *Utazásról*¹⁴ szóló bírálata, ezúttal (is) méltányosabban és egyértelműen fogalmaz. Egyrészt, amikor inkább megindítónak, mint felháborítónak tartja, hogy Németh Lászlótól a „szerepjátszást” várták el a hívei. S érthetőnek, ha úgy érezték, „egy Németh Lászlónak Moszkvába nem volna szabad elmennie: elvégre Moszkva nem az a hely, ahonnan Debreceni Kátékat lehet kibocsátani”. Másrészt szerint az az „igazán húsbavágó harapófogo”, hogy a mű „a használni akarás írói jó szándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége közé szorul”.

S az új Bach-rendszerrel kapcsolatos Cs. Szabó-publicisztikák kulcsa épp ebben rejlik: a teljes igazság feltárásának szándékában.

¹³ Cs. SZABÓ László, *Két tükör közt – Beszélgetések* (Bázel: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1977), 119., 136.

¹⁴ SZABÓ Zoltán, „Utas és külvilág”, *Új Látóhatár*, 5. évf. 4. sz. (1962): 303–320.

Legyen szó akár a kommunizmus, akár az 1956-os forradalom megítéléséről – mert, ismételtetjük, az ekkori írások javarésze ezen alapszik, s erre épül. Beszédes tanúsítója mindjárt a Peter Fryer könyvéről írott, kisbetűs monogramos (cs. sz. l.) recenzió, az *Egy igazmondó kommunista szemtanú*¹⁵. Szellemesen epés itt is az indítás: „A kommunizmus, úgy látszik, olyan hitvallás, amelyben kiábrándulás által lehet megvilágosodni. Ahhoz, hogy az igazság megkönnyebbítő nyugalma leszálljon a lélekre, s önbíráskodó komédiák után az elnyomott tisztesség felülkerekedjék a taktikázó rajongáson, a kommunista hívőnek meg kell tagadnia mindazt, ami addig politikailag testet öltött az igéből.” A bibliai-vallási frazeológia használata nem feltétlenül az ironia kinyilvánítása itt, hiszen nem egy gondolkodót, tudóst lehetne idézni Heisenbergtől Toynbee-ig, akik szerint a politikai tanok és a társadalmi tevékenységek vették át a pozitív vallás szerepét, illetve akik a szocializmust „posztkeresztény ideológiának”, egyfajta „hit” dolgának fogták fel. A marxizmusnak a vallási mozgalmakkal való rokonítása sem csak Gramscihoz köthető.

A könyvkritika Peter Fryert, aki a londoni *Daily Worker* és a budapesti *Szabad Nép* munkatársa volt, s aki annak idején részt vett a Rajk-per tárgyalásán, különös „szakadárként” jeleníti meg. Egyrészt azok közé sorolja, akiket „a magyar szabadságharc térített észre”, ekkor csömörödtek meg a kommunizmustól, másrészt hangoztatja, hogy a hírlapíró mindenek ellenére kommunistának vallja magát. Vele kapcsolatban is találónak tartja a már régebben kiábrándult Koestler ironikus hasonlatát, miszerint úgy jártak, mint akinek elpattan a kifeszített világnézeti dróttja, s aztán „ott hempereg és vergődik a polgári társadalom mentőhálójában”. Cs. Szabó elemében van, ha megint a sztálinizmus természetrajzán elmélkedhet: Moszkva például mint iskolamester jelenik meg, aki úgy tanítja, hogy „a történelem immár a szocialista országok mintázó kezébe került”, a Kreml pedig úgy, mint aki

¹⁵ Cs. SZABÓ László, „Egy igazmondó kommunista szemtanú”, *Irodalmi Ujság*, 1957. május 15.

nem engedi felrúgni azt a „hatalmi rangsort”, amelyet „a moszkvai ültetvényesek és kelet-európai rabszolgáik közt elrendelt”. Fryernak éppúgy méltatja a határozottságát – „Ez nem fasiszták és reakciósook szervezett ellenforradalma! Az egész nép támadt fel” –, mint a stílusát: „megírta az igazságot a szabadságharcról, inkább prózakölteményt, semmint tudósítást”. Megdöbbenve említi ugyanakkor a részletekre is kitérve, hogy a mosonmagyaróvári sortűzről szóló cikkét „eltüntet-ték” a szerkesztőségben – s egyáltalán, az angol lap sztálinistái „a vörös Csepel hősie pusztá öklével szemben odaálltak a robbanólöve-dékkal exportált szocializmus mellé”. Az igazmondás következménye: előbb kizárással fenyegették, amire a könyv megírásával válaszolt, majd ki is zárták, el is bocsátották.

Határozott, kemény és keserű állásfoglalás az *Irodalmi Ujság* 1957. június 15-i vezércikke is, a *Cseng a pohár*. Szerzője nem teljes névével szerepel, csupán csak Cs.-vel jelöli magát arról a pesti parlamentben kötött magyar–szovjet szerződésről szólva, amelyik a megszálló csa-patok Magyarországon maradását pecsételte meg. „Cseng a pohár, feszül a kötél, iszik a marsall, akasztják a szabadságharcsookat” – az ellentétekkel egyszerre érzékelteti a saját lelkében és az ország egészé-ben dülő feszültséget. A folytatás a helyzet tragikusságának képi s akusztikai megelevenítése: „De a koccintók nem tudnak annyiszor inni, ahányszor dobban a névtelen sírgödör: a viduló hódítók nem tudnak versenyezni a hóhérral”. A képzetek körét kétfelé terjeszti ki: egyrészt a sátáni erőszak, képmutatás és gonoszság irányába, másrészt a – nem az „új”, hanem a „rég” – Bach-korszak felé. „A Sátán is az akasztófánál ad bált a vendégeinek – példálózik –, boszorkányok is embervérrel szokták kínálni a látogatóikat.” A Walpurgis-éj borzal-mainak festését a szertartásmesterek monoton megnevezése követi: „Úgy látszik, Zsukov marsallnak az a becsvágya, hogy a magyarok visszasírják Haynaut. Úgy látszik, Kádárnak az a becsvágya, hogy Quisling helyett ő kerüljön az emberiség szókinsébe az áruló megje-lölésére”. A „régimódi zsarnokok” több tapintatot és kíméletet mutat-tak a leigázott nép iránt, von további párhuzamot; „a lelketlenségnek

is vannak árnyalatai”, emlékeztet, hogy végül önnyugtató poétikus szavakkal emelkedjen a reménytelen helyzet fölé: „Galambot ölték a szerződés aláírói a parlamentben. A magyar békegalambot, amelynek gazdátlan olajága ott szálldos a világ lelkiismeretében”.

Nem szükséges levéltárakban kutakodni, e nélkül is bizonyosak lehetünk abban, amit a monográfiaíró Sárközi Máttyás feltételez¹⁶: a *Cseng a pohár* bekerült Cs. Szabónak a magyar belügyi szerveknél vezetett törzslapjára. S ha szorgalmasak és lelkiismeretesek voltak a sajtós olvasói meg a jelentésírói, akkor volt még mit vezetetniük ama lapra. Csak azon a nyáron, 1957-ben, csodálkozhattak, hogy egy színmű, Shakespeare „tanonckori rémdrámája, a *Titus Andronicus*” is a jelenkori „diktatúrák elmebajos világát” idézteti fel vele. A németországi tömeghamvasztók, a lengyelországi, azaz katyni tömegsírok, a szibériai munkatáborok és a jugoszláv ellenállás balkáni borzalmai mellett „a magyar forradalomban leleplezett rendőrségi műhelytitkokat”. Kortársai „istentelen arcai” – írta a Peter Brook rendezte dráma ürügyén¹⁷ – „régés-rég túltettek Heródes katonáin”. A törzslap kivonatolhatta a *Botcsinálta évfordulót*¹⁸ is Kádár János említése miatt, akit úgy szerepeltet a cikk, mint aki „a gyermekrabló Szerovot a magyar nép barátjának” fogadta; Marosán György pedig úgy említetik, mint aki „a magyar nép íróit ellenforradalmár skriblereknek hívja”. Mindez nem elég, a glossza még nevetségessé is teszi őket abbéli igyekezetüket gúnyolva ki, hogy Arany János halálának hetvenötödik évfordulóját nyilvánvalóan azért akarják megünnepel(tet)ni, mert az október 22-ére esik, így el lehet terelni a figyelmet 23-áról, a forradalom kitörésének napjáról. Csakhogy, figyelmeztet a szavak kiemelésével is Cs. Szabó, a költőnek van egy „valódi százados ünnepe is”: pont száz éve írta *A walesi bárdokat*. Szóba hozza, hogy a költő elhárította a felkérést, írjon a Budára látogató I. Ferenc Józsefet köszöntő-üdvözlő verset, megtette azonban helyette Lisznai Damó Kálmán: e rövid kitérő arra

¹⁶ SÁRKÖZI, Csé..., 138.

¹⁷ Cs. SZABÓ László, „Mészárszék”, *Irodalmi Ujság*, 1957. augusztus 1.

¹⁸ Cs. SZABÓ László, „Botcsinálta évforduló”, *Irodalmi Ujság*, 1957. augusztus. 15.

jó, hogy elszörnyülködjek, ma is akadnak Lisznyai-félék (meg is nevez egyet, Fodor Józsefet). Amit viszont az évforduló „két cigány, egy király, két cigány, egy király” alapon összeállított előkészítő bizottságának szervezéséről sejtet, az felveti a gyanút, hogy nem csak erre az esetre céloz, hanem – tán elsősorban – arra az ez idő tájt kezdődő „aláírási kampányra”, amit hallomásból ismerhetett, *A magyar írók tiltakozása az ENSZ ötös-bizottsági jelentés közgyűlési tárgyalása ellen* című dokumentum készítésére. „A kommunisták úgy kanyarítják mások nevét nyílt levelek, kiáltványok, tiltakozások és üdvözetek alá – vádol, nem alaptalanul –, mint Noszty Feri, a hírhedt Noszty-fiú a fedezetlen váltókra”. Elfelejtik megkérdezni a név birtokosát – ecseteli tovább, (regénybeli) múlt és (valóságos) jelen között a „keserves különbséget” abban ragadva meg, hogy „míg régen a hamisító jutott börtönbe, most ő veti fogságba a károsultat, ha nagyon ugrál, s nem emlékszik az aláírására”.

Végül könyörtelenül leleplező jelenetbe állítja – november 4-ét jelképesen Kádár János emléknapijának nyilvánítva – a „botcsinálta” ünneplőket: zengedezve körülállják Arany, „egy *halott* walesi bárd sírját, hogy a hazug és szemforgató hódolati ének elfojtsa [...] a börtönben gyötört *élő* bárdok sikolyát”.

Hazugság, hamisítás, szemforgatás: idők múltával már nem annyira az árulók, a Quislingek, a hatalmon lévők viselkedése hozza indulatba, inkább másba, másokba szakasztja – tőle való a kép – csípős iróniájának fullánkjait. Félelmei, aggodalmai is más terepek felé viszik; mind többet töpreng azon, vajon megőrzik-e, meg tudják-e őrizni otthon minden tiltás ellenére 1956 októberének emlékezetét. Mint ahogy ihletetten szép, a történelmi múltat faggató esszéje, *A pusztakamarási sír*¹⁹ mondja; ez a töprengő gond, gyöttrő gondolat űzte, képzeletben, Kemény Zsigmond nyughelyéhez. E szövevényes lelkűnek, ingatag egyensúlyúnak, beretva eszével másoknak higgadt tanácsokat osztogatónak, magyar–román vére által mégis zabolátlanul sodródónak tartott

¹⁹ Cs. SZABÓ László, „A pusztakamarási sír”, *Irodalmi Újság*, 1958. november 1.

író politikai elemzése, *A forradalom után* vajon megírható volna-e ma is, teszi föl a kérdést. E röpiratra, amely szerinte mentő szándéka ellenére akaratlanul sértette a nemzetet, úgy tekint, mint amelynek a mai folytatása, továbbírása alkalmas lenne az októberi forradalomnak, az 1848-as „letipott örökösének kimagyarázására, fölmentésére vagy részbeni elmarasztalására”. Noha nyilvánvaló számára Kemény elfogultsága – az, hogy Kossuthot teszi meg bűnbaknak, miközben egy szót sem ejt sem a „felbujtott nemzetiségek vérengzéséről, sem az oszt-rák ház kétszínűségéről” –, mégis másban látja annak az okát, hogy a „legaggályoskodóbb” Kemény sem írhatná meg ama könyvet. Több szempontot is fölvet – minden ironizáló, parodizáló szándék nélkül; amire az serkenthette volna, hogy a kommunisták élcsapata, a párt ekkorra már pontokba sűrítve sorolta föl az „ellenforradalom” kitörésének okait. Cs. Szabó a forradalom három olyan jellegzetességét emeli ki, amelyek ma is tárgyai a történettudományi, társadalompolitikai értekezéseknek. Mindenekelőtt a vezértelen voltát emeli ki, pátozzsal állítva: „Névtelen közös alkotás volt, amely naponta újjáteremtette magát a népben”. A második sajátosság hangsúlyozásakor sem vált át fogalmi nyelvre, szakzsargonra: a múlt század nemzeti követeléseit úgy jellemzi, hogy ezek vállalták át „a kozmopolita Fölvilágosodástól az *emberség* gondolatát”. Petőfit idézi meg koronatanúnak: nacionalistának lenni annyi volt, mint „elől járni az emberméltóság tiszteletében”. Egyet jelentett nemzeti és világszabadságot mondani. 1956 októberében azonban – állítja, költői megszemélyesítéssel – az „igazi harc az Emberért folyt az Embertelenségben”. A harmadik vonás: a forradalom „megteremtette saját folytatását, a vezér nélküli Rendet”, megszületett „az önkéntes Rend is”. Hogy október rágalmazói, gúnyolói idejét múlt, esztelen vállalkozásnak fitymálják? Az esszéíró szerint bizonyos fokig tényleg „romantikus vállalkozás” volt az egész, amit büszkén vállal, hiszen „a dicsőségére” volt az. E dicső emlékezet helyét azonban nem Kemény Zsigmond sírja jelöli, hanem Petőfié, akinek október óta – Cs. Szabó hite szerint – két jeltelen sírja van: az egyik a segesvári síkon, a másik a Ferencváros utcakövezete alatt.

TORZ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETEK

Nyilvánvaló, az esszéíró nem úgy vetett számot az októberi forradalommal, mint amelyik le akart számolni a népi demokráciának nevezett szocializmus társadalmi és gazdasági rendszerével és magával a politikai ideológiájával. Amit méltatott, sőt magasztalt, az a szabadságjogok vezér nélküli megvalósításának tömeges, közös akarata, s a nemzeti függetlenség kivívásának vágya, tettbe, harcba vált szándéka. A termelés szerkezete helyett a művelődésé, a gazdasági teljesítmény helyett a szellemi foglalkoztatta. Arra figyelt, hogy változnak-e, azaz nőnek-e otthon az igazmondás esélyei októbertől mint nemzeti s világtörténelmi eseményről szólva. S ha úgy találta, hogy a forradalmat meghajigálják sárdarabokkal, mint Darvas József tette a *Kormos* égben vagy ha a mosonmagyaróvári ávósokat siratja el valaki, mint Fodor József, akkor kemény szavakkal lép fel, inkább a szerző emberi gyarlóságait, semmint a mű esztétikai gyengeségeit minősítve. Így értendő, ha Gellért Oszkár „sunyi” emlékiratait, Szabó Pál „kitartó népfrontszolgálatát” vagy a világirodalomból is „pártos bölcsességeket kanalazó” Kardos Lászlót hozza szóba – azt is tanúsítandó, hogy ebben az időben csak elvétve vállalkozik műelemzésekre – az olyan ritka kivételektől eltekintve, mint Illyés verseskötete vagy Németh László drámája; helyettük többnyire átfogó, összefoglaló igényű tanulmányokhoz fűz megjegyzéseket. Vagy olyan kézikönyveket vesz górcső alá, mint ahonnan az előbbi példák is valók: Klaniczay Tibor, Szauder József és Szabolcsi Miklós 1961-ben megjelent *Kis magyar irodalomtörténete*. Erről ugyan azzal a címmel értekezik, hogy *Torz magyar irodalomtörténet*²⁰, ám összevetve a négy évvel korábbi, Bóka László és Pándi Pál szerkesztette munkával (*A magyar irodalom története 1849-ig*), a javulás jegyeit fedezte fel. Miután elismerte, nehéz megírni a közelmúlt irodalomtörténetét, „még teljes szabadsággal is nagyon nehéz”, „re-

²⁰ Cs. SZABÓ László, „Torz magyar irodalomtörténet”, *Katolikus Szemle* (1962): 177–196., in Cs. SZABÓ László, *Ország és irodalom* (Brüsszel: Nagy Imre Intézet, 1963). 103–135.

ménnyel és bizakodással” tette le a három szerző közös kötetét. Habár úgy vette észre, hogy mint valami kórházi ápoló, a leninizmus vasbordái közül kelt életre az, és még zsdanovista folt is van rajta bőven; végső soron mégis megnyugtatta, hogy a sok felfújó, jelentéktelen név mellett „jóformán hiánytalanul” ott vannak az érdekesek, az értékesek, az „igazi nagyok”. „Meggzúnt az irodalmi kitelepítés Magyarországon” – összegezett a végén, ami korántsem elégedettségének a kifejeződése, hisz a szerzőkkel szemben, olykor megsemmisítő erővel, súlyos kifogásokat is emelt. A legsúlyosabbak a (marxista) szemlélettel és módszerrel, illetve a nyelvi-nyelvtani „hanyatlással”, a stílus „fűrészporos, kusza, pontatlan” magyarságával függenek össze. Klaniczaynak, miután elismerte: „felkészültsége nagy”, felrója, hogy az „osztályuralom ábrázolásának” nyomait keresi a középkori krónikákban is. A róluk szóló jellemzése úgy hangzik – lehet ennél epesebb ellenvetés? –, „mint valami közgyűlési határozat a lappangó belső ellenségek (hajdan: bitangok) és titkos ügynökök ellen a pártegység védelmére”. Az 1957-es irodalomtörténethez képest szerinte az a „legérdekesebb páfördulása”, hogy ott még nem tudott a barokról, csak a katolikus ellenreformációról, itt viszont ezt a szellemtörténet „kidolgozta”, tehát „fertőzött” fogalmat visszahelyezi a stíluskorszakok közé. Azt viszont a nyelvi hanyatlással kapcsolatban, hogy Klaniczay „kellemesen és olvashatóan ír”, mintha csak azért hangsúlyozná, hogy – meglepő vitriolosággal – csodálkozzék azon, Szauder József miért tud ennyire rosszul magyarul. „Jóformán minden mondata bosszú azon a nyelven, amelynek a remekműveiből megél” – ítélik az a legkevésbé sem finomkodva, a „pártélet protokoll jelzőit” „visszaháramló érvénnyel” osztogató tudós fölött. Szellemesen élcelődik a „történelmi szükségszerűség” fogalmának használatán és kiterjesztésén is, mondván: az a hiedelme támadhat az olvasónak, hogy a párt e fogalom titkának birtokában „bizonyosan tudta volna, mi a teendő a pozsonyi Diétán, a parlamentül szolgáló régi pesti Vigadóban, Debrecenben, a Kiegyezésnél vagy a Millenniumkor”. Cs. Szabó, a bíráló ezért vélheti úgy, hogy ebben az irodalomtörténetben gondosabb

ugyan az árnyalás, nyíltabb szellemű az ítélkezés, mint a négy évvel korábbi volt, ám a letűnt századoktól ez is „a sztálini korszak kincstári optimizmusát kéri számon”. A harmadik szerzőről, az érezhetően „minőségi érzékkel” ítélő Szabolcsi Miklósról írva alighanem túlzásba esik, amikor kijelenti: habár pongyola az írása, az olvasó mégis fellelegzik Szauder – egyébként sok példával idézett – „nyelvi rémtettei” után. A recenzens nem lepődik meg – „persze”, mondja –, hogy a 20. századi irodalom története szempontjai is alá vannak rendelve az ideológiának, hogy – érzékletes a képe – a „világnézeti súlymérések” után némely művek és szerzők nem nyomnak annyit a latban, amennyit egyébként érnek. Így például a két háború közti irodalom négy részre bontását – polgári konzervatívok, *Nyugat* köre, népiek és forradalmi írók – úgy értelmezi, hogy az osztálytagolás „emelkedő rangsorolásnak van szánva, esztétikai jutalomosztásnak a politikai záróünnepen”. Szerinte maga fölött mond ítéletet a könyv, amikor a nyugat-európai és a moszkvai pártmunkásokkal, valamint Budapest és az utódállamok „földalatti irodalmával” annyi lapon foglalkozik – Cs. Szabó megszámolta, mennyivel –, amennyit a vándorlaskori ösköltészettől Mátyás királyig terjedő szakasz kapott. Pártos alapozásúnak tartja József Attila életművének elemzését is: előbb méltatja Szabolcsit, mert kitűnően ismeri a költőt; utóbb csipkelődik vele, mert „valódi környezete helyett újat teremt neki: kommunista emigránsok az előfutárai, bajtársai és igazi értői”.

Hogy a három irodalomtudóssal voltaképpen csinján bánik, az csak az ez idő tájt vagy még korábban született, kevésbé kíméletes esszéi, glosszái ismeretében világlik ki. Ha például az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének az *Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról* szóló, szintén 1961-ben kiadott téziseit boncolgatja, szedi ízekre. Bírálataának már a címe is gúnnnyal teli: *Fővonal, táptalaj, fogyatékoság*²¹, bevezető mondata s a

²¹ Cs. Szabó László, „Fővonal, táptalaj, fogyatékoság”, *Új Látóhatár*, (1961): 274–277.

hozzá kapcsolódó okfejtések pedig túlzóan támadóak, szinte becsületsértőek. A kiütést érő felütés: „Több, mint egy évtized óta Magyarországon a szellemi prostitúciónak az irodalomtörténet a belső fellegvára”. Társadalomtudósokra, lélekelemzőkre vagy másokra bízna, fejtsek meg, „mért éppen a Múzsák szolgálatára alakult meg az ókori vallásokból hírhedten emlékezetes templomi szakhák szakszervezete”. Az írók javára ítélve állítja, tízük közül legfeljebb egy-egy – „üldözési mániájukban vérig sértett féltethetőségek, lelki púposok és díjazott senkik” – vállalja azt az „erkölcsi cinizmust”, amire az irodalomtörténészek „ép lélekkel, hideg fővel, megfontoltan” ráállnak. Az irodalomkritika kritikája szerinte ilyen szellem szülöttje, mivel a „népfrontos szabadelvűség látszata mögött” ugyanaz húzódik meg – játszik el a háborús fogalommal –, ami 1949 óta mindig: „a harc most is, mint az egyszemélyes terror aranykorában, »kétfrontos«”. És az is marad, teszi hozzá: „Máskülönben miből élne a Párt?”. Jobboldali bűnök és baloldali elhajlások morzsoló sziklái közt kanyarognak az irodalomkritika éber kritikusai – e kép, persze, nem úgy láttatja a bírálók bírálóit, mint akik eltévednének a kanyarokban, akár a népi írók „harmadik utas” nacionalizmusával, akár a modernség irracionálisizmusával találkoznak. Tudják, ez utóbbi „nihilisztikus pesszimizmusa” a veszélyesebb: a dekadencia „a fővonal és táptalaj”. Cs. Szabó ugyanakkor a tézisgyártók érdemének tartja, hogy miközben leleplezik az előbbieket, népieket, valamint „minden rendű és rangú nyugatisták” fogyatékoságait, általuk a „saját strébereibe” is „belelát a Párt”. Szektás merevséget röntgenez, takarodót fúj a „szégyenletes versgyűjtemény”, a *Tűztánc* dolgában, mintha igényesebb, árnyaltabb prostituáltakra vágya. Azért sem jár többé kiváltság, előjog, ha valaki ’56-ban az ÁVO oldalán állt – olvassa ki a tézisekből a glosszaíró, intve azonban, kár volna elhamarkodottan ujjongani emiatt. S valóban kár: nem kellett látnoknak lennie ahhoz, hogy sejtse, a kultúra intézményeinek irányítói között ott maradnak s lesznek továbbra is a volt államvédelmisek. Feladatuk: visszaszorítani a polgári, kispolgári, népi vagy revizionista tévelygőket, a kritikusok közül pedig azokat, akik

osztályharc helyett beérik a művészi őszinteséggel, elismerve „alkat és mű változhatatlan, öntörvényű sorsát”. Azaz tagadva vagy legalábbis el nem fogadva, hogy a magyar irodalom mindaddig elmarad (vagy: marad el) a világirodalom főáramától, ameddig nem csatlakozik szorosabban a „nemzetközi szocialista irodalomhoz”.

Itt végezetül az irodalomtörténészek prostitúciója helyett azokat a kritikusokat emlegeti, akik hajlamosak a bűnre, elhajolni a Párt kijelölte vonaltól – hogy név nélkül szerepelnek a tézisekben, arra mulatató a glossza magyarázata: a tételek szerzői önmagukat akarták kímélni a névtelenséggel. Hogy a világirodalmi áramlatoknak mekkora az ereje s vonzása, az Cs. Szabót más írásaiban is nyugtalanította. Mint ahogy az irodalomtörténészek „teljesítménye” is. Az egyikre egy emlékezés, *Az értelem keresője*²² lehet a példa. Itt meglep azzal, mintha az „új Bach-korszak” kezdetét nem is a kommunista hatalomátvétel idejére, hanem négy évvel korábbra, 1945-re tenné, jellemzőnek tartván, hogy a gondolatokat azóta „goromba világnézeti mérlegen mázsálják, az ítéletet szellemi véstörvényszékek hozzák, az igazságot napi parancsban osztják, mint hajdan a jobbágnak a napi robotját”. Ezt szemléltetendő használja a képet: remélte, a „zsdanovi jégpáncél alól” 1956-ban s utána kiszabadulnak némely életművek, így az esszé címében felidézett Halász Gáboré. Ebbéli családkozását súlyosbítja aggodalma, hogy miután az „új sztálinizmus” – nyilván a Bach-korszak szinonimája ez – szétverte az irodalom „vékony egységfrontját”, két ellentétes sarokba gyülekezhettek az erők. Félő, írja, hogy „megint lesz egy hivatalos (és olvashatatlan) moszkovita irodalom”, és lesz „egy »mély-magyar« vagy »ó-magyar« kör, amely Kelettől és Nyugattól egyaránt visszahúzódik magába, ősi magyar sebeibe”. Aggályá egyrészt – ok nélkül vagy sem – Németh László irodalomtörténeti eszmeifuttatásán alapult: tudjuk, hogy annak idején a *Kisebbségben* – Monostori Imre szavaival²³ – „erősen fölka-varta”.

²² Cs. Szabó László, „Az értelem keresője”, *Irodalmi Ujság*, 1957. június 1.

²³ MONOSTORI Imre, „Cs. Szabó László és a népi irodalom”, *Forrás*, 11. sz. (2005): 56–65.

Másrészt viszont bizonyosan „nagy barátjára”, Illyés Gyulára célozva figyelmeztet: az *Ozorai példa*, mondja, „hasznos, amíg ravasz hősies-ségre buzdít, de nem egészen veszélytelen, ha visszaszólít a szellemi nádasba, ahová nem először húzza meg magát álbárátok és valódi ellenségek, Ázsia és Európa elől a magyar”. Szövetséget kötni a „legnemesebb Európával” – ezt ajánlaná programnak.

Amúgy a saját nemzedéke programját, az emlékezés alcímében szerepeltetett esszéírókét, akik közé magát is számíthatja, önmagát is jellemezheti, ha a név nélkül emlegetett többiekéről beszél. Főként a stílusukról. Hogy „sűrű zamatú”. Hogy tudós szövegük néha úgy gyöngyözik, mint a vers; árnyalatai vannak, eleganciájuk, hajlékonyak, „szivárványszínekben” játszik bennük a gondolat, és „szelíd ajánlatnak hangzik az igazság”. Az utóbbi jelzővel legkevésbé ekkori fogalmazásmódját illethette – szavai, mondatai inkább vadak, vádaskodóak, semmint finomkodóak; élesen tüskések, semmiképp sem simogatóak. Az azonban rá is illenék, ami jó barátjára: a „szó legnemesebb értelmében vett szellemi gőgjét, hagyománytiszteletét” Párizsból hozta haza. Itthonról pedig, például Mikeséktől, a „gyökeresebb magyarsággal” írás fortélyait leshette el, a földközeli szemléletesség és érzékletesség titkait, akár a „paraszt-barokk nyelvű” Pázmányhoz visszanyúlva. Magyarul tudni annyi, mint velősen, hibátlan hallással, játékos szókinccsel, ízes mondatfűzéssel fogalmazni – erről az eszményről egy 18. századi útinapló, P. Kiss István *Jeruzsálemi utazása* kapcsán beszél. Mintegy magától értetődő, hogy a *Ferences nyelv, filozófus nyelv*²⁴ fejtegetései során eljut egészen a jelenig. A felvilágosodás korával, amikor a filozófus művekben megromlott a magyar nyelv, valamint az „elvilágiasodás okozta nyelvújítási válsággal” az 1945 utáni nyelvromlást állítja párhuzamba. Úgy tartja, az előbbiből már a reformkorban kigyógyult a szépirodalom, az utóbbi viszont „fájdalom, itt van a nyakunkon”. Ismét a háború végéhez köti a szintén a „filozófia köntösében kérkedő” romlást – Bach-korszak helyett „vas-

²⁴ Cs. SZABÓ László, „Ferences nyelv, filozófus nyelv”, *Irodalmi Ujság*, 1960. március 1.

kort” emlegetve, „nyelvünk hajmeresztő, dialektikus vaskorát”. S ami a *Fővonal*... ismeretében nem meglepő: egy kivétellel (ez Darvas József) az irodalomtörténészeken veri el a port. Huszonöt év előtt – veti föl – „vesszőfutás járt volna az írók köztársaságában” Király István, Tolnai Gábor, Sötér István, Szabolcsi Miklós „prózájáért”. Itt nyilván az értekező prózájukra gondol, feltehetően azért nem téve különbséget stíluskészségük, írásmódjuk között, mert már ekkor is a szellemi prostitúció belső fellegvárában meghúzódóknak, mi több, pöffeszkedőknek látta valahányukat.

HALADÓ HAGYOMÁNYOK BEPÁNYVÁZÁSA

Ez a közös megbélyegzés azért is különös, mert a két évvel korábbi eszszéi, eszmeifuttatásai is (hasonlóan majd a Klaniczay–Szauder–Szabolcsi jegyezte könyvhöz) több belátással voltak a hazai irodalomtörténeti „fejlemények”, a kritikai szemlélet „módosulásai” iránt. Bármennyire durva hangot engedett meg például magának Kardos Lászlóval kapcsolatban, mondván: Tóth Árpádról „buzgó, pártos aljassággal”, „ostoba frázisokkal” élve értekezett, munkáját mégis „szerető s lelkiismeretes szaktanulmánynak” minősítette. Azon meg csak derült, hogy – nem osztályharcos, pártos alapon – Tóthot Juhász Gyulával „párosítják”. A milleniumi ikerszobrokról szóló diáktréfát idézte: „az Eskü téren áll két Werbőczy, melyeknek egyike Pázmány”.²⁵ A Krúdy Gyula halálának huszonöt éves fordulójára írt cikkében²⁶ ugyan csak tréfálkozik. Mégpedig azon, hogy Krúdyt újabban „megpróbálják bepányvázni »haladó hagyományunk« többi kikötözött példái közé”, s hogy emiatt az író holtában meg-megfordul a koporsódeszkán, „s nyúl a barátságtalan görbe botjáért, hogy szétüssön a buzgólkodók közt”. Holott e bottal ütendők nem a munkásmozgalmi hayo-

²⁵ Cs. Szabó László, „A makulátlan ötvösmester – Tóth Árpád halálának harmincadik fordulójára”, *Irodalmi Ujság*, 1958. november. 15.

²⁶ Cs. Szabó László, „A zuhlott hajós”, *Irodalmi Ujság*, 1958. május 15.

mányok tüsténkedői. Jól tudja ezt Cs. Szabó is, ám most meg azt kifogásolja, mint aki kákán is csomót keres, hogy a „zsdánovi évek alatt” elevenen eltemetett író „feltámasztása s magánjellegű visszaiktatása” után „bosszúálló visszahatásként átmeneti túlbecsülés fenyegeti”. Hogy ő maga is a bosszúállók között lehet, zárómondata sejteti: „barátait” biztatja, próbálják meg – mint eddig, továbbra is – az európai irodalom élvonalába emelni Krúdyt. Érveket is szolgáltat – állíthatná, hogy „túlbecsülőket” – ehhez. Az író szerint „a maga gondatlan, alvajáró módján” egyre közelebb került „a modern európai regény egyik kísérleti formájához, az eseménytelen belső monológhoz, az időrendbe merevített tudat feloldozásához, Bergson tanítványaihoz, akik a stílus kiszámított és bonyolult fogásaival ostrom alá vették a régi időérzetet, a múlt század elbeszélőitől átörökölt időkategóriákat”. Krúdy azok közé tartozott, még ha „hályogkovács módjára cselekedett” is, mint Joyce és Virginia Woolf, Aldous Huxley és Faulkner, a regényszerkesztés módjainak forradalmasítói, a „lélek rejtett életét” új, ismeretlen látószögekből megközelítői. Cs. Szabó, noha kihagyja Proustot ebből a sorból, még tovább megy a méltatásban: úgy véli, gordonkaszavú írónk nemcsak a tudatos nyugati kísérletezőkkel rokonítható, hanem a múlt századi oroszokkal is; hangulatai, életérzései alapján „szinte észrevétlenül be lehetne csempészni Gogol, Turgenyev, Leszkov és Goncsarov világába”.

Krúdy vagy Tóth Árpád „bepányvázásáról” tehát Cs. Szabó sem mondhatta, hogy a szocialista realizmus kötőfékjével történik. Nem is emleget itt sehányadik Bach-korszakot – teljesen váratlanul új megnevezéssel, jelöléssel rukkol elő: „marxista Biedermeiernek álcázott mai magyar irodalomról” beszél. Bármit is értsen a hajdani „táblabíró stíluson”: kispolgári hangulatot, nyugalmat, érzelmességet, egyszerűséget, kifinomultságot – pártos aljassággal már nem vádolhatja. S nem is teszi. Legékesebb bizonyíték rá a *Futtam mint a szarvasok...*²⁷, amely – micsoda meglepetés! – Révai Józsefet mint halott klasszikusaink egyik „szenvedélyes kisajátítóját” veszi célba. Révai „a legszívósabb

²⁷ Cs. SZABÓ László, „Futtam mint a szarvasok...”, *Irodalmi Újság*, 1958. augusztus 1.

haldokló a honvesztő moszkvai hét vezér közül” – így a remek, példázatos erejű nyitány, majd a magyarázat következik: – „Testileg és politikailag egyaránt. Kínna mozgatja a karját, de körmei még jó élesre nőnek, s amikor csak lehet, kiereszti.” Ezek után azt lehet várni Cs. Szabótól, hogy erősen a körmére koppint a kommunisták fő ideológiájának (aki az MDP idején népművelési miniszter, az MSZMP idején a kezdetekkor a KB tagja volt), mi több, lekapja a tíz körméről. Ám nem így, nem ez történik. Magáról is mondhatná, amit a József Attila munkásságát elemző, a *Kortársban*, majd egy képes dokumentumkönyvben megjelent tanulmányról állít: nemcsak a régi nótát fújja, hanem „sok tekintetben engedékenyebb, józanabb, tágabb gondolkozású”. Igaz, előbb még „képmutató megtéréssel” vádolta a szerzőt, utóbb azonban méltányolja, mi mindent értékel az másképp, mint régebben. Például, hogy elismeri, azok a kommunisták ártottak a költőnek a legjobban, akik a szocialista lírát pusztán a politikai agitáció egyik válfájának akarták felfogni. Hogy áldozata lett a magyar valóságtól elszakadó „ultrabaloldali elemeknek”. És ami Cs. Szabó szerint a legnagyobb szó: Révai belátja, hogy József Attila a kitaszítása, a párttal történt szakítása után jutott el költészete csúcsára. Nem csupa méltányló, elismerő szó illeti azonban a képeskönyv előszavát: furcsállja, hogy szerzőjük törés nélkül egybelátja a költő pályáját, s hogy ahol a polgári elemzők a skizofrénia nyomait vélik felfedezni, ott Révai „makkegészséges marxista szeme az »öngúnyolódásba menekülő antifasiszta harcossal« találkozik”. Ha elveti is tehát József Attila életműve „újfajta marxista egységének” keresztülerőszakolását, elfogadja, sőt méltatja az elemzés új szempontjait és eredményeit. Végül, mintegy kiegészítésként, arra hívja fel a figyelmet, hogy van „igaz kép” a költőről, mégpedig franciára fordított versei kötetének előszavaként: Jean Rousselot tollából, aki elfogadja, hogy „a proletár költő akkor is költő, amikor kiszabadul a sorsából”, olyan dolgokat idézve föl, „amelyek arisztokratikusak, céltalanok, ábrándosak és személyesek”. Hogy a költő-műfordító dolgozatának „eredményét” hitelesnek mondván a Révaié végül

„hamis” minősítést kap – ez épp olyan ellentmondásból fakadhat, mint az irodalomtörténészek közös megvesszőzésének felvetése.

Annak, hogy a hazai írók helyett az irodalomtörténészek felé fordult a figyelme, a mondottakon túl lehetett még egy nagy oka. Nemcsak az tehát, hogy alapos tanulmányai, bírálatai – mint a Keresztury Dezső könyvéről vagy Klaniczayék kötetéről szólóak – eleve megkívánták az egyes művek és pályák mellett a különböző fel fogások, szemléletek, stílusok áttekintő és összehasonlító elemzését. Hanem legalább annyira az, hogy ebben az időben ő is belefogott egy sajátos szempontú irodalomtörténet megírásába, s 1961-re el is készült vele. Ez eredetileg *A magyar költészet századai*²⁸ címet viselte, s megjelent az *Új Látóhatár* 1962. márciusi-áprilisi számában, hogy majd *A magyar vers századai* címmel bevezetője legyen egy a magyar költészetet bemutató francia antológiának. Az ebben a Gara László válogatta és neves francia költők – Cocteau, Éluard, Tzara, Guillevic, Rousselot, Pierre Emmanuel – fordította kötetben közzétett tanulmányhoz képest a szöveg, a magyar olvasókra való tekintettel, háromszorosára bővült a brüsszeli kiadású, már szóba hozott az *Ország és irodalom* című könyvben. Erre maga Cs. Szabó hívja fel a figyelmet a függelékben, felsorolva, a költészet iránt behatóbban érdeklődőkre gondolva, más, szintén ez idő tájt keletkezett tanulmányait is. *Csokonairól, Vörösmartyról, Arany Jánosról* értekezett külön – esszéinek ilyen egyszerű címet adott –, de ennek az időszaknak a terméséhez tartozik a *Magyar versek, 1953–1956* című, Nicolas Baudy szerkesztésében Párizsban megjelent antológia szemlézése is, valamint azé a *Kilenc költő* című, Szabó Zoltán válogatta s szerkesztette köteté, amely a Magyar Írók Szövetsége Külföldön Magyar Könyves Céhe kiadásában, Londonban jelent meg 1959-ben. Az 1956-os emigráns poéták – András Sándor, Bán Györgyi, Bikich Gábor, Csokits János, Kibédi Varga Áron, Makkai Ádám, Máté Imre, Nyíri Éva és

²⁸ Cs. SZABÓ László, „A magyar költészet századai”, *Új Látóhatár* (1962): 97–110.

Tóth Z. László – közös jelentkezéséről Cs. Szabó az *Irodalmi Ujság* 1960. június 15-i számában számolt be.

Az *Ómagyar Mária-síralomtól* Illyés Gyuláig és Weöres Sándorig, Nemes Nagy Ágnesig és Nagy Lászlóig, Kálnoky Lászlóig és Juhász Ferencig, azaz a legjelentesebb jelenig terjeszti ki a magyar költészet határait. Illetve még tovább: az eljövendő időkig; ezek lírai képviselői azonban nem kapnak nevet. Pontosabban: személynevek helyett helynevekkel igazolja létezésüket. Jó pár év készülődés után úgy véli – vélheti –, megérett a helyzet arra, hogy tudassa a világgal: „Immár két költészetünk van, egyik a hazában, a másiknak Páris, Bécs, München, London, Oxford, Róma, Genf, Amsterdam, Leiden, Oslo, Stockholm, New York, Toronto, Montreal, Honolulu a támaszpontja”. Hogy idegenben kik állnak a vártán, feltehetően nem is gondolja annyira meghatározóan lényegesnek, mint azt, hogy – állnak, vannak. „Kettévált a magyar irodalom, de legjobb munkásai nem törődnek vele, tudnak egymásról, féltékenyek egymásra. Márpedig költők közt a féltékenység a legnagyobb kölcsönös bók.” Itt bizonyosan a serkentő remény ragadja el: a kölcsönös elszigeteltségből való kitörés reménye – miközben itthon hozzáférhetetlen és még tiltott gyümölcs is az emigrációbeli, az emigrációban pedig elérhetetlen a hazai. Persze, az ismeretlen miatt is lehetne féltékenykedni – egyelőre azonban azt tudatná (s tudatosítaná) inkább, hogy „mások hazájában, idegen nyelvekbe szigetelve, másféle, újfajta savak marják a lelket”.²⁹

RÉGI ÉS MAI PORTYÁZÓK

Hogy miféle savakra céloz, vegyelemezhető talán két olyan vallomásszerű esszéjéből is, amely az októberi forradalom eltiprása után, a fiatalok tömeges emigrálásának a hírére íródott. Az 1957. januári keltezésű

²⁹ Cs. Szabó László, „A magyar vers századai”, in Cs. Szabó, *Ország és...*, 78–79.

A húszévesek az egyik, a *Régi és mai portyázók*³⁰ a másik. Az első is, szinte már szokásosan, tréfásan indul, a régi pesti mondást – „Tízezer újságíró Budára tart” – átírva a menekülőkre: „Ezer író Nyugatra tart”, „Ezer író s mind húszesztendő”. A szellemes fogadtatás azonban lassan átfordul tapasztalatokat közlő figyelmeztetésbe, intésbe. Úgy hiszi, s kertelés nélkül ki is mondja, hogy ez a „nyílt eszű, jó humorú, kevély és pezsdtítő hatású ifúság a Vasfüggöny mögötti egyetemes lemaradás jelképe”. A „kommunista beltenyésztés – fejtegeti – harminc évvel vetette vissza őket”, merthogy ugyanazokért lobognak most, akiknek a nevét ők már a húszas években a zászlójukra tűzték, Picassótól Schönbergen át Apollinaire-ig. Fontos volt viszont, állítja – alighanem most is inkább vágyképét, semmint a valóságot rajzolva –, hogy a „moszkoviták kisajátító hadjárata” ellenére Kosztolányi maradt a nyelvi mesterük, Füst Milán a kalauzuk az esztétikában, és felfedezték Dsida modern vallásos vívódását, nem utolsósorban Szabó Lőrinc és Weöres, Radnóti és Vas István „intellektuális izzású” líráját, „a gondolat aviatikáját”. Gond viszont, hogy „járatlanok” az élő nyelvekben, de az antik, görög, római művészetben való jártasságuk is hagy kívánnivalót maga után. Hogy más esetekben is felmerülhet hasonló igény, arra többek között Victor Hugót hozza fel példának. Ha ismernék a műveit, részletezi, akkor tudnák, hogy a nagy tehetségű, „betéve idézett” költő, Juhász Ferenc „szózuhatagában és képözönében az a látomásvilág újul fel, amely Hugót a száműzetés tizenennyolc esztendejében megtette látnoki beszélővé, olykor hasbeszélővé”. Úgy látszik, nincs Cs. Szabó-esszé egy kis oldalvágás nélkül, mint ahogy nemigen szigorúbb ítélkezés nélkül sem. Néha ugyan puhítani igyekszik a vélemény szavait – például egy „nem lehet általánosítani” fordulattal –, ám amit a „társadalmi erkölcs dolgában” a húszévesek szemére hányt, azal többeket elidegeníthetett magától. Hiszen ez a jellemzésük: „politikai radikalizmusuk, forradalmi szellemük és szembenéző bátorságuk szinte főúri igényekkel párosul”. Kommunista „nagy kutyák”, föl-

³⁰ Cs. SZABÓ László, „Régi és mai portyázók”, *Irodalmi Ujság*, 1957. szeptember 15.

desurak életstílusának utánzásával – azaz: dzsentrí tempóval – gyanúsítja meg őket, s hogy „a maguk szedett-vedett, balkáni módján, mindenki erre a felfújt életstílusra vágyott”. „Szerényebben!” – figyelmeztet (itt már) mindenkit. Int: „morális visszamaradásuk” fölösleges teher a szabad világban, és összeférhetetlen azzal az „önkéntes fegyelemmel”, amellyel le kell küzdeniük magukban úgymond „fejedelmi individualizmusok, szeszélyes munkakedvük”, az óramutató szinte orientális semmibevételét, bizalmatlanságukat minden hivatallal s intézménnyel szemben.

„Menni fog a dolog” – Cs. Szabó bizakodik, s biztat most is. Azokra gondol, „akik egyszer még a haza mindenesei s magyar parlag kertészei akarnak lenni”. S akik úgy érkeztek külföldre, Angliába, mint az Írószövetség „apródjai”, közülük „különleges kegyelem által egy-kettőből talán nagy író is” lehet. A jövődőlésnél jelentésesebb itt, amit 1956-ról, mintegy a korábbiakat kiegészítve az esszé állít. Nevezetesen – ami idehaza az íróperekben súlyos vádként szerepelt –, hogy „1953-tól Magyarországon az irodalom volt az ellenállás gócpontja”, még ha „maguk az írók is csak utólag eszméltek rá, hogy az új Pilvax-kör a Gorkij fasorban székelt, az Írószövetségben, egy közelítő forradalom táncoltatta asztalukat, s a negyvennyolcas ifjak szellemírása jelent meg a márványlapján”. Lelkesülten idézi meg a csepeli és ózdi munkásoktól a felsőtiszai lelkészekig, sőt az orvosokig és miniszterekig azokat, akik „heteken át” „az íróktól kérdezték, hogy mit tegyenek” – a beállítás valóságosságát épp oly kevésbé szavatolhatja, mint előbb, amikor a húszesztendősi honi írók „fantasztikus elszaporodásának” okait latolgatta. Igazából azonban nem is a hitelesség válik kérdéssé, hanem hogy a forradalom romantikus túlzásaitól elragadtatva felülbírálja-e mintegy önkritikát gyakorolva korábbi, „hódoltságbeli”, a júniusi meg a legjúniusi írókról alkotott véleményét. Belátva, beismerve, hogy az „új Pilvax-kör” hangadói 1953 előtt „Sztalin csalogányai” voltak, lehettek – a kifejezést tőle, az *Íme, hát meglegltem hazámat* lapjairól kölcsönözve. A *Magyar versek, 1953–1956* válogatásának, illetve Cs. Szabó róla szóló értekezésének a középpontjában a „kiáb-

rándult egykori pártköltők” állnak, azt a hatást keltve, „mint a Nagy Imre-szárny fölkelése a Rákosi-szárny ellen”. „Nagy Imre vértanú történetének politikai fejezetéhez megvilágosításul hozzátartozik az a költői fejezet, amely a fellázadt lelkiismeret szinte hisztérikus tisztuló szenvedélyéről tanúskodik” – összegez, és talán nem a korábban említett kényszer, az egy gyékényen árulásé mondatja vele, hogy Kuczka Péter vagy Kónya Lajos verseinél, például a *Nyírségi naplónál* ma erősebben és meggyőzőbben hat Aczél Tamás költeménye *Az elnémulók-ról* vagy Zelk Zoltán gyónása. A névsor, persze, folytatható lenne, hiszen harmincegy költőt vonultat fel a kötet – a kritikus pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy mindjárt a forradalom leverését követően, azaz 1957-ben Csicsery-Rónay István már összeállított egy hasonló antológiát *Költők forradalma* címmel. Túl a filológián, arra a különbségre is figyeltet, hogy miközben otthon „félrehúzódva a politika vérlucskos piacától” olyan költők, mint Juhász Ferenc és Nagy László különbékét kötöttek az élettel, „szabad belső hazára letek egy szolgáló hazában”, aközben az emigrációs költők, a másik magyar irodalom alkotói hozzámérhetik magukat „más emberekhez, népekhez, országokhoz, földrészekhez”. Ez a kárpótlás azért – a *Régi és mai portyázók* szerint –, hogy a mai fiatalok sokkal drágábban váltották meg első „nyugati örjáratukat”, mint ők: Márai, Gyergyai Albert, Szerb Antal vagy (a nem említett) saját maga. Ki tudja, hány esztendőre szakadtak el népüktől s hazájuktól – érti meg kínládásaikat, és értetné meg velük, hogy a „valóságos Nyugat egy cseppet se különb az októberi hazánál, ellenkezőleg: nem is méltó a nagy árra, hiszen ha pusztán csak politikailag mérlegeljük, az *Áldozat* e lemondással egy *Áruló* társaságát szerezte meg magának”.

Kijózanító gondolatok? Helyzettudatosítók inkább. Megfontoltságra, tárgyilagosságra intőek. De arra is, hogy a „mai portyázók” ne hallgassanak a hazahívó szirénhangokra, az ígéretésekre. Mert olyan „alattomos újabb csábítás” zajlik, amelynek „nem lélekmentés a célja, hanem lélekmérgezés, hogy megkeserítsék az új életet és otthont teremtő szabad magyarok amúgy is nehéz kezdeti viaskodásait az

idegen világban”. Hogy Cs. Szabó miért vélekedik így a kormány már ’56 őszén kihirdetett amnesztia rendeletéről, a „disszidenseknek” tett ígéreteiről, a repatriálók büntetlenségéről, közkegyelemben részesítéséről, ez nem válik világossá abból a magyarázatból, amelyet az *Elejtett szavak*³¹ című „írói vallomása” elé rakott bevezetőként. Mivel a rendelet ’57 márciusának végéig volt érvényben, vagyis a cikk megjelenésének idején már nem, ezért feltehető, hogy a kommentár nem a becsapott hazatértek eseteinek ismeretében, közvetített tapasztalataik birtokában íródott. Erősebb lehetett a szándék: épp egyéves fordulóján emléket állítani a forradalomnak. Ha már maga a vallomás nem szolgálhatta ezt annál az egyszerű oknál fogva, mert 1956. október 23-a előtt íródott, és ugyanennek a hónapnak az elején, 7-én el is hangzott az Angol Rádió magyar adásában. De miről beszélt itt, mi készítette vallomástételre? Voltaképpen semmi egyéb, mint hazacsábításának kísérlete – s ez a közös gyökér a cikk bevezetőjével. Az ő esete: a Magyar Rádió *Szülőföldünk* című műsora a PEN-kongresszus londoni üléséről beszámolva célzásokat tett arra, hogy több magyar író, köztük ő maga is hazakiváncsozik. Az angol rádió adásában e hír cáfolatára vállalkozott, kifejtve, hogy a két hazai kongresszusi kiküldött – Bölöni György és Képes Géza – még a címbéli „elejtett szavai”-ból sem hallhattak hasonlót. Ezeket „utólag hallották, a párt utasítására”, vág vissza, mielőtt nagyvonalúan dicsérné Képesnek a sárospataki kollégiumot köszöntő költeményét, „egy ocsúdó lelkiismeret megható életjelét”, Bölöninek pedig az Ady-életrajzát, amely „nem annyira a tehetség, mint az odaadó szeretet remekműve”. Ugyanakkor tisztában van vele, mert a saját bőrén tapasztalja, hogy a párt célja kifelé nem más, mint gyanút kelteni az „állítólagos hazakiváncsozók” iránt, a külföldi magyar írók személye pedig hozzátartozik „a békés egymás mellett élés, a Nyugat felé dörgölődés taktikájához”. Az olvadást is moszkvai taktikázásnak tartó Cs. Szabó 1956. október legelején felteszi a kérdést: „Miért mennék most haza?” Válasza: noha a hazai írókra hárul

³¹ CS. SZABÓ László, „Elejtett szavak”, *Irodalmi Ujság*, 1957. október 23.

„a nemzeti műveltség és öntudat megmentése”, s övök az ifjúság, melyet „gyakran csak szóban oktathatnak, mint a bibliai zsidók Babilon vizeinél”, azért az emigráns író dolga sem haszontalan. „Nem vagyok nagy író, két kezemen sem tudom összeszámolni a nálam jobbakat – szerénykedik –, de jobb író lettem idegen földön, használt a próbatétel, amelybe sosem keveredett megalázás. Átjár a nagyvilág szele, szabad az utam az óceánokig”. Itt is megfogalmazza, kitűzi a célt: a magyar irodalom „rászorul, hogy ismét európaivá tegyék, egyfelől kitágítsák igazi nacionalizmusát, Vörösmarty látóhatárát, másfelől megszabadítsák a hódoltsági provincializmustól”. „Talán ebben használhat egy kicsit, most vagy egyszer a mi írásunk idekint” – szerénykedik újra, ismételve: ezért mondta, hogy *magyar* hivatásra talált az emigrációban.

S itt következnek vissza-, azaz hazatérésének feltételei. „Visszatérek, ha a nép fogad be” – kezdi sorolni, emelkedetten. Ha szabadon választott törvényhozók ülnek az Országházban. Ha az egyházak szabadon taníthatnak. Ha a parasztok szabadon gazdálkodhatnak, vagy önként szövetkezhetnek. Ha minden írásában helytállhat két meggyőződésért, szinte már vallásos hiteléért. Az egyik, hogy „tragikus minden emberélet, és csak a kölcsönös irgalom teszi elviselhetővé”. A másik, hogy a „civilizáció egyének közt szövődik láthatatlan szálakkal”, amelyeket inkább lelkünkkel fogunk fel, semmint agyunkkal, s egészen más az anyagi alapja, a „materiális aléptípmény”. Egy kis ház Diósdon vagy Eger táján, esetleg Vas megyében tán – érzékenyül el végül: hová is jönne haza, hol is lehetne otthon.

Hazavezérlő vágyai azonban vagy gyengébbek, vagy leküzdi őket; idegenben talált hivatásának élve nemcsak a saját életműve gazdagítására, költői, szépprózai munkássága folytatására törekszik, hanem a „hűszévesek” pályájának elindítására s figyelemmel kísérésére is. Miközben előbb a verseskötete³², majd az elbeszélései, görög hajónap-

³² Cs. SZABÓ László, *Félszáz ének és egy játék* (München: Láthatár Kiadó, 1959).

lója³³ jelenik meg, közben rendületlenül sorjáznak a glosszái, kisesz-
széi, kritikái a könyv formájában való kiadás – máig tartó – reménye
nélkül. A művelődéstörténet ismeretlen területeire kalandozik, külö-
nös históriákat, eseteket ragad ki, fejt fel, tiszteleg a tiszteletre érde-
mes művészek, alkotók előtt.

Érdemesnek tartja például tudatni a hazaiakkal, hogy az amerikai
irodalom egyik bőbeszédű, fegyelmezetlen óriása, Thomas Wolfe
Angliában kiadott levelei közül a kritika azt emeli ki a legjobban,
amely Mezőkövesdről szól, arról a fél napról, amelyet a matyók fővá-
rosának sáros síkátoraiban s temploma környékén töltött³⁴. Ugyancsak
a hazai olvasóra gondolhat, amikor *Az ember tragédiáját* lapozgatva s
Koestler-kiadás előtt álló könyvére, *Az alvajárókra* várva például azon
mereng, hogy Kepler, a prágai jelenetbeli, elárulta-e a tudását, vala-
mint elégette-e a régi könyveket. Koestlerrel közös feltevése, hogy
Kepler *magának* vizsgálta a csillagok állását, mert így akart kimene-
külni „az átkozott családi örökség poklából”, miután meg volt győ-
ződve arról, hogy „a Mars és Vénus csillag tette apját hitvány fráterre”,
s hogy az ember minden kiemelkedő jellemvonása a csillagállásoknak
tulajdonítható³⁵. Hasonlóan szellemes és ötletes az esszéíró nemzedék
„félfeledésbe lehanyatlott” jelesének, Hevesi Andrásnak az alakját –
mondhatni: figuráját – és a sorsát megidéző *Simone és Bandi*³⁶. A magát
Turauskásnak becéző író – a *Párizsi eső* szerzője – mentora, kalauza,
Vergiliusa volt párizsi diákoskodása idején Cs. Szabónak, akinek egy
este bemutatott egy tanárnőnek készülő, kinézetre „szoknyás
janzenistának” látszó leányt, leszármazottját a francia romantika
„egyik altrombitásának” és George Sand szeretőjének, Roger de
Beauvoirnak. Ez az egyetemista, Simone, bizony az az írónő, aki
önéletrajza egyik kötetében, az *Egy jó házból való úrilány emlékeiben*

³³ Cs. SZABÓ László, *Halfejú pásztorbot* (London: Magyar Könyves Céh, 1960).

³⁴ Cs. SZABÓ László, „Egy vasárnap Mezőkövesden”, *Irodalmi Ujság*, 1958. decem-
ber 15.

³⁵ Cs. SZABÓ László, „Jó éjt! Reggelre ne feledd a pénzt!”, *Irodalmi Ujság*, 1959. január 1.

³⁶ Cs. SZABÓ László, „Simone és Bandi”, *Irodalmi Ujság*, 1959. február 1.

majd megjeleníti egykori udvarlóját őrzítő szokásaival, kitöréseivel együtt; Cs. Szabó csodálkozására még a kedvenc mondását is idézi: „ha tudnák a franciák, milyen szellemes vagyok én magyarul!” Az egykori kalauzolt így igyekszik megmenteni a félfeladéstől kalauzát, a magyar széppróza „egyik leggondosabb és legelegánsabb munkását” gyászolva benne. A magyar forradalom s a „legázolt, bilincsbe vert Magyarország” mellett következetesen kiálló, a „nagy íróper” ellen Kádárhoz küldött táviratban tiltakozó Camus emlékének viszont – a *Rend és törvény*³⁷ alcíme szerint – „gyászvers helyett” egy olyan nekrológban áldoz, ahol Dosztojevszkij hőseit véve mintául Aljosa szerepét osztja rá. A „logikailag össze-vissza sebezhető” magatartású legkisebb fiút, akinek a „könyörtelen baloldali testvérharc alatt”, Sartre volt Karamazov Iván, „a tetszelgő francia okoskodás és gögös dialektika fogságába esett” egykori barát. Mértéktartásra vagy a mérték ismertetére vallóan a nekrológ úgy vesz búcsút a Nobel-díjas írótól, hogy egy szóval sem illeti – amiről csak az emigráns körök tudhattak – a magyarok mellett való kiállításait, szerepvállalásait. Más alapállást választ a hetvenéves T. S. Eliotot köszöntő, a címe szerint is – *Az öreg sas*³⁸ – baráti hangú cikkében. Mielőtt a nehezen megközelíthető, a közszerepléstől irtózó költő frivolan ironikus önjellemzését – „Spinoza és a konyhabűz van együtt a verseimben” –, valamint a „fölényes modorú” macskákról írott könyvét idézné, kiemeli, hogy a „külföldre szakadt magyar írók riasztó szavára” a perbe fogott, „nagybeteg” Déry Tibor mentéséhez Eliot, „ez a gunyorosan zárkózott ember küldte a kegyelemért folyamodó legelső táviratot” a magyar kormánynak.

Külföldre szakadt magyarok, emigráns alkotók, 1956 – kalandoz-zanak bármilyen messzire is a publicista-prózaíró gondolatai, ide térnek vissza. Újra és újra vallatóra fogja magát – vallatóra, idősebb és fiatalabb sorstársaival együtt, a helyzetüket. Beszédes, hogy mint aki szociológiai felmérésre, ismételt mintavételre készülne, egy év múltán

³⁷ Cs. SZABÓ László, „Rend és törvény”, *Irodalmi Ujság*, 1960. január 15.

³⁸ Cs. SZABÓ László, „Az öreg sas”, *Irodalmi Ujság*, 1958. október 15.

megint számot vet az ifjabb nemzedék lehetőségeivel, alkalmazkodásuk következményeivel és eredményeivel³⁹. Ugyanide tartozik, hogy levelet fogalmaz a fiatalok és az *Irodalmi Ujság* kapcsolatáról⁴⁰, illetve hogy – később nyomtatásban is megjelenő – előadásokat tart a Hollandiai Mikes Kelemen Kör konferenciáin, legyen ezek helyszíne Doorn (1959), Leyden (1960). A Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciákra, Salzerbadba, Trysilbe vagy Dymchurch-be ugyancsak hozzászólásokkal készül, az utóbbi helyen például az irodalom hivatását, szerepét tőle merőben eltérően értelmező párizsi *Magyar Műhely* íróinak bemutatását is vállalva. Terjedelmes tanulmányban részletezi, milyen volt Victor Hugo és a Kossuth-emigráció kapcsolata Jersey és Guernsey szigetén az 1850-es években.⁴¹ Ha az emigráció a téma, mozgékony szelleme kész vitába szállni például a pártlappal⁴², a *Népszabadsággal* vagy Szántó Miklóssal, a Magyarok Világszövetsége lapja, a *Magyar Hírek* főszerkesztőjével, ennek *Kivándorlók és emigránsok* című, pártos elfogultságról árulkodó, torzításokat tartalmazó cikére válaszolva.⁴³

S ott vannak aztán a tehetségek felkarolásának legnyilvánvalóbb példái, a „húszévesekről” írt kritikái, esszéi. Sulyok Vince *Rámdöntött világ* és Gömöri György *Virág-bizonyosság* című kötetait szemlézi előbb,⁴⁴ aztán Kannás Alajos *Kettős alakban* című válogatását teszi mérlegre,⁴⁵ végül a már szóba hozott *Kilenc költő* alkotásai következnek. Sulyok csendes-konok hűségét méltatja, s hogy az egyes alkotások „összetapadva” verses önéletrajzzá állnak össze, az egész együtt „bármelyik tiszta szándékú forradalmár ifjú Curriculum Vitaeje lehetne”. Gömöri érdeme: verbális és formai bátorsága, kifogásolható

³⁹ Cs. Szabó László, „Még egyszer a húszévesekről”, *Látóhatár*, 1. sz. (1958): 67–70.

⁴⁰ *Irodalmi Ujság*, 1958. szeptember 1.

⁴¹ Cs. Szabó László, „A száműzött sziklája”, *Új Látóhatár*, (1962): 39–60.

⁴² Cs. Szabó László, „A szétszóródás után”, *Irodalmi Ujság*, 1963. február 15.

⁴³ Cs. Szabó László, „Magános-e még az a csillag?”, *Szemle*, 4. sz. (1963): 55–60.

⁴⁴ Cs. Szabó László, „Két verseskönyv”, *Irodalmi Ujság*, 1959. május 15.

⁴⁵ Cs. Szabó László, „Sötét olaj vagy paszterllkréta”, *Irodalmi Ujság*, 1960. január 1.

viszont, hogy néha „lecsúszik tudálékos hangba”, s hogy az olvasónak itt-ott „magyarázó jegyzetek után” kellene lapoznia. Kannásnak kritikusként azt ajánlja, hogy legyen rekedtebb, érdeesebb és tömörebb, hogy pasztellkréta helyett fametsző kést használjon inkább, belátva azt is, hogy a rím „veszedelmes kerítő”. Úgy látja, a poéta az „emigráció sósavas éveiben” „kesernyész önismeretével vállalja az életét”, ám „kettős alakban él, már-már szkizofréniásan, mint a legtöbb emigráns író”. A kilenc költő között – akik közül négy régebben „kiszármazott”, öt pedig új menekült – nem lát hasonló karakterűt, mentalitását. Találónak gondolja a szerkesztő Szabó Zoltán kifejezését, hogy „remete forradalmár” valahány lírikus, kötetük nagyobbik fele úgy hat, mint „fél tucat névtelen bujdosó énekmondóé”. Jellemzésük – András Sándoré: hatalmi tengelyek senkiföldjén él, keresztüllát a dialektikus észjárás erkölcsrombolásán. Bikich Gábor: mintha elevenen megnyúzott lélekkel járkálna, nyelvbősége a magyar prédikátoroké. Csokits János: a legfelkészültebb, akinek vérében van a vers, ám göggel védekezik, mint általában ez az „Isten nélkül küszködő, erkölcsileg kényes nemzedéke”. Kibédi Varga Áron: a démonok barokk alvilágából visz egy dísztelen, körülstromolt kálvinista templomba, messze elnéz Kelet-Európa rőt és fekete gyehennájára. Makkai Ádám: a legszebb ígérekhez tartozik; ahogy felcsillan székely tréfacsináló kedve, mintha a világvége is amolyan mulatságos furfang lenne. Máté Imre: gyengéd népdalhangra írt honvágy, aztán rokonnépek ősköltészetére mintázott vers. Tóth Z. László: érzékeny és fölösleges emigráns büntudat a bánat álmoképeivel keveredve, de lappangó vad indulatokkal is – egyedüllét a nyugati valóságban.

Megannyi világos, csiszolt kisportré, egyperces kritika. Nem széptí sem az emigráns létet, sem a költői sorsot, sem a tehetség távlatait. Amit a „két magyar irodalom” közül a külföldi elismertetését jelentő (vagy ahhoz vezető) Hegedűs Géza-cikkből, az *Öt világrész magyar íróiból Az ötödik síp* kiemelt, az saját magára is vonatkoztatható és vonatkoztatandó: „Ha elvárjuk, hogy ők, a távoliak ismerjenek és tudomásul vegyenek bennünket, akkor azt hiszem, ők is méltán

várják, hogy mi is tudjunk felőlük és legjelesebb műveik itthon is otthonra leljenek.” Itt volna az ideje, hogy Cs. Szabó László 1956 és 1965 között szerzett értekező prózái, publicisztikái, esszéi, glosszái otthonra leljenek – egy-egy könyv alakjában.

PÁSZTOR ZOLTÁN

a Duna Médiaszolgáltató Zrt. vezető szerkesztője

„MIT ÜZEN A RÁDIÓ?”

„A Magyar Rádió műsorgerince a magyar önismeret” – mondta Cs. Szabó László a *Rádióélet* egyik számában, majd hozzátette:

„Már a Biblia is megmondta, nem elég hajtogatni: Uram, Uram! A hasznos szeretethez ennyi nem elég. Szeretni kell a magyarságunkat, de igazán és tartósan csak akkor lehet valamit szeretni, ha tudatosan neveltük, edzettük magunkat erre az érzésre. Ismeret előzze meg a szeretetet, így nem hajlik többé veszélyes hangulatra, hanem türelmes és állhatatos lesz. A Magyar Rádió éppen azt az önismereten át elmélyülő nemzetmegbecsülést próbálja szolgálni, ami a jó szeretetet megelőzi.”¹

Amikor Cs. Szabó László ezeket a mondatokat írja, már a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője. Nagy reményekkel érkezik, elődje, Németh László viszont annál keserűbben távozik. De miért is a remény, és miért a keserűség?

A Magyar Rádió 1925 decemberében kezdi el sugározni adását. Első elnök-vezérigazgatója Kozma Miklós, aki a megnyitó beszédében így vélekedik: „A magyar kultúra fegyvertára egy erős fegyverrel gyarapodott. Mindenki tudja, mit jelent különösen Magyarország mai helyzetében az, hogy a hullámokon keresztül minden határon túl eljut a magyar szó”. Beszédében hitet tett amellest is, hogy az üzleti érdekeket is háttérbe szorítva csak a magyar kultúra érdekeit veszi figyelembe.

¹ *Rádióélet*, 53. sz. (1935)

Kozma Miklós, Teleki Pál bizalmasa, rádióelnöksége után honvédelmi és belügyminiszter, majd Kárpátalja kormányzói biztosa. Rádiós vezetése alatt jó szemmel választja ki közvetlen kollégáit. Helyettese Szöts Ernő, aki korának egyik legképzettebb szakembere. Franciás műveltségű ember, aki Kozmával együtt nagyon korán bevezeti a Magyar Rádiót az úgynevezett Nemzetközi Műsorsugárzási Unióba. A genfi székhelyű intézmény tagságának köszönhetően hamar bekerültünk az európai vérkeringésbe, és műsorokat cserélhettünk a különböző nemzetek közszolgálati rádióival. Már az első években megfigyelhető változás, hogy műsorpolitikánk alapja a magyar kultúra ápolása lett. Ezt szorgalmazta a klebersbergi kultúrpolitika is. Először ez leginkább zenei felvételek sugárzását jelentette, de a rádiósok hamar műsorra tűztek irodalmi szemelvényeket is. Kozma nagyon tartott attól, hogy a minisztériumok propagandacélokra használják fel a rádiót, és ez ellen mindig küzdött.

Az *Esti Kurír*nak adott nyilatkozatában a következőt mondta:

„A Magyar Rádió vezetősége a rádióprogram összeállításánál mindig kerülte a párt- és napi politikát. Bár a program hírszolgálati része bizonyos vonatkozásban elkerülhetetlenül politikumot is rejt magában, amennyire csak lehet, még itt is igyekszünk a politikumot kikapcsolni [...] természetes, hogy a felelős állásban lévő kormányférfiak nagy jelentőségű politikai megnyilatkozását időnként a rádió is közvetíti, de ezek – s aki a programot figyelemmel kíséri, megállapíthatta – majdnem kivételszámba menő programszámok. A Magyar Rádióra senki nem mondhatja, hogy a napi politika szolgálatába állna.”

Az Irodalmi Osztály vezetőinek kiválasztásánál is ez a fent említett cél vezérelte Kozmát. A harmincas évek elején-közepén a rádió népművelői jellegének megvalósításához Németh Lászlót kérte fel. Németh 1934 és 1935 között vezette az Irodalmi és Tudományos Felolvasások Osztályát. Kozma ismert és elismert embert választott. Tudta, hogy változásra van szükség a műsorpolitikában, és emelni kell a műsorok színvonalát. Ugyanezt kérte számon Kodolányi is, aki 1934-ben a *Szabadság* című lapban megjelentetett több levélben is bírálta a rádió zenéi és irodalmi műsorait. Kodolányi szerint klasszikus zenére van szükség, Mozart, Händel, Beethoven, Schubert muzsikájára, nem az unalmas, ismeretlen előadókra. Ezen kívül rendszeres irodalmi felolvasásokat sürgetett, klasszikus magyar szerzőkkel (Berzsenyi, Csokonai, Balassi), valamint a kortárs, népi írók műveivel (Illyés, Féja Géza). Ezeket a kritikákat osztotta Németh László is, aki Kozma Miklós támogatását élvezte. Németh az ország fiatal értelmiségére szeretett volna támaszkodni, őket hívta meg előadni. Munkásságát azonban sohan támadták, nem értették, hogy miért a minőségre és nem inkább a tömegízlésre helyezte a hangsúlyt.

Kozma időközben a Gömbös-kormány belügyminisztere lett, utódja, Hável Béla pedig már nem támogatta Némethet. Erre vezethető vissza, hogy 1935. április 17-én Németh elküldte lemondólevelét. Úgy érezte, hogy a minőség bukott meg: „Egy egész kis társadalom él abból, hogy a közönségnek nem kell a nemes: sajtóban, színházban, rádióban, moziban. [...] A tömegeknek nem kell Kosztolányi, Babits,

Németh Gyula, kiáltják, a tömeg nem akar tanodába járni. Maga túl intelligens ahhoz, hogy egy szórakoztató intézmény műsorát irányítsa – ugrott nekem egy lilára mázolt interjúvoló nő.²

Németh munkássága mérföldkő volt a Magyar Rádió életében. Erre az alapra épített Cs. Szabó László, aki 1935 és 1944 között vezette az osztályt. Tény, hogy Kozma, illetve Hável Béla először nem őt, hanem Illyés Gyulát szemelték ki erre a feladatra. Ahogy Illyés 1935. március 3-i naplójegyzeteiben is írja, állást kínáltak neki a Rádiónál. Illyés aggódott, hogy ez „árulás” lesz az íróársak felé, de megnyugtatták, hogy nem kell ilyesmitől tartania. Kozma azt tervezte, hogy az ismert írón keresztül hoz be négy-öt fiatalot az intézménybe. Illyés sokáig ellenállt, végül talán túl sokáig is, így nem őt választották. Cs. Szabó 1935 nyarán vette át a stafétát.

Az új igazgatónak más politikai támogatója is volt Kozmán kívül. Cs. Szabó már az egyetemen Teleki Pál bizalmasa lett. 1927-ben éppen Teleki küldte ki őt Oxfordba, hogy továbbképezze „vitakozói hajlamát”, és Magyarországot képviselje egy úgynevezett Trianon-vitában az utódállamok diákképviselőivel. Cs. Szabó gazdaságtörténeti témájú disszertációját is Telekihez írta.

Nem csoda, hogy Cs. Szabó bízott benne, mint ahogy Kozma Miklósban is. Ahogy az egykori vezérigazgatóról írta egyik könyvében: „Kozma tudta, hol van a fiatal magyar irodalom”.³ Cs. Szabó sok mindenben követte elődjét. Folytatódtak például az úgynevezett szolgáltatási típusú adások. Hetente jelentkezett az *Asszonyok tanácsadója* vagy a *Divatcsevegés*. Ezekben jórészt nők, asszonyok írtak leveleket a szerkesztőknek. Szó volt betegségekről, színházi előadásokról, rossz férjekről, munkahelyi ártalmakról vagy éppen arról, hogy milyen lesz az új nyári frizuradivat. Új színfoltnak számított, hogy munkakeresők vagy éppen munkát kínálók is elmondhatták kívánságukat. Szintén nagyon sikeres volt a *Mit üzen a rádió?* – ezt a műsort egyébként a

² NÉMETH László, *Kiadatlan tanulmányok* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1968), 443.

³ Cs. SZABÓ László, *Haza és nagyvilág* (Budapest: Franklin-Társulat, 1943), 59.

kétezres évek elejéig lehetett hallgatni. Jórészt olyan problémákat vetett fel, amelyekkel bármelyikünk találkozhatott saját életében. Most először történt meg, hogy a hallgató úgy gondolhatta: a rádió érte van, neki válaszol komoly vagy kevésbé komoly kérdéseire.

A nyelvórák is ebben az időszakban indultak a Magyar Rádióban. Heti rendszerességgel tanulhattak a kíváncsi hallgatók. Az olaszórákat Bonaventura, az angolokat Walter J. Thompson tartotta. A francia- és németórát magyar tanárok tartották: az előbbit Garzó Miklós, utóbbit Szentgyörgyi Ede. Ezzel együtt egyre több időt szenteltek sportműsorok sugárzására is, és sokszor hallhattunk élő közvetítéseket is.

Cs. Szabó számára az érdemi munka 1935. július 1-jén kezdődött. Az első hónapok az ismerkedéssel teltek. A változásról Hável Bélától egy 1935. október 15-i sajtótájékoztatón értesültek.

Az ez idáig több osztályt is vezető Somogyvári Gyula politikai pályára lépett, így feladatait három részre osztották: a kulturális hírekkel kapcsolatos tennivalókat továbbra is ő vitte, de a dramaturgiai részleget Németh Antal, míg az irodalmi felolvasásokat és az ismeretterjesztő osztályt Cs. Szabó László vette át.

Az akkor harmincadik életévében járó Cs. Szabó nem hagyott fel írói munkásságával sem, szinte minden évben kiadott egy újabb könyvet. Ebben az időszakban született például a *Hét nap Párizsban*, a *Doveri átkelés*, a *Kígyó* vagy az *Erdélyben* című műve. Háromszor állt a mikrofon mögé: egyszer Szentgyörgyi Alberttel készített interjút, miután az átvette a Nobel-díját; 1941-ben Babits Mihályt kérdezte a Dante-fordításáért kapott San Remo-díja kapcsán, valamint készített egy irodalmi összeállítást is Kárpátaljáról. Munkája már nem csak a Budapest I. csatornára szorítkozott, nem sokkal kinevezése előtt indult a Budapest II. csatorna napi négyórás adásidővel.

Utóbbi eleinte nem volt igazán népszerű az előadók között, mindeki az „egyesre” szeretett volna kerülni. Egy 1936-ban keltezett levél szerint Illés Endre például azt írta:

„Alig ismersz, de így is érzed talán: irtózom minden feltűnéstől, és még jobban irtózom attól, hogy másoknak kellemetlenséget szerezzek. Azért írom most ezt, mert röstellném, ha azt hinnéd, hogy ez a néhány sor alkudozás Budapest I.-ért... A Budapest II.-n nagyon jó nevek tűnnek fel néha olyan, kissé arisztokratikus témákkal és előadásokkal, amik valóban nem háromezázres tömegeknek valók. Ez teljesen és egészében elfogadhatatlan. De ha azt nézem, hogy irodalommal kik szerepelnek Bp. II.-n (nagyon fiatal költők, vagy a harmadik, negyedik garnitúra) – és még inkább, kik szerepelhetnek a Budapest I.-n, akkor a beosztás elől kitérni önhittség nélkül is lehet.”⁴

Az igazgató hamar válaszolt:

„Kedves Barátom!

A kérésed teljesítése nem okoz leküzdhetetlen nehézséget, máris elintézem oly módon, hogy körülbelül kétheti késéssel Budapest I. vonalán kerül műsorra. Tájékoztatásul közlöm, hogy Budapest II. műsorán tartanak előadást Halász Gábor, Hevesi András, József Attila, Radnóti Miklós, Harrer Ferenc volt alpolgármester és számos egyetemi tanár. Amíg a Rádióhoz nem kerültem, s így felolvasást vállaltam, mindig Budapest II.-n kaptam beosztást, életemben nem szerepeltem Budapest I. vonalán. [...] Hidd el, hogy Budapest II. műsora ma is képvisel olyan elitet, mint a Budapest I.

Novellád finom tónusa és komolyabb tárgya késztetett arra, hogy Budapest II.-re tegyem, s így elkerüljem a happy end után acsarkodó primitívebb közönség esetleges bántó leveleit. Budapest I. és Budapest II. műsorát ugyanis mindig a tárgyra és sohasem a személyre való tekintettel állítjuk össze. Az a közönség például, amely – sajnos – mélyen a mindketőnk irodalmi ízlése alatt áll, nemigen hallja Budapest II. műsorát.

1936. április 25.

Szeretettel köszönt: Cs. Szabó László”⁵

Egy másik, szintén a *Rádióújság*ban vele megjelent interjúban az újságíró Gyenes Róza szerint az igazgató íróasztala valóságos „szellemi boszorkánykonyha volt”. „Az egész magyar szellemi elit a kegyeit ke-

⁴ Illés Endre levele Cs. Szabó Lászlónak, 1936. április 24., Országos Levéltár, K613–73.cs.

⁵ Uo.

reste, mert mindenki tudta, milyen fontos a Rádió, mégsem lett nagyképű. Kényelmetlenül okos, és évente 40 ezer oldal kéziratot olvasott el, miközben 5-6000 emberrel tárgyalt.⁶ Az interjúban Cs. Szabó mégsem látszik elégedettnek. Csalódott, mert a magyarok nem tudnak „magyarul írni”. Régebben megtehetette, hogy csak a legjobb műveket olvasta el, most kénytelen mindenben átküzdenie magát.

Az eredmény pedig siralmas. „Vannak aztán nagy elmék, tudósok, akik nem ismerik az alanyt és állítmányt, nagy a tudásuk, de rossz a formájuk.” – olvashatjuk ugyanabban a cikkben. Cs. Szabó szerint kevés az általános iskolában a magyaróra: három helyett nyolc kellene. Az előző, vagyis a 19. században sokkal szebben írt az értelmiség, és akkortájt még a pesti szleng sem rontotta el a gondolatokat. Ezenkívül – véleménye szerint – terjedős a stílus. Elmesél például egy korábbi esetet, ahol egy kilencoldalas kéziratot saját kezűleg ötoldalásra rövidített.

A cikkben olvasható továbbá az is, hogy nincsenek úgynevezett csevegős műsorok a Rádióban. Az ilyen műsортípust már régóta „követelték rajta” a hallgatók. Fontos tudni, hogy ezzel már Németh László is tisztában volt, csak éppen egyikőjük sem talált olyan személyt, aki bevált volna a mikrofon mögött. Külön műfaj ez, nem elég ehhez a „jó duma”, ahogy azt maga Cs. Szabó László is megjegyezte. „Vagyis tulajdonképpen csak duma van, íz és tartalom nélkül. Erőltetett a humor, a szellemesség.”

Ezt követően hosszan kifejtette, hogy mennyire fontos a fiatalítás, hogy mennyire tiszteli az időseket, ugyanakkor szükség van fiatal hangokra is. Utalt arra, hogy bevált a meghívásos rendszer, és sokan megtisztelték jelenlétükkel a stúdiót. Beszámolt arról is, milyen nagy szerepet szán a színdaraboknak.

Az első színdarab a Magyar Rádióban egyébként Géraldy *Aimer*, vagyis *Szeretni* című darabja volt 1926-ban. Pontosan nem tudni, hogy miért, egy francia szerző művét tűzték műsorra, egy azonban

⁶ Rádióújság, 9. sz. (1936)

tény: akkoriban Géraldy nagyon divatos lektúr szerző volt, és könnyen emészthető műveivel próbálták elérni az olvasókat. Később sem indult be a hangjátékgyártás, noha igény lett volna rá, de ez is új műfaj volt, és új embereket kellett ehhez is „kitermelni”. Emellett meg kellett küzdeni a régi, kiöregedett „sztárocskákkal” is. Cs. Szabó ebben a kérdésben jó orrú és egyben keményfejű igazgató volt. Csak 1935-ben 4700 kéziratot nézett át, és abból 1040 művet engedett adásba. Nem vezette sem a politika, sem valamilyen izmus. Szívügye volt a *100 könyv* sorozat – ezt még Németh Lászlótól örökölte. Mindeközben fáradhatatlanul levelezett a korszak nagyjával. Szereplésre, összefoglalók megtartására kérték fel őket. Egy 1937-es levél Erdei Ferenchez íródott, akitől harmincperces előadást kért a magyar tanyavilágról. Felhívta a figyelmet arra, hogy a „Rádióban mindent el lehet mondani, de burkoltabban, mint egy független folyóiratban”. Üzleti vállalkozás révén nem szabad „elfelejteni a hallgató sokoldalú érzékenységet”. Ne add fel elveidet – kéri Erdeit –, de beszélj fegyelmezetten! A Rádióban izgatni nem szabad, csak „felvilágosítani.”⁷

Ez volt Cs. Szabó igazi célja: az ismeretközlés. Nem nevelni akart, hanem tudást átadni. (A Rádió másik fontos funkcióját, a szórakoztatást a zenei műsorok valósították meg.) Az igazgató gyorsan tanult, rekordidő alatt elsajátította a „rádiózást”. Ebben nagy segítségére volt az a néhány hónap, amelyet friss Baumgartner-díjas íróként a BBC-nél töltött 1936-ban. A *Rádióélet* így ír az eseményről:

„A Rádió két tisztviselője kapott idén Baumgartner-díjat. A jutalom magas erkölcsi értéke mellett nem jelentéktelen szempont az, hogy két kiváló fiatal magyar író számára válik lehetővé irodalmi, illetve tudományos munkásságuk alátámasztására. Külföldre utazhatnak, tanulhatnak, láthatnak, anyagot gyűjthetnek. Cs. Szabó László, a rádió irodalmi felolvasásainak vezetője az egyik díjazott. Mint rádiós a londoni BBC prózai műsorainak szerkesztését fogja tanulmányozni. Az angol rádió prózai műsor-szerkesztése ugyanis mintaszerű.”⁸

⁷ Levél Erdei Ferencknek, 1937. március 4.

⁸ *Rádióélet*, 4. sz. (1936)

Az előadások szervesen kapcsolódnak egy-egy tárgykörhöz, néha valószínűsítő anketot tartanak egy aktuális tudományos vagy gazdasági kérdéssel, s az előadásokat kötetekben adják ki. Az ifjúsági előadások hasonlóképpen rendkívül tanulságosak. Háromhavonként előre kiadják füzetekben az ifjúsági előadások anyagát, tárgykör szerint csoportosítva, illusztrálva. A hallgató figyelemmel követheti, kiválaszthatja a számára érdekeset. Mindezt könyvből, kiadványból is tanulmányozni lehetne. A személyes tájékozódás azonban bepillantást nyújt a prózai műsorkészítés kulisszatitkaiba. Hogyan épül fel ez a műsor, mi van a befutó postában, hogy reagál a közönség? Cs. Szabó László elsősorban ezt akarja tanulmányozni Londonban. A sok érdekes tárgykörből csak egy-kettőt kiragadva: Anglia felfedezése, biológia, történelem, német, francia bölcselet, zene, Írország, angol irodalom – látjuk, milyen átfogó, céltudatos munkát végez a brit rádió prózai műsorosztálya.”⁹ Cs. Szabó felismerte, hogy a rádió mindenkire szól, és a jövőben egyre több hallgatója lesz.

Jól tudta azt is, hogy nem elég a tartalom, a forma legalább annyira fontos: korszerűen kell átadni az ismereteket. Nem hagyta figyelmen kívül a külföldi irodalmat sem. Szembetűnő, hogy hány francia témájú szerző, előadás került a rádió különböző műsoraiba. Ez azért is érdekes, mert a trianoni „sokk” óta kifejezetten megritkultak a francia–magyar kapcsolatok. A franciák számára Magyarország – mint az Osztrák–Magyar Monarchia része – már régóta nem volt érdekes, és a németekkel szembeni előítélet miatt nem is nagyon keresték velünk a kapcsolatot. Miután elvesztettük területeink kétharmadát, kis országgá váltunk – mindez kevésbé érdekelte egyébként a franciákat.

Ezzel egy időben a magyarok is gyanakvással tekintettek Párizsra. A megalázó békediktátumot jórészt Clemenceau-nak tulajdonították, és a közvélemény egyként kereste a visszacsatolás lehetőségeit. A húszas–harmincas években még francia nagykövet sem volt Budapesten, egy megbízott konzul látta el a feladatokat. Ez azonban

⁹ Uo.

csak az érem egyik oldala volt, a másik a dolog politikai természete. A kulturális életben igenis továbbéltek a kapcsolatok, és még akkor sem ritkultak, amikor a németbarátság volt a „kötelező”. A harmincas évek közepétől – Cs. Szabó igazgatósága idején – egyre-másra sugározták a „franciás” adásokat.

A bemondó, vagyis szpíker a magyar mellett franciául is elmondott minden műsort, és gyakoriak voltak a francia nyelvű előadások is. Ilyen tekintetben Báró Wimpffen Iván, Hankiss János és Eckhardt Sándor nevét kell kiemelni, de voltak természetesen magyar nyelvű előadások is francia témákban. Következzen néhány példa a teljesség igénye nélkül: 1936-ban emlékező műsort sugároztak a kétszáz évvel korábban elhunyt természettudósról, Auguste Bailly-ról. Nem sokkal később Pekár Gyula tartott előadást Munkácsy Mihály párizsi útjáról. Győri János felolvasása a következő címet viselte: *Mit köszönhet a magyar műveltség Párizsnak?*

A listának közel vége: írt Hevesi András az akkori párizsi színház és Sőtér István egy párizsi főiskola, az École Normale Supérieure életéről. Cs. Szabó szignója látszik egy rádióülési jegyzőkönyvön, amelyen megrendelték a magyarbarát francia akadémikus, Georges Duhamel portréját. Duhamel figyelt fel egyébként először Paul Claudel tehetségére, és ő volt az, aki a harmincas években számtalan előadást tartott a francia kultúra nagyszerűségéről az európai fővárosokban.

Cs. Szabó tehát nem volt rest népszerűsíteni a külföldi, főleg francia irodalmat, de fő célkitűzése a magyar irodalom ápolása maradt. Természetesen ezzel nem mindenki értett egyet. Elődjéhez, Németh Lászlóhoz hasonlóan sok támadást kapott ő is. Oláh György újságíró egyik parlamenti felszólalásában egyenesen ezt mondta: „Mi keresnivalója van egy hazafiatlan, kozmopolita – és titokban nyilván szabadkőműves – fiatal közgazdásznak, ismeretlennek egy olyan őrhelyen, mint a Rádió Irodalmi Osztálya?”.

Oláh szerint a rádió keresztény, nemzeti intézmény, Cs. Szabót pedig el kell távolítani annak egyik vezető posztjáról. Cs. Szabót meg-

viselték az igaztalan támadások, de kitartott elképzelései mellett. Még szerencse – írta –, hogy a baloldal sem védte meg, a sajtójuk is néma maradt. De könnyebb volt így „szövetségesek nélkül”.

Pontosan nem lehet tudni, miért, de a kritikák nem sokkal később elmaradtak. Lehet, hogy Kozma állt mindennek a háttérében, aki ugyan nem mutatkozott, de mindenről tudott. Lehet, hogy csak megelégtették a fanyalgók, hogy a „zsidóbérenc közgazdász” sem reagált a kritikákra, mindenesetre tény, hogy egy idő után elhallgattak, és hagyták őt dolgozni.

De volt Cs. Szabónak egy másik taktikája is. Noha az irodalmi műsorokban leginkább a *Nyugat* fiatal nemzedéke szólalt meg, teret adott az úgymond dilettáns íróknak is. Ez volt az oroszlanetetés. Abban is nagyon konzekvens volt, hogy saját műveit sohasem tűzte műsorra. Noha korábban – Németh László igazgatósága idején – gyakran sugároztak Cs. Szabó-darabokat, és ő maga is felolvasott, erről a későbbiekben szó sem lehetett. Nem akart támadási felületet hagyni.

Az egyik nagy kedvence Szabó Lőrinc volt, aki nem csak előadásokat tartott, de fordításából is válogattak. Sőt, gyakran ezeket ő maga mondta el, mint ahogy az átkötő szövegeket is. Cs. Szabó mindent a színvonal javítása érdekében tett, minden gondolata a minőség ápolása volt. Nagyon büszke volt arra, amikor van Gielgud, az angol rádió dramaturgiai osztályának vezetője Budapesten járt, és műsort készített a magyarokról. Szavaival élve: „Valószínűleg ez Közép-Európa legjobb rádiója”.

Az igazgató – Németh László után – még tovább bővítette a prózai műsorok listáját. A leggyakoribb műsorformák az irodalmi összeállítások, felolvasások, közvetítések, riportok voltak, de egyre több verset, elbeszélést, gyerekeknek szánt irodalmat is hallgathattak az érdeklődők. 1935 és 1938 között sokkal több volt az élő műsor, mint a viaszlezmezre felvett adás. Ekkoriban kezdte pályáját a sportriporter Pluhár István, akit Cs. Szabó nagyra becsült. Igazgatósága idején, 1936-ban, a berlini olimpia alatt Pluhár jó néhány emlékezetes versenyszámot tolmácsolt, de ott voltak mindketten azon a rádióközvetítésen is, amelyet

az észak-erdélyi bevonulás alkalmával rögzített a Magyar Rádió. Erről így ír a *Hűlő árnyékban* című művében:

„Az erdélyi bevonuláskor én vezettem a Kolozsvár–Marosvásárhely vonalára rendelt középső rádiós osztagot; kis csoportunk sztárja Pluhár István volt, a szédületes szókésztségű helyszíni közvetítő s országos kedvenc. Ártándnál léptük át a határt, Nagyvárad, a Királyhágó, Csucs a Kőrös-völgyben, Kalotaszeg a szemek a láncban, csapataink előtt értünk be az első nemzeti zászlós autón Kolozsvárra, önkívületben volt az akkor még zömében zengzetesen magyar város. Egyenest a gyermekkori házhoz hattattam, megcsendült az utcakapura szerelt kis vasharang, hang a Paradicsomból, édesanyám rézsút szemben épp a nyitott konyhaajtóban állt, sejtelve sem volt, hogy jövök. Mit akarsz ebédre? – kérdezte rögtön a csókok után. Majd elsüllyedtem a válasszal. Száraz sajtot pirított kenyéren s két reszelt almát, mert gyomrom még mindig vadul dulakodott az ártándi töltött káposztával.”¹⁰

Az elcsatolt országrész visszatérése mindenki számára örömteli esemény volt, Cs. Szabó *Erdélyben* című könyvében az ünnepi pillanatok örökítette meg. Az író munkája a visszatérés irodalmának fontos részét jelentette. Babits, Reményik, Schöppflin Aladár írásai mellett a rádiós Cs. Szabó gyönyörű sorokkal érzékelteti, hogy mit jelentett az erdélyieknek a régen várt esemény. De nem csak nekik! Még Bukovinából is érkeztek Erdélyországba, hogy találkozzanak a magyar testvérekkel. A bukovinaiak lélekszáma ekkor tizenkétezer volt. Mit nem adtak volna egy hasonló eseményért! Cs. Szabó a már említett *Erdélyben* című műben így ír az egyik öreg Bukovinából származott, györgyfalvi emberről:

„Akar valamit üzeni? Ezzel a szerszámmal az egész országhoz szólhat. – S eléje tartjuk a mikrofont.

Leveszi a kerek, magas szalmakalapját, két kezét a botjára kulcsolja.

– Üzenem Önagyméltóságnak, a Kormányzó Úrnak, a huszonegyedik gyalogezerdnél szolgáltam magyar időmben, 21-es voltam, mint szakasz-

¹⁰ Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 93.

vezető, 52 éves vagyok most, sajnos, hogy most el leszünk szakítva drága hazánktól és drága zászlónktól, adja Isten, hogy ha tudnak valamit tenni, tegyék, és csatoljanak vissza a hazámhoz, aminek megesküdtem az én időmben, és most is megesküszöm, tegyenek engem az én véremhez, az én hazámhoz, mert ez az én hazám, az én testvéreim, akiket a teremtmény szent Úristen idesegített, és segítse Önmagyméltóságodat, hogy szabadítson fel, segítse a Kormányzó Urat egészséggel, szerencsével, azt kívánom, sok számos esztendeig éltesse az Isten, szívemből kívánom”.¹¹

Bár Kozma ötlete volt, de az Irodalmi Osztály igazgatója tette lehetővé, hogy külföldön élő magyarokról készítsenek műsorokat. Keresztury Dezső volt az első „végrehajtó”, aki Berlinbe ment, és hatvanperces adást szerkesztett az ott élő magyarokról. Van ebben a műsorban riport magyar háziasszonyokkal, hangversenyrészlet, diplomácia és sok minden más.

Újdonságként hatott az is, hogy egyre több műsor foglalkozott a magyar irodalom és a világirodalom olyan szereplőivel, akikről korábban még egyáltalán nem, vagy csak ritkán hallhattak. Kiemelhetjük Szobotka Tibor előadását Byronról vagy Gyergyai Albert műsorát Baudelaire-ről. Nagy sikerrel ment az a sorozat is, amely a különböző magyar vidékeket mutatta be egy-egy ottélő vagy hosszabb időt ott eltöltő hírességgel, valamint Budapest kerületeinek életébe is más és más avatta be a hallgatót – Sótér István például a Svábhegyről mesélt. 1938 után a kárpátaljai majd a felvidéki és dél-erdélyi bevonulás után érezhetően nőtt a korábban elcsatolt magyar vidékekről szóló műsor-folyam. Történelmi előadások, politikai és irodalmi műsorok színesítették a műsorrendet.

Cs. Szabónak kiváló helyettese akadt Ortutay Gyula személyében. Ortutaynak fontos szerepe volt a rádió hangmúzeumának kialakításában is. Mint néprajzosnak, szívügye volt a néprajzi felvételek konzerválása. Az új feladatról Cs. Szabó így emlékezett: „Ez Ortutay

¹¹ Cs. Szabó László, *Erdélyben* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1993), 111–112.

érdeme volt, neki jutott eszébe. Akkor már léteztek hangszalagok, de szolgálatom nagy részében még viaszlemezeket használtunk. „Ortutay így gondolhatott arra, hogy az isten szerelmére: mentsük meg a hangokat.”¹²

Így vált közkinccsé Babits hangja, amint az *Esti kérdést* mondja. Cs. Szabó azt is elárulta, hogy ő is közreműködött annak rádiós felvételénél. Babits gégeműtét után volt, de ragaszkodtak a hangjához. Fotó is készült a nagy eseményről. Babits sálát visel, és a sála alatt fogja a garatjánál nyitva hagyott rést, hogy az ne sípoljon.

Ortutay 1945 után is fontos szerepet töltött be a Magyar Rádióban. Ő hívta vissza az intézményhez egykori főnökét, Cs. Szabó azonban már nem fogadta el az ajánlatot. A Képzőművészeti Főiskolát választotta. Csalódott a Magyar Rádióban, nem akart kétszer ugyanabba a folyóba lépni. Érezte ezt már 1939-ben Ortutay, ekkor jelentette be Cs. Szabó, hogy át kell térni a *numerus clausus*ra a Magyar Rádióban is. Ezt érzékelteti Ortutay *Naplóbejegyzése* is: „Cs-t szeretem, és érzem, hogy ott fogja hagyni a rádiót”.¹³

De még sokáig nem hagyta ott. Sőt! Feladatának tekintette, hogy zsidóknak is munkát adjon. Szép Ernő és Karinthy például a legutolsó időkig szerepeltek az egyes műsorokban. Azt is megtudtuk Cs. Szabótól, hogy jó ideig feladatokkal látta el azokat a fiatal, tehetséges zsidó írókat, akik akkor még nem számítottak ismertnek. Voltak olyanok, akik nagyon rossz helyzetben voltak: Zelk Zoltán, Devecseri Gábor vagy Radnóti Miklós kiszorultak a műsorokból. Radnóti erről be is számolt naplójában. Azt írja, hogy hiányoznak neki a *Diákfélóra* műsorai.

Magyarország hadba lépése után érzékelhető változás tapasztalható a Rádióban: egyre több honvédelmi, és egyre kevesebb az iro-

¹² GRÓSZ András, „Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében. Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval a Magyar Rádiónál eltöltött évekről”, *Jel-Kép*, 4.sz. (1980): 136.

¹³ ORTUTAY Gyula, *Napló I. 1938–1954*. (Budapest: Alexandra Könyvkiadó, 2009).

dalmi műsor volt. Cs. Szabó mindennel megpróbálkozott. 1941-ben versöszéállítás hangzott el Szerb Antal köszöntőjével. Ezt követően névtelenül foglalkoztatta többek között Zelk Zoltánt és Hunyady Sándort. Váratlan segítséget kapott a Külügyminisztériumtól is. Az köztudott volt, hogy még a magyar kormányon és a különböző minisztériumokon belül is nagy volt a megosztottság abban a tekintetben, hogy milyen mértékben támogassa Magyarország a németeket. Amíg a Honvédelmi Minisztérium nagy része németbarát volt, addig más minisztériumokban sokan dolgoztak a nyugati hatalmakkal történő kiegyezésen. Nem csak Teleki és bizalmasai, de jóval többen keresték a kapcsolatfelvételt az angolokkal vagy a franciákkal. Ezek jórészt a Külügyminisztérium dolgozói voltak, akik úgy próbálták magukat a későbbiekben jó színben feltüntetni, hogy az ő tudtukkal tűztek ki olyan műsorokat a rádióban, melyek nyugati témákkal foglalkoztak. Abban reménykedtek, hogy a háború után ez jó pont lesz a szövetségesek szemében. Cs. Szabó nagyon örült mindennek. Így a rádió nem vesztette el a nyugati irodalmat. Mi több, ő maga is ebben az időszakban írta *Három költő* címmel azt a művét, amely Byron, Shelley és Keats verseit tartalmazta.¹⁴ A műveket, névtelenül, zsidó származású szerzők fordították, így tudott nekik némi pénzt folyósítani. Arra számított, hogy a háború után kiderül minden, és ország-világ megtudja, hogy kik a valódi alkotók. Sajnos azok a felolvasópéldányok már nincsenek meg, pedig azok segítségével megtudnánk, kik a valódi előadók. Csak visszaemlékezésekből értesültünk, hogy Vas István és Radnóti Miklós lehetett ilyen szerző. Utóbbi 1942. január 26-i naplófeljegyzésében azt írja, hogy Volponéból fordít, és hogy Cs. Szabó megbízatása nyomán La Fontaine-nel ismerkedik. „Már nem tartom francia rögeszmének”. Aztán egy megdöbbenő bejegyzés 1942. július elsején: „Behívtak. Abbamarad a La Fontaine-fordítás. A hazának nincs szüksége rá.” Ezt követte az ország megszállása 1944. március 19-én. Azonnal németek lepték el a rádió Bródy Sándor utcai épületét.

¹⁴ Cs. Szabó László, *Három költő* (Budapest: Franklin-Társulat, 1942).

Két volksbundista állt a kapunál, és csak igazolvánnyal engedték be a dolgozókat. A Magyar Rádió akkori elnöke, Náray Antal olyannyira zavart volt a helyzet láttán, hogy németül beszélt Cs. Szabóhoz, aki bement az Irodalmi Osztályra, mindenkitől elköszönt, majd bejelentette, hogy kilép a munkahelyéről. Erről így emlékezik egy vele készült interjúban:

„Mondom: lányok, többé nincs Magyar Rádiónk, az országot megszállták, tehát a rádiót is, de én megszállott országot nem szolgálok. Átmentem Ortutayhoz, neki is megmondtam ezt. Ő szintén velem akart tartani. Azt mondtam: – Nézd, ha lehet, maradj még egy pár napig, amíg találunk helyettünk valakit. Ha nem, hát Te is még. Tőled függ... Utána átmentem a vezérigazgatóhoz, Frigyesihez is. Falféherén fogadott, mert pontosan tudta, hogy miről van szó, és ugyanúgy gyűlölte a hitleristákat, a náciakat és a Volksbundistákat és mindent, ami akkor történt, mint én. De hát ő kötelességének tartotta kitartani a helyén. Azt mondtam neki: – Keres holnapra valakit a helyemre, mert én most veszem a kalapomat, kimegyek ebből az épületből, és többet nem jövök vissza, amíg Magyarország meg van szállva. Kérlett: – Az Istenért, ezt ne tedd! De láttam, hogy érzi a hangomon, hogy annyira el vagyok szánva, kár a szóért... S úgy látszik, magában fel is készült erre a látogatásra és erre a bejelentésre. Utána azt mondotta hirtelen: – Nem! Nem mész el! Szabadságra még, és megkapod a fizetésedet. De tűnj el, menj el Pestről, ha lehet, még ma. Azt feleltem neki: – Nézd, én mindig becsültelek, de most nagyon naiv vagy. Te a fizetést legfeljebb egy hónapig, maximum két hónapig fogod folyósítani, azt majd valaki fölveszi a nevemben, és aztán én eltűnök az alkalmazottak listájáról. Hogy elmenjek, azt nem kell kérned, mert az megtörténik valószínűleg még a mai nap folyamán. Akkor kimentem az épületből, felhívtam Gecső Sándornét, aki – mint említettem – később a feleségem lett, és azt mondtam neki: – Bözsi, én kisétáltam a Rádióból. Bözsi azt válaszolta: – Én is arra készülök. – De baj van – jegyeztem meg –, én innen el kell, hogy tűnjek. Maga rendkívül eszes és gyakorlatias gondolkodású asszony: tud rajtam segíteni? Csak ennyit felelt: – Menjen haza, és adjon nekem egy órát. Körülbelül egy óra múlva megszólalt a telefon: megvan a hely. Mondom: – Hol? – Balatonföldváron, az üres Balatonföldváron, ahol egy lélek sincsen, ott maga könnyen el tud helyezkedni. – Redben van, a hely jó, tetszik, szeretem, ismerem jól, sok nyarat töltöttem ott, de kinél, hol? –

Hát, Bajor Gizinél. – Bajor Gizinél? – Igen, a villában. Most beszéltem Gizivel: a kerítésnél – pontosan értettem, hogy miről beszél, mert sokszor voltam Giziéknél – a kerítésnél van egy kis külön házikó, a házmesterlakás, amit csak nyáron használnak. Elment Bözsi a kulcsért, és a délutáni vonattal, mint a madár, megszabadulva, könnyű lélekkel, leutaztam Balatonföldvárra. A menedékjogot én az istennőtől kértem, Bajor Gizitől, akit hát persze imádtam. És ott is maradtam egész nyáron át. Ottmaradtam szeptemberig – már nem emlékszem, hogy pontosan meddig –, de mindenestre a Lakatos-kormány idején annyira megenyhült a légkör, hogy visszautaztam Budapestre. Anélkül, hogy tudtam volna – a kelepcebe utazom be. Tehát szeptember végétől kezdve Budapesten tartózkodtam, és október 15-én délután elkezdődött az igazi bujdosásom. Legalább harminc különböző helyen laktam Pesten és Budán, barátok adtak kézzől kézre – ez volt az egyetlen időszak, amikor bújnom kellett. Akkor csakugyan veszélyben voltam.¹⁵

CS. SZABÓ LÁSZLÓ INTERJÚJA BABITS MIHÁLYAL

Hölgyeim és Uraim! A kitüntetés alkalmából a Magyar Rádió meghívta a hangszórók elé Babits Mihályt. A költő engedett a kérésnek, hogy röviden tájékoztassa a magyar hallgatókat az olasz műveltséggel való kapcsolatáról.

– Kedves barátom! Mikor kezdtem el az olasz irodalommal foglalkozni?

– Igazán nem is az olasz irodalom volt az, amivel foglalkozni kezdtem. Dante volt az. Igen, mindjárt és egyenesen Dante. Vidéki diák voltam, amikor először elem került fordításban. Mintha a ködön át láttam volna valami gyönyörűt. Úgy éreztem, nem bírom ki, hogy eredetiben meg ne ismerjem. Megszereztem a könyvet, és kommentár nélkül, nyelvtudás nélkül egy rossz szótárral próbáltam kihámozni a csodálatos sorok értelmét. Nemsokára fordítgatni kezdtem, itt is, ott is, csak úgy magamnak, szinte azért, hogy a magam számára közelebb hozzam. Szinte csak azért, hogy jobban megértsem. Boldog örömmel

¹⁵ Grósz, „Irodalmi szerkesztő...”, in *Jel-Kép...*, 127.

éreztem egyre jobban és jobban, hogy édes hazai nyelven megírjam Dante hatalmas szárnyalását, visszhangozni tudjam a zenéjét. De hosszú esztendők teltek el, amíg megfogant a vakmerő gondolat, a fölsszorodott töredékeket teljes magyar Dantévá egészíteni ki. Ez a gondolat több mint egy évtizede rabbá tett, és ez az évtized mintha nem is munkában, hanem lobogásban telt volna. Danténak még a fordítása is az alkotás hatalmas élményét adja.

– *És milyen a kapcsolatod az új Itália szellemi életével?*

– Az olasz irodalmat eleinte csak Dante kedvéért kezdtem tanulmányozni. Először jóformán csak azt olvastam, ami Dantéval összefüggött. A kommentárokat, a Dante irodalmat, Dante közvetlen előzőit, a középkori olasz költészetet. Dantéval már nagy és gazdag múlt árad a jövőbe, az egész középkori, sőt az egész ókori latin kultúra csodálatos múltja. Igazad van abban, amit mondottál. Az olasz irodalmat mindig az egész latin kultúra összefüggésében láttam, ami igazából a földközi-tengeri kultúrát jelenti, amelynek mi magyarok is növendékei és részesei vagyunk. Milyen öröm volt felfedezni aztán, hogy ez a pompás és otthonos latin kultúra, a Vergilius és Dante kultúrája nyelvben és hagyományokban is diadalmasan él tovább mindmáig megszentelt régi hazájában, a tündéri Itáliában.

– *Kik érdekeltek az újabb olasz irodalomból?*

– Természetesen elsősorban a költők, a Leopardik, a Pascolik, akiknek már a neve említése is jelképezi az olasz és latin kultúra egységét és töretlenségét. De érdekel maga az egész olasz irodalom gyönyörű folytonosságában. Maga az olasz nyelv ősi és örök fiatal zengésében, a latin szabad zengésében, melyet szinte éppen olyan otthonosnak érzek, mint a magam nyelvem zengését. Szeretnék még jobban benne élni, mint amennyiben ma benne élek. S remélem ez a san remói tavasz megint közelebb hoz Itáliához, az olasz irodalomhoz és az egész Mediterrán latinsághoz.

– *Emberileg és irodalmilag foglalkozol-e még Dantéval?*

– Csak a napokban dolgoztam át fordításomat az új kiadás számára, mely összegyűjtött munkáim sorozatában jelenik meg. Emberileg

pedig sohasem állt még ez a latinságnak ez a nagy bajnoka oly eleven-ségben és közelségben előttem, mint manapság. Az olaszság egységé-nek nagy költője, az emberi létség költője is, a katolicizmus nagy köl-tője. S nem csak költője, hanem egyúttal harcosa. Az ő szenvedélyes és nemes állásfoglalása az emberiség politikai vajúdásaival szemben, s minden poklokat megjárt és minden magasságokba felemelkedő embersége ma többet mondhat nekünk, mint valaha.

– *Szóval mindenképpen elmégy San Remóba?*

– Igen, mindenképp szeretnék menni. Hosszú betegségem után ez lesz az első nagyobb utam. A meghívás egészen váratlanul ért. Az embert ritkán éri a váratlan öröm, az ilyesmi mindig úgy hat, mint a tündérmese. A tündérmese azonban csak ott válhatik teljessé, a győ-nyörű San Remo tavaszi pompájában.

(Elhangzott a Magyar Rádióban 1940. február 28-án.)

FALUSI MÁRTON

költő, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos munkatársa

CS. SZABÓ LÁSZLÓ EURÓPA-KÉPE

*„Európa, fényes csatatér
a sötét földi csillagon,
fogadj be nagy, nagy
éjszakádba”*

Cs. Szabó László munkássága azt a magatartást képviseli maradéktalanul, amelyet korunk uralkodó kultúrfilozófiai epiztéméje alapjaiban tagad. Jóllehet a magyar esszéírói tradíció szerteágazó, nincs rajta kívül még egy alkotó, aki ilyen kérlelhetetlen szívóssággal ragaszkodott volna a klasszikus humboldti művelődésszerművhöz. Ugyancsak páratlan módon kötődött az esszé műfajához; alkata mind a verset, mind a novellát annak vonzásterében állította pályára. Ha szindbádi kalandjai közepette el is vetődött a líra vagy a fikciós próza partjaihoz, Krúdy éteri hősével együtt fohászkodott Istenhez: „engedd meg, hogy sohase halljam, mit lo-csognak a nők a fülemben”.¹ Ahogy az érett férfi trenírozza magát a női természet változékonyságára, úgy húzódozik Cs. Szabó a stílustól, ha a lexikális ismeretek és a kemény tények nem feszítik ki kétfelől. Esztétikája a gondos mondatszerkesztést és a pontos tárgyi tudást írta föl az egyenlet két oldalára. Közeli rokonai fegyelmezetlenebbül láttak a számtanpélda megoldásához. Németh László esszéi a politikai vagy a szépirodalmi cselekvést készítették elő: a néplélektan a sorsfordító eseményeket indikáló,

¹ KRÚDY Gyula, *Albert új álláshoz jut*, hozzáférés: 2017.10.16. <http://mek.niif.hu/00700/00760/html/04.htm>

a privátlélektan a regényekbe és drámákba oldott személyiség terápiáját. Németh esszéi – bármilyen jelentősek önmagukban is – az esszéeken kívül arcvonalba tagozott valóság fegyverhordozói. Vessük csak össze a *Kisebbségben* irodalomtörténeti tablóját a *Magyar versek Aranytól napjainkig* című antológia Bevezetőjével,² vagy még inkább az *Ország és irodalom* négy tanulmányával!³ Németh és Cs. Szabó is metaforikusan, de az alkotmánytörténet és a társadalomfejlődés szemszögéből értékeli a magyar irodalmat. Ám Cs. Szabó számára az érzéletes nyelv és a panoráma kép aprólékos kidolgozása fontosabb a gondolati konstrukciónál. Hogyan formálta a történelem a magyar irodalom sajtátszerű alkotát? Mindketten haza és haladás dilemmáját feszegetik, de Cs. Szabó nem szab meg határozott irányokat, mivel magától értetődőnek veszi, hogy a hazai folyamatokat az európai haladás egyik epizódjaként mutathatjuk be; akkor is, ha a deformáció, a megkésetttség, a felzárkózó frusztráció vagy az elnyomatás tünetei ütköznek ki pompás eredményein. Nem az idegen minták követésével szembeszegülő, hanem az európai horizontra mintázódó egyediség karakterjegyeit azonosítja az emigráns író.

„Sarki fénnel koronázva, trópusi tengerektől ringatva a magyar ember számára Vörösmarty verseiben nyílt ki a végtelenség. S verseiben zárul be a magyar költészet az idegen olvasó előtt. Így jártak a norvégiek, csehek, szerbek, lengyelek, új-görögök is, szóval a történelem által szeszélyesen hátraszorított népek. Kialakul egy költészet és zene – (nálunk a zenében Erkel Ferenc a megtestesítője) –, amely a múlt század óta szívig hatol a hazai sáncokban, de alig-alig hallatszik túl az anyanyelv határán, mert nemzeti felszabadulással vagy újjászületéssel van eljegyezve: megszentelt belüggé válik. Közéleti mellékhangjai miatt idegenek számára sokkal idegenebb, mint a gótikus szekvenciákból, a Reneszánsz, Barokk vagy Rokokó közös stílusnyelvéből fakadó még olyan provinciális mű.”⁴

² Cs. SZABÓ László, gyűjtötte, bev., jegyz., *Magyar versek Aranytól napjainkig* (Róma: Anonymus, 1953).

³ Cs. SZABÓ László, *Ország és irodalom, Négy tanulmány* (Brüsszel: Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1963).

⁴ Cs. SZABÓ László, „A magyar vers századai”, in Cs. SZABÓ, *Ország és...*, 43–44.

A Cs. Szabó László-i világnézet dinamikus hajtóerejét ütemezi ez a paradoxon: a romantikus, humboldti műveltségesszmény nemzeti kultúrákból fakad, ám a nemzeti kultúrák egyre kevésbé kiálthatják át a határok fölé tornyosuló égboltot. Ezzel is magyarázható, hogy az író az európai síkváltásokat szívesebben igazolja a képzőművészet, a politikai filozófia és a gazdaságtörténet példáival, mint az irodaloméval. Folytonos igazoláskényszere, mely a kulturális alkotásokat rendre a nyugati szellem objektumaiként vizsgálja, óriási apparátusra támaszkodik: az esszék beszélőjét nem a stílus kifinomultsága hitelesíti – ez csupán arisztokratikus rangot kölcsönöz –, hanem kivételes tudása, emlékezőtehetsége, az *ars memoriae*. Ebben különbözik elsősorban a többi modern humanista honfitársától, így a mérleg egyensúlyát a műveltségelemek és a formakultúra helyett az irodalmi *trouvaille* vagy az írástudói felelősség irányába kibillentő Babits Mihálytól. A fentebb idézett, megmásíthatatlan evidencia persze mindnyájukat összeforrasztja. A Szerb Antaltól búcsúzó *Író és olvasó* című esszé is manifesztálja a közös alapot.

„Vannak népek, vallotta [Szerb Antal] – például a francia vagy az angol –, amelyeket politikai tetteik avattak fokozatosan nemzetté. A francia és angol nemzet elsősorban politikai test, a közélet kristályalakzata, s feldarabolva is azonos kristály az utolsó egyénig. Van azonban egy nép, amely költészetében kristályosodott nemzetté. Tükörképe szilárdabb, sugárzóbb s nagyobb, mint foszló, elomló valósága. Addig terjed, ameddig költői bekerítették. Annyira nemzet, amennyire költői azzá tették.”⁵

Sígy szól a közös hitvallás: „Van hazám, mondta: Vörösmarty tündérhazája, van nemzetem: Berzsenyi és Eötvös József nemzete, van népem: Petőfi, Arany és Katona népe”.⁶ Miután ezt nyugtáztuk, nincs gondunk egyébre, mint hogy a művészetet felfogó receptoraink érzékenységét növeljük. A Cs. Szabó-i stílus fő szervezőelve pedig, hogy az imígyen szerzett tudást miként adagolja. Ennélfogva kedvelt retorikai alakzata a halmazás, eszközei pedig a megjegyezhetőséget elősegítő, plasztikus metaforák. Mindenekelőtt azonban az utazás toposzát parafrázálja változatosan az emlékezet térbeli rögzítésének archaikus módszereként. Föltéve, hogy az esszé a vallomáosság és a tárgyilagosság, a szépirodalmi fikció és a tényszerű ismeretközlés, a személyes vívódás és a tanító célzatosság keveréke, joggal firtatjuk az általa és benne képződő szubjektum ontológiai szerkezetét. Ki és milyen pozícióból szólaltatja meg az esszéket? Létbe vetettségét az utazás, később az emigráció írja körül. Az utazás inkább zarándoklat és tanulmányút, mindig a visszatéréssel, tanulságok levonásával végződik; az utazó hazájában megosztja, hasznosítja tapasztalatait. Az emigráció viszont az elkülönülés aktusa; akár kényszer szülte, akár szabad választásból fakad. Már az idehaza műveltségének belső emigrációjába vonult beszélő is megküzd annak kettős természetével: a tudáshoz csak kevesek férnek hozzá – akarnak hozzáférfni –, pedig a kulturális nemzet kohézióját éppen a magaskultúra értelmiségi diskurzusa tartja fenn. A *par excellence* emigráns szembenéz az ürességgel, a *horror vacuival*.

⁵ Cs. SZABÓ László, „Író és olvasó”, in Cs. SZABÓ László, *Két part* (Budapest: Révai Irodalmi Intézet, 1946), 263.

⁶ Cs. SZABÓ, „Író és...”, in Cs. SZABÓ, *Két part*, 263.

A Cs. Szabó esszéiben megalkotott értelmiségi ethosz szerint az egyén az európai horizontú szimbolikus értelemvilágot a nemzeti magaskultúrák interakciójában sajátítja el. E megállapítás valamennyi elemét magyaráznunk kell, annál is inkább, mert az európai szimbolikus értelemvilágot (fenomenológiai szemléletmóddal) a mai vezető kultúratudományos episztémé éppen a nemzeti magaskultúrák dekonstrukciójából keletkezteti. Beszédes című írásában – *A magyar műveltség* – vet számot Cs. Szabó történelmünkkel. „Szenvedéseink, vívódásaink, balsorsunk és méltóságunk ebben a balsorsban megnyerte az idegen ajkúak legjobbjait, akik önként osztottak velünk a szenvedésben, vívódásban és alkotásban”⁷. Hogyan nyerte meg? „Szívós hivatásérzésével”, mely az európai sorsközösség kovásza, hiszen – folytatja az író – „Európa elsősorban a kis népek közös hazája, az egyetlen világrész, ahol nagyra hivatott kis népek élnek”.⁸ A nagyra hivatottság pedig nyilvánvalóan a szellemi tőkefelhalmozás hozama. Ebből következően – tudjuk, e megfontolás nem új keletű – az értelmiségi magatartás hazánkban nem a Thomas Mann-i felfogásban vert gyökeret, hiszen jóval korábbra nyúlik vissza; a „nemesi értelmiség” Kölcsey, Eötvös József és Kemény Zsigmond óta vállalt szereptudatát jelenti. Teremtményének, a romantikus individuumnak egyszerre kellett tudatosítania (klasszicizálnia) a történelem során megszakadt nemzeti hagyományt, a magyarság helyét Európában, ám egyúttal kritikusan is reflektálnia kellett rá. Ezzel ellentétben Thomas Mann az esztéta és a politikus szerepét összeegyeztethetetlennek látta, s kifejezetten elítélte, hogy a művészet, a tudomány és az élet egységét feltételező „értelmiségi köztársaság” – így az avantgárd vagy a bolsevista utópia – a szellem és a politika egymástól különböző normarendszerét félretéve a szellem és a politika törvényeit egyaránt semmibe vevő cse-

⁷ Cs. SZABÓ László, „A magyar műveltség”, in Cs. SZABÓ László, *Kis népek hivatása*, vál., szerk., bev. GRÓH Gáspár (Budapest: Kortárs Kiadó, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány, 2005), 135.

⁸ Cs. SZABÓ, „A magyar...”, in Cs. SZABÓ, *Kis népek...*, 135.

lekvési tervet népszerűsítsen.⁹ Nyilvánvaló, hogy a lábát a magyar eszmetörténeti tradícióban megvető Cs. Szabó írástudói felelőssége a közép-európai létezés technikák imperatívuszának engedelmeskedik: a magyarságnak saját hagyományaihoz és az európai kultúrához való deviáns viszonyát egy jócskán megszigorított és roppant fegyelmezett írói hivatás-etika gyakorlása révén rendezi. Két mondatot idézek tőle bizonyíték gyanánt. „Már pedig ha a homo politicus s a homo economicus kevesebb, mint a csorbítatlan személyiség, ingatagabb a szabadsága is”.¹⁰ A játékos és kíváncsi hajlamait kiélő emberi teljesség esszéikben kísérletezik, így lépteti újra és újra kölcsönhatásba tudásának részecskéit. A jog és a közgazdaságtan formalizmusa mérgező a művészettörténet szerves kötése nélkül. Ahogy egy elképzelt beszélgetésből kiszűrődik: „Ne feledje, hogy az Emberi Jogoktól könnyebb az út a diktatúrákhoz, mint az eleven hagyományoktól és szokásoktól”.¹¹

Ezt a helyzetfelismerést azonban csak részint tulajdoníthatjuk az ideáltipikustól eltérő (kelet-)közép-európai társadalomfejlődésnek, vagy annak, hogy a magyarság önrendelkezését fokozatosan elveszítette, hiszen Cs. Szabó esszéi a világháborúból világháborúba, majd a hidegháborúba sodródó Nyugat értékválságának idején születtek. Az író eszmélkedésének jelképes színhelyei, a gyerekkori Kolozsvár és az európai művészet referenciapontja, Firenze egyként vált a mentális térképeken bejelölhetetlenné: előbbit a vétkes határmegállapítások, utóbbit a barbárság radírozta ki; s mindkét művelet Európa számlájára írható. Európa mint kontinensnyi etalon tehát fogyatékos, ha kultúrgőgje vagy vasfüggőnye von hályogot tisztánlátására, mikor a szárazföld egy darabját, Magyarországot mossák el a viszontagságok. Két Cs. Szabó-i anekdota jusson eszünkbe; egyik a kultúrgőg, másik a vasfüggőny ossziáni homályát oszlatja.

⁹ Thomas MANN, „Eszztéticista politika”, in Thomas MANN, *Egy apolitikus ember elmélkedései* (Budapest: Helikon Kiadó, 2000), 479–507.

¹⁰ Cs. Szabó László, *Doveri átkelés (Nyugat-európai helyzetkép)* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1936), 178.

¹¹ Cs. Szabó, *Doveri...*, 178.

A *Görögökről* című könyv afféle thalasszális regresszió, végső utazás a kultúrkincsek ősi gyűjteményéhez – extrém ragyogásuk ellen germán vagy angolszász napszemüveggel védekezve. Cs. Szabó nem rest, hogy beleszóljon például a homéroszi kérdések klasszikus vitájába – magyarként. Vajon mit tehet hozzá a Duna-medence üledékéből, ahol távlattalan kanyarok törik meg a kilátást? Ellátogat az oxfordi kollégiumba. „*All Souls*, Mindenszentek páratlan a maga nemében, nincsenek diákjai, csak tanár tagjai, különböző szakmákból. Csupa nehéz súly homloktól fölfelé, egyébként körülvattázott, gondtalan »don«-ok, kaján vesézők, életunt agglegények, meghintve szép számú homoszexuálissal, inkább lélekben, mint testben.”¹² Szabó Lőrinc versét visszhangozza a gondolat: „Férfi, légy tiszta legalább / a homlokodtól fölfelé!”. A tiszta eszmék, a pedantéria az életidegenséggel párosul; az angol gentleman mikroszkóp alatt méregeti „az ázsiai pusztákról betört, félbolond csodabogarak” viselkedését. És vizsgáztatja, kiejtésén köszörülve nyelvét, ógörögből, latinból. Eredeti nyelven zendít rá Cs. Szabó az *Iliászra* majd az *Aeneisre*. Mikor aztán az *Iliász* magyarul kikalapált végsora hallatán az oxfordi klaszszika-filológus értetlenül feszeng, a magyar író – esszébeli alteregója – elégtételt érezhet. Tudása ugyanannyi, mint nyugati eszmetársáé, tovább bonyolítva a magyar észjárás rejtelmével. Anélkül ugyan Európa képlete sem teljes, mégis „az analfabéta balkáni ökörhajcsár” óbégat, ha a kelet-európai vendég – bevándorló – emelkedik szólásra. Cs. Szabó tehát nem csupán leltározza, hanem „fel is forrósítja” a kulturális emlékezetet, próbára teszi, mennyit bír, ha az öncélú akadémikus múltkultusz és adatmajmolás helyett a személyiség és egy közösség megóvása végett mozgósítják. Diplomáciai feladatait is ennek fényében hajtja végre. 1927-es oxfordi diákkalandja – miként ő maga interpre-

¹² Cs. SZABÓ László, „Pótvizsga a Mindenszentekben”, in Cs. SZABÓ László, *Görögökről* (Hága: Mikes International, 2007), 35.

tálta¹³ – szintén arról tanúskodik, hogy a Nyugat számára Kelet-Európa nem több az egzotikus nacionalizmusok vidékénél. A cseh-szlovák ifjúval a békediktátumról folytatott vita is az életprogram vállalására, a világokat elszigetelő, szellemi La Manche-csatorna megcsapolására serkentette. Kijózanította, hogy az udvariasság medrében folyó beszélgetést a Balatonról és a prágai sonkáról föl-tett kérdések mélyítették tovább.

A Cs. Szabó-féle értelmiségi ethosz nemcsak az erőszakos szellemi és politikai élcsapat ideológiájával, de a nemzeti magaskultúrák megszűnését hirdető felhasználói ethosszal sem egyeztethető össze. Márpedig egyre inkább úgy látszik, hogy Európa szimbolikus értelmvilágát a felhasználó ethosza határozza meg. A kulturális emlékezetet és a nemzeti kánont fenntartó értelmiségi nem más, mint aki művelődéstörténeti esszéket és közszolgálati rádiós jegyzeteket ír. Csakhogy mindkét műfajt érvényteleníti – autoritásukat aláássa –, hogy a transznacionális és versenyképes tömegkultúra – kultúratudományos elméleteivel együtt – letarolta a kanti–humboldti művelődés mintagazdaságát. A „tudás” mint olyan, immár nem a kulturális kánon műveiben való jártasságot, az olvasottságot és a képzettséget, nem Nagy Károly és Hunyadi Mátyás, Homérosz és Zrínyi, Michelangelo és Rodin, Shakespeare, Euripidész, Sartre és O’Neill, Keats és Vörösmarty, Cocteau és Illyés diskurzusait, hanem a többségi igényeket kielégítő tömegtájékoztatást, az információs társadalom tagjait sikerrel manipuláló technológia működtetését foglalja magában.

Az összefüggésekre rávilágító, briliáns stílusú esszéista ugyanúgy elveszítette legitimációját, mint a műveltségénél és képzettségénél

¹³ Cs. SZABÓ László, „Vonatablak”, in Cs. SZABÓ, *Két part...*, 178–179.

Lásd innen: „A Balatonról s a Margit-szigetről is faggattak, a víz hófokáról, a halakról s a vitorlásokról. Szemmel láthatóan jólesett nekik, hogy mindenütt van hideg-meleg víz. [...] A csehtől azt kérdezték, hogy mi a titka a prágai sonkának. S melyik szavukban van a legtöbb mássalhangzó? S van-e még kísértet a zsidó ótemetőben? [...] Közben Nyugat zavartalanul teázott a védpajzs mögött. Olyan zavartalanul, hogy tökéletesen megfeledkezett róla.”

Lásd továbbá: SÁRKÓZI Mátyás, *Csé* (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2014), 24.

fogva rádiós műsorsávot kapó jegyzetíró. Helyükre, a „broadcast médiatekintélyek” helyére léptek a web-kettő kommentelői és posztolói, vagyis az interaktív „webcast média”¹⁴ felhasználói, valamint a betelefonálók. Holott ugyanúgy velük dacolva, normatívvá tett, 21. századi tudatlanságuk ellen szót emelve olvashatnánk Cs. Szabó Lászlót, mint ahogy ő maga a 20. századi felejtés, a diktatórikus tudatmódosítások ellenszeréül vetette papírra úti naplóit, barangolt az európai képtárak és könyvesboltok labirintusában, olvasta be esszéit a Magyar Rádió vagy a BBC Magyar Adásának mikrofonjába. Akkoriban a szólásszabadság hiánya, az üldöztetés, ma a totális kultúrrelativizmus tudásszociológiai fordulata akadályozza meg az autonóm írásművészet kibontakozását; azt, hogy a nyilvánosság szinterei beengedjék a művészi és a tudományos diskurzusokat. E „fordulat” két nevezetes alakja a „médiumot” tartalmi és etikai kötöttségei alól feloldó Marshall McLuhan¹⁵ és Richard Florida.¹⁶ Florida ötlötte ki az értelmiséget detronizáló „kreatív osztály” kategóriáját. Az idetartozók

¹⁴ GYÖRGY Péter: *Közszolgálat a globális technokultúra korában*, hozzáférés: 2016.07.06. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/07_kozszolgalat

A közszolgálati rádiózás régi formájáról így ír György Péter: „Ennek értelmében a *mass media* arra való, hogy a tömegek életformáját alakítsa, a napi rítusokat kialakítsa, a mindennapi élet kereteit garantálja. Ennek a mediális logikának számos technológiai és politikai előfeltevése volt, amely a korszak számára evidenciának tűnt. Ilyen volt a médiumok korlátozott száma, illetve a lefedettség (elérhetőség) egyre növekvő aránya. Ilyen volt a nem mozdítható rádiókészülékek családi térben való hallgatásának feltételezése. Ilyen volt az állampolgárok fogalmának jogos feltételezése, illetve a piactól való távolságtartás. Mindazok a normák, üzenetek, amelyeket Németh Lászlótól Cs. Szabó Lászlón át Kolozsvári Grandpierre Emilig az MR megannyi kulturális vezetője sugározni kívánt, a fenti technokulturális keretben vált interpretálhatóvá. Az opera- vagy színházi közvetítések rítusai mind egy kulturális kínálatokban szegény, utazási lehetőségekben szerény, általában is visszafogott életformát feltételeznek.”

¹⁵ Lásd ehhez: Marshall McLuhan és Quentin Fiore, *Médiamasszász* (Budapest: Typotex Kiadó, 2012).

¹⁶ Richard Florida, „The Rise of the Creative Class. Why cities without gays and rock bands are losing the economic development race”, *The Washington Monthly*, May 2002, 15–25.

a globális világrend haszonélvezői; a kaliforniai ideológia, az infokommunikációs tudásipar juttatja hatalomra dizájnerek elitcsoportjait. A kreativitás nem kapcsolódik a nemzeti kultúrákhoz, sőt azok inkább hátráltató tényezői. Mérőszáma, a kreatív index a városok attribútuma; statisztikai módszerekkel kiszámítható a gazdasági teljesítőképeség zálogaként. Egy ország pedig annál sikeresebb, minél több – a kreativitás szempontjából minél magasabban indexált – várost ölel fel. Mi jellemzi a kreatív városokat? Állítólag minél heterogénebbek, annál termelékenyebbek. A „jelentéstartó új formákat” – írja Florida – a kreatív osztály tagjai hozzák létre, mintegy „vezető gondolkodóként”. Ők hagyományos állásokat töltenek be, de új feladatot látnak el; az írók, a szerkesztők, a kutatók és „egyéb véleményformálók” olyan „új formákat állítanak elő, melyek azonnal eladhatók és széleskörűen hasznosíthatók”. „Kreatív szakemberek” tehát a jogászok, a pénzügyi tanácsadók, az informatikusok, az orvosok, a titkárnők és a vállalatvezetők is, ha olyan módszereket dolgoznak ki, vagy olyan termékek körül serénykednek, amelyek jókora „hasznot hajtanak”. Igen ám, csak hogy a termékesítés és a piacositás az esztétikai értékkel nem törődik; ha fetisizálják szempontjaikat, a szellem csupán objektuma, nem pedig szubjektuma a kultúrának.

Cs. Szabó esszéinek szubjektuma nyilvántartást készít az európai kulturális emlékezet tárgyairól. Szemléletmódja egyszerre viseli magán a kételkedő személyesség és a bizonyosság stílusjegyeit. A felütés, a beszédhelyzet és az ábrázolás érzéki közvetlensége mindig az esetlegességet rögzíti, ám az elbeszélő „omnipotens”: észlelései, „sűrű leírásai” öntudatosan választják ki, mi tart érdeklődésre számot, s mi nem. A felhasználó pillanatnyi benyomásainak és indulatainak áldozata, nem vonatkoztat el semmiféle értékes valóságot, a „kreatív osztály” tagja pedig kizárólag olyan kulturális jelentéseket fog föl, amelyek nem köthetők egy kitüntetett tér- és időbeliséghez. A tér- és időbeliségüktől megfosztott gondolatanyagok – terjeszkedjenek ki akár a Cs. Szabó-i műveltséghez mérhetően széles tartományra – a tömegkultúra produktumai. Ezért különbözik annyira a rádióközle-

ményeket szerző, könyveket gyűjtő, képtárakba látogató és a nemzeti sajátosságokra – sőt a nemzetkarakterológiára – fogékony esszéíró tudása a digitális szférában bolyongó egyén tudásától. És emiatt más az esszék, valamint a mai, mégoly információ-gazdag utazási blogok, újságcikkek, vagyis a turisztikai hozzáállás megismerő képessége, tér-élménye, *nota bene* Európa-képe.

Az esszék Európa-képéhez a középkori univerzalizmus szolgál mintául, *Nagy Károly hagyatéka*¹⁷; az értékrend nukleusza pedig az *A város*, amelyet nem a „kreativitás”, a „flow-élmény”, hanem a műveltség Szent Ágoston-i vároeszmenye, „a Kozmosz arányát, rendjét, összhangját”¹⁸ tükröző Urbs törvényei kormányoznak. Huizinga nemes szellemtörténeti fundamentumára építve a középkor és a reneszánsz egymásba csúsznak egy organikus fejlődéstörténet fejezeteiként. Feltűnő, hogy az értelmiség keletkezését is erre az időszakra dátumozza vissza Cs. Szabó. Két tudóst avat főhősének, akik – ma úgy mondanánk – Karl Popper kritikai racionalizmusához hasonlóan tudományos gondolkodás, politika és erkölcs kölcsönös függőségét vallották.¹⁹ Ők Morus Tamás és Rotterdami Erasmus. Ha föllapozzuk Morus *Utópiáját*,²⁰ hamar ráébredünk, hogy az elbeszélőnek az utazóval folytatott dialógusa nem az ideális államot körvonalazza, sokkal inkább a swifti szatírárt előlegezi meg: leleplez, kari-kíroz. Morus nem hajlandó elvtelen alkuba bocsátkozni, nem veti alá magát az esszencializmus szabályainak; sem VIII. Henrik önkényének, sem az elvakult hitbuzgóságnak. Mindazonáltal bölcs egyezségre kész kamarillapolitikus – főkancellár –, valamint mélyen vallásos keresztény ember. Minden gesztusára és szavára vigyáz az

¹⁷ Cs. Szabó László, „Három tűz közt. Nagy Károly hagyatéka”, in Cs. Szabó László, *Örökök* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 33–57.

¹⁸ Cs. Szabó László, „A város”, in Cs. Szabó, *Örökök...*, 11–33. 12.

¹⁹ Lásd ehhez: SZILÁGYI Mihály, *Kritikai racionalizmus és nyílt társadalom, Karl Popper tudományos kutatás és erkölcs összefüggéséről*, hozzáférés: 2017.10.19. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=&honap=8&cikk=6076>

²⁰ MORUS Tamás, *Utópia* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

udvari ármánykodásoktól behálózva; belső normavilága szilárdan megállapodott, ám a *lex aeterna* és a *lex humana*, a természetjog és a pozitív jog harmonizálásakor a végsőkéig elmegy. Csakis árulás útján – bizalmasa hamisan tanúskodott ellene – vesztett rajta, hogy nem esküdött fel az 1534-es egyházjogi törvényre. Legalábbis Robert Bolt drámája (*A viharálló ember*) és Fred Zinnemann filmje (*Egy ember az örökkévalóságnak*) – melyeket Cs. Szabó idéz – így narrálják a király és az értelmiség kenyértörését. Nem nehéz felismernünk, hogy a szentként tisztelt Morus személyes meggyőződésből fakadó választásának, a mártíriumnak, valamiféle alternatívája az emigráció. Az esküt megtagadó Morusról mondták: „Egész Európa az ő hallgatásától visszhangzik” – Cs. Szabó humanista gondolkodásmódját sugározta az európai éter.²¹

A panteonban közvetlenül mellette kap helyet barátja, Erasmus, s ezúttal nem *A balgaság dicséretének* írójaként. V. Károlynak ajánlott királytükreben (*Institutio Principis Christiani*) „az elveszett aranykori bölcsesség helyreállítása, s nem a fejlődés, vagyis a hatalom központosított fokozása”²² csillant föl lehetőségként. A svájci kantonok, a szabad városok és a federális rendi szabadságjogok az ideáltípusosan kívánatos államberendezkedés alkotóelemei; az Istennek tetsző, „megszelídített középkori világcsászár” pedig úgy vigyazza a jó rendet, akárcsak később a modern értelmiségi arisztokratizmus. Emiatt kel ki a magyar író az „ifjúság vak kultusza”, az „egyenlőségeszmék túlkapásai”, a „félművelt társadalmi puerilizmus”²³ ellen. Erasmus Cs. Szabó számára „irtózatos munkaerő”, „hazátlan írástudó”, aki „azért szepítette fárad-

²¹ Lásd elsősorban: Cs. SZABÓ László, „A vonakodó vértanú. Morus Tamás”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare, Esszék* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 26–44.; vö. a dráma és a film filozófiai elemzésével: BÁNYAI Ferenc és NAGYPÁL Szabolcs, „A törvény, az erkölcs és a jogász lelkiismerete. Morus Tamás: egy ember az örökkévalóságnak”, in szerk. FEKETE Balázs és H. SZILÁGYI István és KISS Anna és ZÓDI Zsolt, *Iustitia körülnéz* (Budapest: Szent István Társulat, 2017), 13–29.

²² Cs. SZABÓ, „A vonakodó vértanú...”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*, 31.

²³ Cs. SZABÓ, *Doveri...*, 55.

hatatlanul a latin nyelvet, hogy a kicsiszolt közös fegyverrel közös cselekvésre: egyesült világmentésre egyesítse az írástudókat”.²⁴ Utódjának látja a magyar író Julien Bendát és Bertrand Russelt, akik esszéikkel rázzák föl a tespedő kontinenst. Semmi sem világítja meg élesebben Cs. Szabó hitvallását a modern európai értékrendről, mint az a kritikus megállapítása, hogy Morus és Erasmus kortársát, Machiavellit mintegy *ellenükre*, a megvesztegethetetlen morált a kompromisszum kész rációval kibékítő gyakorlati ész *helyett* tették meg tudósaink a politika atyjának – mai napig vele kezdődik a politikatörténet –; jóllehet a politikai filozófia és az esztétika értékelvű kapcsolatát nem *A fejedlem* firenzei, hanem az *Utópia* angol és az *Institutio* németalföldi írója fogalmazta meg példamutatóan.

Csaknem valamennyi magyar klasszikusról is akadt mondanivalója az esszéistának. Morus és Erasmus közelében mindjárt megjelenik Bessenyei György, aki „*Magyarország és Európa közt áll*”.²⁵ Hogyan bontja ki ezt Cs. Szabó? „A magyarság a megromlott Európában ma ismét a legnagyobb kísértések közé került. Arra csábítják, hogy sérteten és csalódva ő is vonuljon ki az európai kultúrkörből. [...] Európa csakugyan megromlott, de nem annyira, hogy elpártoljunk nagyszerű múltjától. E hűségre nemcsak egy-két író képes elszórtan, hanem egy egész nép is, együttesen. A magyarság is. Amíg Bessenyeire emlékszünk, nem is tehetünk másként. Ő sem hátrált meg egy barátságatlan, hitszegő Európa elől. Ne feledjük, hogy a magyar mindig nehezen helyezkedett el az európai kultúrközösségben, de végül mindig ő nyert a fáradságon és látszólagos öncsonkításon.”²⁶ Ezután példák következnek, hogy Szent István, Zrínyi és Bessenyei a pápán, a Habsburgokon, illetőleg a francia felvilágosodáson keresztül hogyan szolgálta a magyarságot. Kétségtelen, hogy e kétoldalú tisztség viselése minduntalan erőfeszítésre sarkallja a nemzetet.

²⁴ Cs. SZABÓ, „A vonakodó vértanú...”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*, 31.

²⁵ Cs. SZABÓ László, „Bessenyei György”, in Cs. SZABÓ, *Kis népek hivatása...*, 139.

²⁶ Cs. SZABÓ, „Bessenyei...”, in Cs. SZABÓ, *Kis népek...*, 139.

Az emigráns létállapot értelmezői horizontja átível Európán; a radikális jelenlét valósága. Ahogy a mai digitális kultúrizem – a volta-keppeni felhasználói kultúra – a távollét, a hiány és a véletlenszerű események apoteózisa, Cs. Szabó tudatosan kereste föl a lényeges helyszíneket, és vette ki részét a közös gondolkodásból. Beszélője egyszerre élte át az utazás átmenetiségét, a köztességet az idegen-, valamint a hazatalálást az anyanyelvben. Úgy épített folyamatosan afféle európai archívumot – saját szellemi könyvtárat és múzeumot –, hogy az emlékezet élő gyakorlat, az írás cselekvés maradt, nem pedig az elfojtás vagy a felejtés derridai megnyilvánulása.²⁷ A *Doveri átkelés* – 1936-ban – megtekintette a „nyugat-európai helyzetképet” – mint alcíme is mutatja –, de az „átkelés” szó átvitt értelmű is: Magyarországról Európába utazni mindig az értelmező kockázatvállalása, fordítási aktus, küzdelem a jelentéstulajdonításért. „Magyarok vagyunk szeretetből, európaiak okosságból. De a szomorúságunk mutatja, hogy hazánk és Európa fölött keresztények maradtunk” – olvasható a bevezetőben.²⁸ Ahogy Bibó István a jogbölcseletről kiindulva teremti meg az esszé multidiszciplináris gondolkodását, Cs. Szabó – iskolázottságának megfelelően – a közgazdaságtanból hajózik ki a tudásterületeken kívül kijelölt támaszpontjáiig; s miként előbbi a holland, utóbbi az angol haladást mitizálja, eszményíti. „A világválság óta minden nagy, népies mozgalom a bankot szemelte ki visszaszerzendő Jeruzsálemnek [...]”²⁹ – így szól egyik alaptétele, és Ausztria, Belgium, Anglia, majd Párizs úti élményei egyként adnak hírt az államformák csödjéről, valamint a kulturális örökség nagyszerűségéről. A makroökonomiai fejtegetések is metaforikus formát öltenek.

²⁷ Lásd ehhez: „Az archiváló archívum technikai szerkezete az archiválandó tartalmat is meghatározza, létrejöttében éppúgy, mint a jövőhöz való viszonyában. Az archiváció nemcsak rögzíti, de legalább annyira elő is idézi az eseményeket.” Jacques DERRIDA és Wolfgang ERNST, *Az archívum kínzó vágya / Archívumok morajlása* (Budapest: Kijarat Kiadó, 2008), 25.

²⁸ Cs. SZABÓ, *Doveri...*, 7.

²⁹ Uo., 51.

„Rapallótól Lausanne-ig a nemzetközi értekezletek varázsigéire a demokrácia szelleme föltámolygott a tömegsír-ból, s öreg gavallérja, a restaurált aranyfont karján a gyanakvó népek közé vegyült.”³⁰ Az író szimbólummá növesztett, „elvámolnivaló” angломániája³¹ utal arra, hogy a „centrál-európai” gondolatok ki- és behozatala nem veszélytelen munka. A minta ellenben adott: „az angol kiirtott magából minden rossz szenvedélyt, gonosz izgalmat, rabló ösztönt, gyilkos hajlamot, szóval egy nemzet éltető elemeit, nem akar ölni, húzódik az erőszak-tól, nem akar hódítani”. Majd ekként hangzik a szentencia: „Az emberi civilizáció pontosan úgy tökéletes, mint ahogy az angol civilizált, azt hiszem, ennél nagyobb polgárosultság meghaladja mindennapi értelmünket, akárcsak a Planck utáni fizika vagy a Curie utáni vegytan”.³²

A következő őrjárat, a *Fegyveres Európa*, három évvel később (1939-ben) folytatja a mustrát. Az esszéhez vezető kacsaringókat itt Cs. Szabó egyenesen az „epikus és lírai alapformákhoz” nem ragaszkodó, fejlett irodalmi tudathoz, valamint a háborús pusztítás hideglelésében kiesztelt önvédelemi fegyvernemhez irányítja. A közgazdaságtan „tisztá tudományát” lírává és „időszerű »válságtudománnyá« torzította” – saját vallomása szerint –, „a világ kísértésére bízta magát”, „mikor az emberiségen végigdidereg egy-egy »történelmi kor«”, és „a hódítás hadtudományát fölváltja a védelemé”.³³ Ekként „az alkotás hősiessége átváltozik a védelem nehezebben fölismerhető hősiességévé [...] a mozgékony védelem összeolvasztja a műfajokat, a formák közt él, alattuk bujkál”³⁴. Türelmetlenség, sietség, kétségbeesés, mikor a hajszolt entellektüel összekapkodja, amit poggyászában elbír – így jellemezhetjük az író körülményeit és haditervét. S közvetve így jel-

³⁰ Uo., 90.

³¹ Uo., 69.

³² Uo., 77.

³³ Cs. SZABÓ László, *Fegyveres Európa, Útinaplók* (Budapest: Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt., 1939), 62., 138.

³⁴ Cs. SZABÓ, *Fegyveres...*, 62.

lemzi önmagát is, alteregóját, a kofferében a világirodalmat cipelő ifjú tanítót a *Hordozható Európa* című példázatban.³⁵ Az esszé ennél fogva válságműfaj – ne feledjük, hogy a szellemtörténeti krizeológia divatba jött –, nem csupán utazás, hanem menekülés a műfajok és társadalmi alrendszerek – sőt politikai rezsimek – elől. Az itáliai művészetpártolás is e felismerésre bízható, amennyiben „egy félszázadig három Medici-nemzedék megtalálta a helyes mértéket vagyonszerzés és műélvezet, munka és szemlélődés között. A mérleg egyik serpenyőjébe hitelleveleket, a másikba humanista leveleket dobott.”³⁶ Nem pusztán a kelet-európai elmaradottság követeli ki magának tehát, hogy a szellemi ember a reáliák és a humaniorák világában egyaránt otthonosan mozogjon, de egész Európa időről időre rákényszerül a szakértelmek határsértésére. Az értelmiségi ethosz mellett körömszakadtáig kitartó esszéista már a maga idejében is a felhasználói ethosz és a kreatív osztály egyeduralmával szemben lázadt föl, amikor csalódottan állapította meg, hogy „az olasz többé nem író- és művésznép, tehetségét s találékonyságát a mérnök tudományoknak adja”.³⁷ Másutt pedig „Lionárdót” és Goethét „a legszebb európai jelkép” rangjára emeli, amiért ez a típus „csak félig él a művében, fél-halhatatlansága maga a magatartás”.³⁸

Ebből a korszakból üthetjük föl a *Magyar néző* (1939) lapjait. Kifejezetten magyarság és európaiság kapcsolatára kérdez rá Cs. Szabó, amikor úgy fogalmaz, hogy „egyszerre kellene hinni a nemzet lobbanékonyságában s bölcsességében, ez a valódi hazaszeretet”.³⁹ A „világjárt” magyar „öregebb, mint a nemzete”; és a kijózanodás folyamata, mely Báthory Gábor után Bethlen Gábor, Kossuth Lajos után Deák Ferenc prudentiáját eredményezte, ugyanolyan kényszere-

³⁵ Cs. SZABÓ László, „Hordozható Európa”, in Cs. SZABÓ, *Két part...*, 191–195.

³⁶ Cs. SZABÓ, *Fegyveres...*, 118.

³⁷ Uo., 123.

³⁸ Uo., 127.

³⁹ Cs. SZABÓ László, *Magyar néző. Napló az európai válságról* (Budapest: Nyugat Kiadó, 1939), 22.

dett, boldogtalan reakció, mint amilyen „boldogtalan a *volt* világpolgár hazaszeretete”.⁴⁰ „Az értelemnek szüksége van az *ifjúkori* kozmopolitizmusra, aki viszont érett fővel is ki-besétál az örök körön, már e gyanútlanóságával elárulja félműveltségét.”⁴¹ A „félműveltség” alighanem a legdurvább szitokszó az írónál; olyasvalakire értheti, aki nem „hívó és elégedetlen” egyszerre: vagy a hazáját Európa nélkül, vagy Európát hazája nélkül isteníti. A mindkét indulatból kijózanodott, a kétféle heveességből lecsillapodott személyiség viszont lelkesedését is elveszíti. „A haladónak többé nem elég haladó a hazája, a konzervatív-nak nem elég konzervatív.”⁴² Egy másik rövid töprengésében veti papírra Cs. Szabó kulturális nemzetfogalmának aforizmáját: „a magyarság: szellemi képlet, történelmi állapot, emlék és magatartás, s még csak az anyanyelvhez sincs kötve”⁴³. Nincs szükségképpen ahhoz kötve, hiszen az erudíció előbbre való, ez határozza meg a valódi hovatartozást. A Shakespeare-t olvasó angol és az Arany Jánost olvasó magyar közös nyelvet beszél, a szellem valamely tartományában több szál fúzi őket össze, mint két-két analfabéta magyart vagy angolt. A tudásszociológiai „forradalom”, mely „főleg a félig tanult – half-skilled – munkást szaporítja [...] a napszámos válláról leveszi a zsákot, de már nem engedi a gépig. Csak egy csavarig.”⁴⁴ Ez a félművelt „sofőr-típus” az igazán „hazátlan”, „a kapa mellől kidőlne, egy széklábat nem tud megfaragni, s agyvérzést kapna egy igazi könyvtől”.⁴⁵ Az oktatás minőségi romlása miatt „végre egyenlők leszünk, se fön, se lenn, de valamivel a közép alatt”. A „félig tanult munkás” és a „fél-intellektus” olyan mentalitást képviselnek, amely a gondolatlansága miatt a saját mesterségéhez sem ért, „a propaganda, a mozi, a rádió, a világnézeti tanfolyam mindent megrág nekik”;⁴⁶ többé nem „egész emberek”,

⁴⁰ Cs. Szabó, *Magyar néző...*, 23.

⁴¹ Uo., 23.

⁴² Uo., 23.

⁴³ Uo., 54.

⁴⁴ Uo., 78.

⁴⁵ Uo., 78.

⁴⁶ Uo., 79.

pedig Erasmus, Dürer még éppúgy megélhette a teljességet, mint az „analfabéta parasztgazda” és „a szabad világcsavargó”: a maga hagyományából mindegyik életstratégia eljutott az egyetemes tudásig. Mi már csak derűsen legyintünk erre a felhorgadásra, helyben vagyunk, a kreatív osztály uralmával réges-rég beköszöntött az, amitől Cs. Szabó előre rettegett.

Idekívánczik a *Hunok Nyugaton* című esszénapló.⁴⁷ A két barát, a „Bárd” (Illyés Gyula) és az „Osztályfőnök” (Cs. Szabó) 1946–47-es nyugati kalandzásait Svájcban, Rómában és Párizsban – nemcsak a nyilvánvaló allúzió miatt – érdemes összevetnünk Illyés hypotextusával, hiszen a *Hunok Párizsban* esszéregénye⁴⁸ mégiscsak más világszemléletet fejez ki (persze más korszakot is). Eltérő a közelítés iránya is. Illyés a proletár mozgalmi szervezkedések és a személyes benyomások, az emberi viszonyok felől vizsgálja egy történelmi helyzet, művészeti robbanás, a párizsi kulturális élet forgatagát. Regényesen cselekményesít, figurákat, karaktereket és epizódokat dolgoz ki, még ha a naplófeljegyző szubjektum és a kelet-európai látószög esszéisztikusan reflektál is az eseményekre. Ezzel szemben Cs. Szabó felülről, az európai kultúrkör légi bázisáról felszállva, mintegy madártávlatból veszi számba az értékvilágot. Ő is egyszerre fikcionalizál és faktualizál, ám a tabló lekerekítettsége fontosabb a személyes találkozások részleteinél; a tudásanyag fajsúlya túlnyomó az azt hordozó individuumok jelentőségéhez képest.

Talán az esszékről értekező is megengedheti magának, hogy olykor személyes hangot üssön meg. Legkedvesebb kötetem, a *Két part* (1946) remekül ötvözi az élményszerűséget a műveltségelemekkel; az írássok ökonómiája is rendkívül arányos, mintha prózaverseket olvasnánk.

„Amíg szabadon csatangolhattam, adatokat gyűjtöttem a művelődés végalkonyáról. Reménytelen voltam, mert Dániel Istene még csak lóbált az oroszánok fölött. Azóta bevetett a barlangba. Itt jött meg a reményem, s

⁴⁷ CS. SZABÓ László, *Hunok Nyugaton* (Hága: Mikes International, 2006).

⁴⁸ ILLYÉS Gyula, *Hunok Párizsban* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

csak itt jöhetett meg. Ma már felbószít, ha valaki elköszön a kultúrától, s megvetem azokat, akik nem hisznek többé Európában. Európát nem lehet úgy körülállni, mint egy égő erdőt. Benne kell maradni, mert a tűz legfeljebb tisztásokat mar ki a sűrűjéből. Aki kifut belőle, elvesz a pusztában.”⁴⁹

A *Remény* kiegyensúlyozott dikciója következetesen vonul végig a könyvön. Akkor is, amikor a műfordítás hazafiúi tetteről beszél (*Milton vagy Czuczor*⁵⁰), a kis országok nagyhatalmi törekvéseiről a szellem birodalmában (*Szám helyett lélek*), és az olyan miniatúrák ábrázolásán is, mint a *Kincses Európa* és a *Vén Európa* számvetései. Az utóbbi a városok és könyvek idealizált Európáját siratja.

„Goethe volt az utolsó, aki még helyükön – úgy értem: szellemi helyükön – s helyes szemmértékkel látta ezeket a városokat az olasz útján. Maga is gyaníthatta ezt, amikor félszázad múlva, beszélgetései közben s a Wilhelm Meisterben is többször céloz arra a vén Európára – a szót ugyan még nem használja –, amely épp az olasz út idején süllyedt el, a tizennyolcadik század végén.”⁵¹

Elsüllyedt volna? Bár a „kis” és a „nagy” népek hivatásáról egyaránt elmélkedő Cs. Szabó Lászlónál mi már világosabban szemügyre vehetjük mindazt, amit ő még csak próféciaként bocsátott előre, hogy „a mai gépkapacitásnak ismét Babilonokra van szüksége”, és hogy „ügyes mérnökök felépítik a sivatag közepén is; lesz benne mozipalota, légikikötő, orvosregény, mozgójárda, repülőtaxi, villanyceléd, összkom-

⁴⁹ Cs. Szabó László, „Remény”, in Cs. Szabó, *Két part...*, 11.

⁵⁰ „Mit mond a tapasztalás, a magyar lelkeken kipróbált évszázados tapasztalat? Azt mondja, hogy Pázmány magyar öncélt látott Kempis Tamásban, mert úgy fordította, hogy azóta szebben tudunk magyarul, s Széchenyi Smith Ádámában, mert eszméitől kövérebb lett a magyar gazdaerszény. Arany magyar öncélt látott Aristophanesben, Petőfi Shakespeareben, Babits Dantében. A nagy nevelők, felszabadítók, feloldozók és vértanúk mind nagy importálók voltak.” Cs. Szabó László, „Milton vagy Czuczor”, in Cs. Szabó, *Két part...*, 54.

⁵¹ Cs. Szabó László, „Vén Európa”, in Cs. Szabó, *Két part...*, 206.

fort⁵², igen, a negyvenes években megfestette a mai Dubajt, az európai műveltség Európában száműzve sem kallódik el. Kreatív metropoliszaink árnyékában – ha topográfiailag máshová tette is át székhelyét a név mögötti jelölt – nem lett az idő martaléka Verona, Oxford vagy Weimar.

Cs. Szabó László „vigyázott igéinkre, jelzőinkre, mondatszerkezetünk izomzatára” – ahogy búcsúztatójában Csoóri Sándor fogalmazott⁵³ –, s a nagy esszéíró nemzedékek, Babits Mihály, Németh László, Gyergyai Albert, Halász Gábor, Illyés Gyula és Szabó Zoltán nyelvét a későbbiek örökölték meg. Azaz akár mi is. „Ahogy Kodály a hiányzó, az elveszett, illetve meg se született magyar zenét azzal igyekezett pótolni, hogy a tizenötödik és a tizenhatodik századi psalmusok helyett megírta a maga *Psalmus hungaricus*-át vagy a *Zrínyi szózatát*, Cs. Szabó a hiányzó magyar városi műveltséget akarta ilyen módon utólag megteremteni⁵⁴ – eleveníthetjük föl Csoóri szavait. S valóban, a száműzött gondolkodó antropológiai terepmunkája semmivel sem volt csekélyebb horderejű, mint a paraszti kultúrát kutatóké. Szent igaz ugyanis, hogy Cs. Szabó – mai szemmel talán eltűzöttnek ható – elitizmusa óriási buzgósággal igyekezett pótolni, elemenként visszarakogatni az évszázadokból kipotyogott emlékeztetőglákat. Felzárkózni csak azon az áron lehet, ha fürgébbek és ruganyosabbak vagyunk a mezőnynél. Mi pedig, akik a digitális bennszülöttség és az *intra muros* barbárság ellenében dolgoznánk le eredendő hátrányunkat, sőt az európaiságot a hazaszeretetről leválasztó fáradozásokkal dacolva, feladatul kaptuk, hogy magyarságunk, ama szükség és érték, Cs. Szabó László esszéinek holdudvarában ismerjen Európára.

⁵² CS. SZABÓ, „Vén...”, in CS. SZABÓ, *Két part...*, 207.

⁵³ CSOÓRI Sándor, „Búcsúszavak Cs. Szabó Lászlótól”, in CSOÓRI Sándor, *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994*, 1 kötet. (Budapest: Püski Kiadó, 1994), 476–479.

⁵⁴ CSOÓRI, „Búcsúszavak...”, in CSOÓRI, *Tenger és...*, 477.

ABLONCZY BALÁZS

történész

CS. SZABÓ LÁSZLÓ A KÖZGAZDASÁGI KARON*

„Beiratkoztam az orvosi karra. Egy félév múlva otthagytam az előkészítő természettudományok, vegytan és fizika miatt [...] s az átalakított Szerb utcai fogházban, azaz a Közgazdaságtudományi Egyetem ősképzőépületében elvégeztem a diplomáciai szakot” – írta emlékezéseiben saját belépőjéről a felnőtt életbe.¹ Emlékirattól nem szokatlanul, a szerző nem teljesen pontosan idézte fel a múltat: nem diplomáciai szakot végzett, hanem konzulit és külképviseletit (amelyet hamarosan egyesítettek a közigazgatásival), illetve a szóban forgó intézmény nem egyetem volt, hanem a budapesti magyar királyi tudományegyetem közgazdasági kara, és hajdanán nem fogház, hanem zálogház volt. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló – viszonylag gyér – dokumentáció segítségével rekonstruálni lehessen az író-esszéista pályájának kezdeti szakaszát, amelyet egy vadonatúj és az írónövendékek által kevésbé látogatott intézményben töltött el. Az intézmény kiválasztásában szerepe lehet talán annak is, hogy a vele rokonságban álló Kuncz Ödön, Kuncz Aladár bátyja, a kereskedelmi és váltó jog nyilvános rendes egyetemi tanára volt a karon. Három megközelítési mód kínálkozik. Egyrészt fontos bemutatni az 1920-ban létrejött közgazdasági kar helyét a korszak felsőoktatásában, valamint megismerni az alapítás körülményeit. Másrészt felvázolom Cs. Szabó László egyetemi pályafutását, végül igyekszem röviden bemutatni az itt töltött évek hatását az esszéista prózájára.

* A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Szécsényi Andrásnak és Zsidi Vilmosnak (BCEL).

¹ Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban* (Budapest: Gondolat, 1991), 72.

A közgazdasági képzés létrehozása a 19. század vége óta erősen benne volt a közgondolkodásban: elsősorban a kereskedelmi kamara és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), a nagybirtok érdekvédelmi szervezete szorgalmazta felállítását. 1911-ben az országos jogászggyűlés pedig határozatba foglalta: a közigazgatásban nem nélkülözhetők a közgazdasági ismeretek. Balogh Elemér, a Hangya vezérigazgatója 1900-ban mozgalmat is indított egy közgazdasági egyetem felállítására. Az érintett egyesületek 1912-ben emlékiratot intéztek az országgyűléshez a problémáról. Ugyanebben az évben a Műegyetem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal (VKM) való bizalmas megállapodás alapján megszervezte közgazdasági szakosztályát. A Hangya Szövetkezet 1917 márciusában egymillió korona alapítványt tett Károlyi Sándor, az OMGE alapítója emlékére és a létrehozandó egyetem céljaira. Zichy János 1918-as kultuszminisztersége idején újra lendületet kapott a tervezés, és a miniszter 1918 októberében átadta IV. Károlynak az egyetemalapítás iratait, de a forradalmak ismét elhalasztották megvalósítását. A kar első elemeinek életre

hívását az 1920. január 12-én megjelent 272/1920. sz. miniszterelnöki rendelet tette lehetővé.²

Az intézmény felállítását azonban hevesen ellenezte több gazdasági képzést folytató tanintézet (Műegyetem Közgazdasági Osztálya, Keleti Akadémia, Budapesti Kereskedelmi Akadémia³). Heller Farkas, a műegyetem közgazdaságtan-professzora szerint a hivatalosan még meg sem alakult kar „az egyetemi autonómia megsértésével jött létre”.⁴ A budapesti tudományegyetem tanácsa 1920. július 26-án emlékirattal fordult Haller István miniszterhez annak érdekében, hogy a tervezett kart ne nyissák meg. „A közgazdasági egyetem felállítása teljesen törvénytelen. Fölhatalmazás nélkül nevezték ki a tanárokat. Ezért a kormányt vád alá kellene helyezni” – vélekedett Ballagi Aladár egyetemi prorektor.⁵ Ezek a protestálások nem sokat értek azonban egy nagyon is súlyos érvvel szemben: az új kar kinevezett egyetemi tanára éppen magyar királyi miniszterelnök is volt egyúttal. Teleki Pál szorgalmazására szavazta meg a Nemzetgyűlés az 1920. évi XXXI. törvénycíkket a közgazdaságtudományi kar felállításáról. Teleki már miniszterelnöki programbeszédében célzott annak szükségességére, mert ez az intézet a jog- és államtudományi kar tehermentesítését oldja majd meg, s jóvoltából „kapcsolatba hozzuk a gazdasági tudományt az egyetemmel, és a gazdasági tudományoknak nagyobb és szélesebb érvényesülést” lehet biztosítani.⁶ Az akkor már lemondott miniszterelnököt 1921 nyarán a kultuszminiszter visszahe-

² BCEL, S. b. – a Dékáni Hivatal iratai, 30. doboz, egyesítési ügyek, A melléklet, Teleki Pál összefoglalója a kar előtörténetéről, d. n., h. n., 1–8. f.

³ MIHALIK István, „Küzdelem az önálló egyetemi szintű közgazdászképzésért”, in szerk. SZÖGI László és ZSIDI Vilmos, *Tanulmányok a magyarországi közgazdasági felsőoktatás történetéből*, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltárának Kiadványai 2. (Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1995), 71–73.

⁴ *Szózat*, 1920. január 8.

⁵ MNL OL K 636, Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai, Egyetemek, főiskolák, 1928–4–16399, 268–269. f., a bölcsészkar tanács 1920. szeptember 15-i ülésének jegyzőkönyve. Másolat BCEL, S. b. 28. doboz.

⁶ TELEKI Pál, *Válogatott politikai írásk és beszédek* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 108–109.

lyezte nyilvános rendes egyetemi tanári állásába, a kar gazdaságföldrajzi tanszékére.⁷ Telekinek tehát, illetve 1922/23-as első dékánságának el nem túlozható jelentősége volt a közgazdasági képzés megszlárdításában.

Az új kar első dékánja, a századelő agrárius mozgalmainak egyik központi figurája, Bernát István volt, aki a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) épületében 1920. október 31-én tartott tanévnyitó beszédében kijelölte az új kar irányát:

„[Az előző évtizedekben] a magyar közéletben határozottan antiagrárius és józan szociálpolitikával ellenkező áramlat uralkodott. Apponyi Albert grófot ama bizonyos szociális olajcseppért majdnem megkövezték. [...] Az újabb események után ezzel a politikával szakítani kell! A kormány érezte ezt, amikor az új kart megalapította. Ennek lesz feladata az új, a réginél kifogástalanabb, a nemzet túlnyomó többségének érdekét szem előtt tartó közgazdaságpolitika előkészítése és olyan nemzedéknek a nevelése, mely ebben az irányban becsülettel és sikerrel működni tud. [...] Sem a nyereségvágy, sem a proletárdiktatúra szörnyűségei nem lehetnek a jövő nemzedék ideáljai. Ezeket a keresztyén lelkiismeret ellenőrzése alatt álló törekvéseknek kell helyettesíteni”.⁸

A dékán köszöntője tehát világosan jelezte: az új kar a keresztyén szellemű gazdasági képzés központja kívánt lenni, az új kurzus egyeteme, amely megtöri a kereskedelem és a pénzügyek terén nyomasztónak tekintett zsidó túlsúlyt.

A kar, bár a numerus clausus évében jött létre, csak részben váltotta valóra alapítóinak szándékait. Az említett elképzeléseket maga az intézmény tette kérdésessé annyiban, hogy első tanácsuléseinek egyikén megfogalmazta, hogy „a kereskedelmi és a mezőgazdasági szakon a numerus clausust nem helyesli, mert e szakok a szabad pályákra

⁷ BCEL, 6. b., 45. doboz, 1513/1921. ikt. sz. Vass József kultuszminiszter átirata Bernát István dékánnak, Budapest, 1921. június 20.

⁸ BCEL, 5. b., 1. doboz, 1830–1920. ikt. sz. Bernát István dékáni megnyitója, 1920. október 31.

készítenek elő, ahol korlátozásnak nincsen helye”.⁹ Talán a tanács álláspontjának is betudható, hogy az izraelita felekezethez tartozó hallgatók száma folyamatosan emelkedett a harmincas évek elejéig.¹⁰

A közgazdasági kar helyzete kezdettől felemás volt a budapesti egyetemi struktúrában. Önállósodás vagy betagozódás: ez volt a dilemma a húszas évek eleje óta. (Sőt, néha még a kar vidékre – Debrecenbe – költöztetése is felmerült.) 1934-ben végül a közgazdasági kart egyesítették a Műegyetemmel, az állatorvosi főiskolával és a soproni bányászati főiskolával: így hozták létre a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet.

Az önálló kar indulása 1920-ban az átlagosnál is nehezebb volt. Az oktatás ideiglenes helyiségekben kezdődött el: például a Sándor (ma Bródy Sándor) utcai régi képviselőházban, egyesületi helyiségekben, illetve az Esterházy (ma Puskin) utca egyes épületeiben. Nem sokkal később, az 1922/23-as tanévtől beköltözhetett a kar a Szerb utcai egykori klarissza kolostor, majd zálogház átalakított épületébe (jelenleg az ELTE rektori hivatala). Az új kar a kereskedelemi-közgazdasági képzés mellett mezőgazdasági, közigazgatási szakosztályokat is magába foglalt, illetve indult diplomáciai-külgügyi képzés, valamint a kar magába olvasztotta a korábbi Keleti Kereskedelmi Akadémiát is. Az intézmény népszerűségét a politikai konjunktúrán túl növelte, hogy tandíjai viszonylag alacsonyak maradtak, hamarosan doktori címeket is kiadhatott, illetve a korábban Bécsben nevelt diplomáták képzési helyévé is vált az új oktatási központ. Bár a magyar királyi külügyminisztérium folyamatosan elégedetlenkedett a képzés színvonalával, tartalmával kapcsolatban, sőt azt is igyekezett elérni, hogy a külügyi szakot olvasszák egybe a közigazgatásával, nehogy a végzeteknek az a képzetük támadjon: a Dísz téri külügyminisztérium automatikusan átveszi őket állományába, a képzés mégis elindult, és folyamatosan

⁹ BCEL, S. a. – Kari tanácsülési jegyzőkönyvek, 1. köt. 32. ülés, 1920. szeptember 2., 4. n. p., 157. f.

¹⁰ Erről a kar évente vezetett statisztikái tájékoztatnak 1925–26-ra pl. BCEL, S. b. 10. doboz, 3352/1925. ikt. sz.

tartott a húszas években, évi néhány felvett hallgatóval.¹¹ Mindenesetre a honi diplomataképzés megteremtésének a húszas évek legelején szintén erős politikai hátszele volt: a parlamenti felszólalásokban, újságcikkekben se szeri, se száma a korábbi közös külügy apparátus és a „ballplatzi szellem” kárhoztatásának, sőt a visszaemlékezések szerint a minisztérium apparátusában is jelen voltak látens ellentétek a korábbi ballhausplatziak és az 1920 után az apparátusba kerültek között.¹² (A képzés fontosságát ugyancsak jelezte, hogy ellentétben a többi szakosztállyal, a diplomáciai szakirányra egyáltalán nem vettek fel zsidó származású hallgatót.)

Erre a viszonylag exkluzív szakra vették fel Cs. Szabó Lászlót 1923 őszén.¹³ Egyetemi törzslapján címként az önéletrajzában is említett József utca 51. szerepelt – „[é]rthetetlen, hogy szótlanságig elidegenült szüleim, jóformán beszélő viszonyon kívül, megpróbáltak pár évig együtt élni a József utca 51-ben, az Őr utca sarkán”¹⁴ –, édesapja foglalkozásaként viszont „fuvarvállalat-tulajdonos” lett beírva, ami nem tudni, hogy abban az időszakban mennyire fedte a valóságot. Évfolyam- és diáktársai között egyaránt megtalálni később karriert befutott diplomatákat (Szegedy-Maszák Aladár, Parcher Félix), a korszak ismert újságíróit (Saád Béla, Nyikos Kálmán) vagy politikusait (Mester Miklós). Az induláskor még nyolcvankét főt számláló évfolyam az 1926/27-es tanévre megfeleződött. A fennmaradt egyetemi törzslapok tanúsága szerint Cs. Szabó a szorgalmas diákok közé számított. Általában „igen szorgalmas” és „jelesen kollokvált” bejegyzéseket kapott, egyedül a mérlegtan és a polgári peres és peren kívüli eljárások tantárgyból kapott jó rendű osztályzatot. (Még az Növén-

¹¹ CEL, S. a. 8. dob., kari jegyzőkönyvek, 1927. december 15., 45. n. p.

¹² Teleki külügyminiszternek már első beszédében meg kellett védenie a korábbi közös diplomatákat. Lásd TELEKI, *Válogatott...*, 61.

¹³ Indexe 1923. október 25-én kelt. BCEL., S. c. 142. dob. (Törzslapok és anyakönyvi lapok), konzuli és külképviseleti szak, Csekefalvi Szabó László törzslapja az 1924/25. tanév első félévéről.

¹⁴ Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1991), 62.

termesztési és állattenyésztési enciklopédia című tárgyat is sikerrel abszolválta, ami meglepő az író, de aligha meglepő a *Színházi Élet* oldalain is tündöklő úrlovast ismerve.)¹⁵

Az 1925/26-os tanévben Párizsba utazott ösztöndíjjal („egyetemi tanulmányaimat megszakítva egyetemi tanulmányokért harmadosztályú vasúti fapadon ősszel kimentem Párizsba”).¹⁶ Erről és közlésre szánt írásának szerkesztési munkálatairól barokkos humorú levélben referált Zolnai Bélának, aki ettől az évtől tanított Szegeden.¹⁷ Párizsban a mai Institut d’études politiques (közkeletű nevén Sciences Po) elődjére, az École libre des sciences politiques-ra járt. Párizsi élményeiről inkább irodalmi és művészeti vonatkozásokban szólt, és azt a tényt emelte ki, hogy Franciaország milyen szerepet játszott életében: „[e]lső párizsi évem után rám nőtt Franciaország”¹⁸ – ottani tanulmányairól és élményeiről alig tudunk valamit.¹⁹ Alig hihető például, hogy a neki és évfolyamtársainak diplomáciatörténetet tanító és később minisztériumi tisztviselővé, illetve a magyar egyesületi élet tótumfaktumává váló dr. Nagy Iván, aki 1925/26-ban a Párizsi Magyar Diákegyesület elnöke volt, ne került volna vele kapcsolatba. Annál is inkább, mert bár Cs. Szabó emlékezéseiben igyekezett üdvös távolságtartással írni iskolájáról, valójában nagyon is közösségi életet élt. Neve felbukkan báli rendezőként 1927 elején a közgazdasági karon, és egy nemrég publikált naplótöredékből tudhatóan még ennél is maga-

¹⁵ Egyik felismerhető fotója: Karusszel a Nemzeti Lovardában, *Színházi Élet*, 8. sz. (1928): 36.

¹⁶ CS. SZABÓ, *Hűlő...*, 74.

¹⁷ MTA KK, Ms 4119/718, Cs. Szabó László levele Zolnai Bélának, 1925. november. Tekintettel azonban arra, hogy a Széphalom (amelyben Cs. Szabó három írást jegyzett 1928 és 1930 között) csak 1927-ben indult, kissé tanácstalan vagyok a tekintetben, hogy ez melyik folyóirat lehetett.

¹⁸ CS. SZABÓ, *Hűlő...*, 76.

¹⁹ Útjáról nem lelni fel ösztöndíjas jelentést sem az egyetem levéltárában, sem a Magyar Nemzeti Levéltár kultuszminisztériumi fondjában (K 636: Egyetemek, főiskolák).

sabbra tört.²⁰ 1928 elején elindult a Diákkülügyi Bizottság elnöki pozíciójáért: ez a szervezet a magyar egyetemi és főiskolai diákság nemzetközi kapcsolattartó szerve volt, a nagy diák- és bajtársi szövetségek közös ernyőszervezete. Vezetőségéből olyan későbbi közéleti emberek nevelődtek ki, mint Padányi-Gulyás Béla kiszgazdapárti politikus, Zsilinszky Antal diplomata vagy Bede István, későbbi londoni magyar követ. A szervezet tanárelnöke ebben az időben Teleki Pál volt, akinek Cs. Szabó alulmaradását tulajdonította. Korabeli naplójegyzetében nem kímélte Telekit:

„Feb. 10. Megválasztanak a Diákkülügyi bizottság alelnökének. Elnökjelölt voltam, de elnökségemet a bajtársi szervezetek (Turul, Hungária) és a Katolikus Diákszövetség ellenezték, gróf Teleki Pál, aki a választó intéző bizottság (MFHOSZ Területi Szövetség, Kat. D. Szöv., Prot. D. Szöv., Hungária – Műegyetem, Sportszövetség, Turul) elnöke óvatosságból és félelemből nem szavazott. A diákkülügyben viselt elnöki méltóságához éppen olyan kicsinyesen és rémülten ragaszkodik, mint a Közgazdasági Egyetemen lévő földr. katedrájához. S ezért a numerus clausus mozgalomban is a legelkeseredettebb uszító, csakhogy a diákságot katedrája háttvédjével megnyerje.”²¹

A fölébe kerekedő (amúgy később fiatalon elhunyt és különösebb karriert be nem futó) elnökön néhány nappal később kissé bosszúállón elverte a port, amikor helyette mondott programbeszédet.

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1926. december 8., 9. Sőt, azt is megtudjuk a tudósításból, hogy Cs. Szabó Somssich Mária grófnővel járta a nyitócsárdást. „Közgazdász-bál”, *Pesti Hírlap*, 1927. február 9., 8.

²¹ Cs. SZABÓ László naplója, 1928. február 10. PIM Kézirattár, V.4880. A szöveget nemrég kiadta Balogh Tamás: „A mi korunk már egy átmeneti kulturtípus” (Cs. Szabó László naplója, 1928), *Forrás*, 1. sz. (2005): 4. (Mivel a kiadott szövegben néhol hiányok és kiolvasási hibák adódtak, a kéziratári jelzetre hivatkozom.) A *Színházi Élet* 14. jegyzetben idézett száma meg is magyarázza a napló vissza-visszatérő „karusszel-próbáit”: a zene, a tánc és a lovaglás művészi összehangolását jelentette egy produkcióban a Nemzeti Lovardában. Teleki a következő évben már lemondott tanárelnöki állásáról a bizottságból, és helyére Yolland Artúr a bölcsészkar tanára lépett.

A stallum, legalábbis utazási lehetőségekben azért kifizetődött. Cs. Szabó 1928 tavaszán Oxfordban járt egy diákkongresszuson – életében először –, ahol a magyar határkérdésben is összemérte pengéjét a csehszlovák diákok képviselőivel.²² A korszak diszkrétan ellenzéki liberális lapjában már feltűnik a Cs. Szabó-i próza megannyi sajátossága: a szigorú személyesség, a frivolba hajló irónia, a gyorskezü nemzetkarakterisztika, a mindenre kiterjedő műveltségziporkák. („A területi integritásról szóló vitát viccel kell kezdeni és nem a mohácsi vésszel”²³ – inti olvasóit Cs. Szabó László.)

Amellett, hogy oxfordi útjának egy Pesten félreérthető szabású flanelnadrág is az eredménye lett („oxfordi diákon alig láttam mást; a jellegzetes szabású ruhadarab megtévesztő hatása alatt sugdosva zaklatni kezdett ajánlatával egy középkorú férfi a József körút egyik sötét mellékutcájában.”²⁴), 1941-es írásában már úgy emlékszik, hogy a vitára Teleki Pál készítette fel: ha viszonyuk nem is javult meg egy csapásra, de stabilizálódott.²⁵ Padányi-Gulyás Béla, elődje a bizottság élén úgy emlékszik, hogy Teleki heteken át tartó felkészítő kurzust szervezett neki magának ugyanezen alkalomból. (Cs. Szabó felkészítéséről nem tud, pedig ugyanabba a gimnáziumba jártak, mindketten erdélyiek voltak és reformátusok).²⁶

Tavasszal még Cs. Szabó Leidenben járt, ahol a magyar nacionalizmusról adott elő, majd az év nyarán ismét ellátogathatott Párizsba egy magyar diákdelegáció tagjaként.²⁷ Még ha ebben a delegációban olyan kevésbé élvezetes társaságban is kellett utaznia, mint például Bánsághy György, a Turul örökös fővezéréé, aki ugyan tíz évvel idősebb volt

²² Útjáról cikkben is beszámolt: CSEKEFALVI SZABÓ László, „Diákkongresszus Oxfordban”, *Újság*, 1928. ápr. 12., 6.

²³ CSEKEFALVI, „Diákkongresszus ...”, 6.

²⁴ CS. SZABÓ László, *Hűlő...*, 71.

²⁵ CS. SZABÓ László, „Kárpátalja a magyar hazában”, in CS. SZABÓ László, *Haza és nagyvilág* (Budapest: Franklin-Társulat, 1942), 101–103. Teleki 1939 végén már mint volt tanítványát küldte Párizsba, hogy tárgyaljon a finnországi magyar légió átutaztatásáról.

²⁶ PADÁNYI-GULYÁS Béla, *Vallomás egy elsüllyedt világról* (München: Aurora, 1975), 46.

²⁷ „Tanítás és tanulás”, *Budapesti Hírlap*, 1928. máj. 31., 13.

Cs. Szabónál, de elnyűhetetlen diákként jelen volt a korszak minden ifjúságpolitikai megnyilvánulásán.²⁸

Az utakkal diákélete beveződött. 1928 júliusától elkezdte államvizsgáit, és többnyire jó eredménnyel tette le ezeket. Sőt, azon kisebbséghez tartozott, amely a vizsgáit egyhangúan, illetve szótöbbséges kitüntetéssel tette le, ennél fogva neve megjelent a kultuszminisztérium hivatalos közlönyében is.²⁹ Tette mindezt annak dacára, hogy némely tanáráról nem volt túl nagy vélemény: „Gyűlöltem a tanáraimat s mohón kerestem a Czettler [Jenő agrárpolitikus] ezerszáz oldalas könyvében azt a sort, amelyben nevetségessé lehet. A vizsgára való készülés idején a legnagyobb erőfeszítéssel kerestem a professzoraim könyvében azt a passzust, amelyen keresztül láttam, hogy egy nálam jelentéktlenebb ember áldozata vagyok.”³⁰ A jegyzőkönyvbe végül bekerült a jól megérdemelt „végbizonyítványt kapott” pecsét is. Cs. Szabó elválása a kartól azonban egyáltalán nem volt lezárt ügy: doktori címet is kívánt szerezni.

Az újonnan alakult intézmény egyik húszas évek közepi feljegyzésében kevélyen jegyezte meg, hogy „a közgazdasági doktori nem bír képesítő jelleggel, csak tudományos fokot jelent, csak tudományos értekezést fogadnak el, aminek az az eredménye, hogy a tömegdoktor helyett csak a legkiválóbbak aspirálnak erre”.³¹ A „nyomasztó gazdasági viszonyokra tekintettel” a doktorátust szerzőket már a húszas években felmentették a kinyomtatás kötelezettsége alól, és mindössze két gépelt példány beadására kötelezték őket. Ezt az engedélyt Cs. Szabó is megkapta, így doktori dolgozata, *A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszővésre*, vélhetően örökre elveszett.³² Az Henri Pirenne belga középkortörténész

²⁸ „Magyarok a párizsi diákkongresszuson”, *Budapesti Hírlap*, 1928. aug. 12., 16.

²⁹ *Hivatalos Közlöny*, 1928. december 15., 355. Vö. BCEL, 5. f. államvizsga jegyzőkönyvek, 2. köt. 1928. június 19. ill. 3. köt. 537. és 587. lap.

³⁰ Cs. Szabó László naplója, 1928. február 23., PIM Kézirattár, V.4880.

³¹ Feljegyzés, 1926. szeptember 4., BCEL, 5. b. 12. dob., 2807/1926. sz.

³² BCEL, 5. b. 11. dob., 10/1926. sz. az 1925. évi december 17-i kari ülés határozata. Ill. 5. a.12. dob., Kari tanácsai jegyzőkönyvek, 1932. február 25., 18. n. p.

magyarországi recepcióját bemutató alapos tanulmány okkal feltételezi, hogy Cs. Szabó az általa tisztelt mester munkáit is felhasználta művében, ami „lényegében öt forradalmi járványévről szól 1378 és 1383 között, amikor összejátszás nélkül takácslázasok és parasztfölkelések hullámai söpörtek végig országról országra nyugaton”.³³ Ettől a diplomáciai pályától némileg eltérő tárgyválasztásra Cs. Szabó nem ad magyarázatot emlékezéseiben, de minden bizonnyal ekkor már nem érdekelte a külügyi karrier: a középkori textilipar kérdéseivel való bíbelődés az irodalom és a művészettörténet felé való végleges fordulást jelzik. 1928-ban, egyetemi kurrikulumanak végén jelent meg első „igazi” novellája, a *Látogatás Antwerpenben*.³⁴ Cs. Szabó dolgozatának az általa nem különösebben kedvelt Czettler Jenő, illetve Fellner Frigyes voltak a bírálói, és az 1931/32-es tanévben ismét Teleki Pál volt a dékán. *Summa cum laude* vizsgázott valamennyi tárgyból, és 1932. június 18-án doktorrá avatták. Doktori oklevelét azonban csak két évvel később küldték utána Pécsre, három pengőért, mint erről a kar pontosan vezetett oklevélnyomvei tájékoztatnak.³⁵

Jóllehet, az irodalom foglalkoztatta, a harmincas években Cs. Szabó szinte makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy közgazdasági publicisztikai tevékenységet is folytasson. Miközben esszéiben is szüntelenül visszaköszön doktori témájának mondanivalója, a nagy pestisjárvány és a 14. század nyugtalan világa, a *Doveri átkelést* és más műveit is kiadós közgazdasági megjegyzésekkel gazdagítja. Ugyanakkor a harmincas évek végéig ragaszkodik ahhoz, hogy nemcsak a *Válaszban* vagy a *Nyugatban*, de éppenséggel a *Közgazdasági Szemlében* is vagy a rádió-

³³ CS. SZABÓ, *Hűlő...*, 72. Vö.: DRASKÓCZY István, „Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban” in szerk. KÁDÁR Zsófia és LAKATOS Bálint és ZARNÓCZKI Áron, *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára* (Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013), 438–439.

³⁴ Egy saját kezűleg kalligrafált, vélhetően ajándékba adott példánya fellelhető *Vendégjáték Antwerpenben* címmel. 1927. december 16–23., PIM Kézirattár, V.3715.

³⁵ BCEL, 6. f. doktori nyilvántartás 1. köt. 469. sz.

ban is beszéljen gazdasági kérdésekről.³⁶ (Sőt, még 1941-ben is tagja volt a Magyar Közgazdasági Társaság igazgatóválasztmányának.) Írt Berzsenyiről, a középkori magyar réztermelésről, a roosevelti New Dealról. Igazából nem közgazdaságtudományt művel, ahogy egyik elemzője megjegyezte, hanem gazdaság-művészetet.³⁷ Kései, emigrációban írt műveiben is fel-felsejlik ez az érdeklődés, és unos-untalan visszafordul kedves takácsaihoz, pestiseseket mentő szerzeteseihez. Ez nála már a kezdetektől nem öncélúság, hanem emancipatorikus igény: a közgazdaság az a nyelv, amellyel az európai Magyarországról beszélni lehet, és a múlt beszéltethető. Ahogy 1928 elején hetykén megjegyezte:

„Azt hiszem, én vagyok az első Magyarországon, aki a történelmet nem úgy fogom fel, mint a szentek legendáját”, majd hozzátette: „Ha a török és utána a nemzeti tetszhalál el nem pusztította volna még a nyomát is ennek a keresztény Magyarországnak, Magyarország egyáltalában nem volna rendkívüli ország, és a magyar nem vallaná magát Keletről jövő fajnak, hanem latinnak, mint az aacheni német”.³⁸

³⁶ Az utóbbit Balogh Tamással, a későbbi Lord Baloghgal társszerzőségben: BALOGH Tamás és CS. SZABÓ László, „Az angol konjunktúra titka”, *Közgazdasági Szemle*, (1936): 609–616.

³⁷ LENGYEL László, „Két gazdász portréja. Varga István és Cs. Szabó László eltérő pályáivá”, in főszerk. HANÁK Péter és szerk. NAGY Mariann, *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára* (Pécs: JPTE, 1997), 433.

³⁸ Cs. Szabó László naplója, töredék, 1928. október 14. (az előbbi mondat pedig kimaradt Balogh Tamás közléséből), PIM Kézirattár, V.4880.

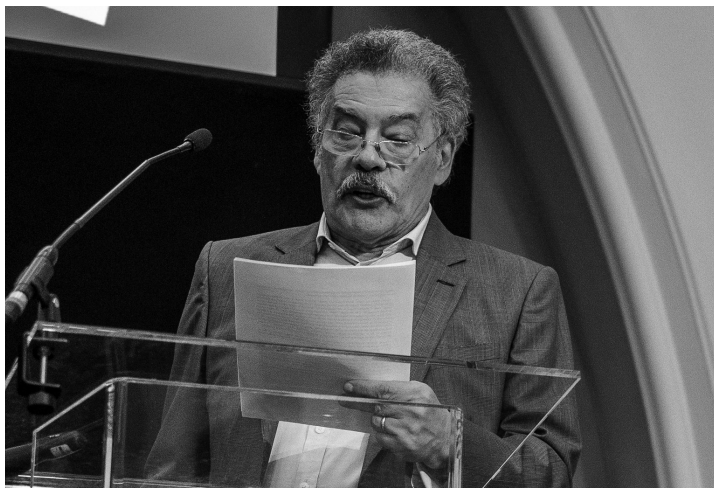
SÁRKÖZI MÁTYÁS

író, kritikus, műfordító, szerkesztő

AMIT CSAK LONDONBAN ÍRHATOTT MEG...

Cs. Szabó László 1927-ben járt először Angliában. A Magyarországot ért trianoni méltánytalanságnak komoly angol sajtóvisszhangja volt, tehát az oxfordi ifjak nagy múltú vitaegylete, az Oxford Union, a Magyar Diákszövetségtől angolul jól beszélő, a politikában jártas egyetemi hallgató kiküldését kérte, akit kakasviadalra kívánt bocsátani egy hasonló felkészültségű csehszlovák ifjúval. A Szövetség elnöke, gróf Teleki Pál, Cs. Szabót, a jó kiállítású, negyedéves közgazdászdiákot választotta. Bizonyára imponált a fiatalembernek a brit egyetemisták civilizált vitakultúrája, de visszaemlékezéseiben főleg arról ír, hogy milyen modern szabású flanel nadrágot hordtak akkoriban oxfordi kortársai. Ő is vásárolt egyet. Cs. Szabó László huszonkét éves volt 1927-ben.

Második útjának 1936 a dátuma. Elnyerte a háromezer pengős Baumgarten-díjat, ami szép summának számított. A *Hűlő árnyékban* lapjain számol be arról, hogy kettéosztotta a pénzt: egyik felét félretette pelenkára, mert útban volt a gyerek, a másik felét fordította nyugat-európai, főleg angliai utazásra. Erről az útról szól első hosszabb könyve, a *Doveri átkelés*. Hogyan értékelte saját művét később? „Helyenként olvashatatlanul elavult, mert nagyképű szaktudással boncolja a pillanatnyi közgazdasági helyzetet. Helyette többet írhattam volna arról, amit földalatti vasutakon, kutyaversenyeken, bolhapiacon vagy a dokkokban láttam, hallottam és másodrendű hotelek ebédlőasztala körül, közös étkezésnél, Bloomsbury-ben.”

1951-ben kezdődött, több évtizedes londoni emigrációja alatt írhattott volna Cs. Szabó László az angol életről akár novellákat is, de tapasztalatom szerint immár alig közelítette meg felfedező kedvvel London mindennapjait: metrón még csak-csak járt, de a dokkokban vagy agárversenyen semmiképp. Baráti köre elsősorban magyarokból állt. Felesége, Bözsi bablevespartijain csak magyarokat láttam, az ehhez szükséges gyulai kolbászt Iványi úr kombinált élelmiszer- és könyvesboltjában vásárolta meg a Piccadilly mellett. Bözsi háztartásvezetői terheit enyhítendő, Cs. Szabóék olykor étteremben ettek, de szinte mindig ugyanabban a Hosteria Romana nevű, patinás olasz vendéglőben, a Sohóban, London gasztronómiai változatosságáról és örömlányairól nevezetes városnegyedében. (Fia, András, megnősülte után a Budapestről kilátogató nászasszonyát is a Hosteriába vitte el, és a vendég hűledezve vont a kérdőre Csét: hogyan kalauzolhatta olyan vidékre, ahol minden ötödik kapualjban vörös lámpa világol?)

Azt hiszem, csak egy igazi brit jó barátja volt: Gregory Macdonald, aki 1951-ben, a BBC képviselésében Rómába utazott Cs. Szabó

rádiómunkatársi rátermettségét, alkalmazásának lehetőségeit felmérni. Katolikus intellektuel, nagy tudású Shakespeare-ismerő volt. Évente egyszer, húsvétkor vagy karácsonykor, hosszú és tartalmas levelet váltott Csével, a BBC kávéházban teáztak, beszélgettek. Elolvasta Csé minden Shakespeare-esszéjének angol fordítását, és – mint az idegen nyelvű rádióadások közép-európai részlegének a vezetője – ő engedélyezte, hogy Csé évente többször is, fizetett szolgálati utat tehessen Stratford-upon-Avonba Shakespeare-előadások megtekintése végett.

Ismert még néhány angolt, de ők nem voltak a barátai. Ő maga írta valahol: „Nem egyezett a hullámhosszunk, a szigetország a szigetembereké”.

Cs. Szabó László londoni napjait lekötötte a BBC-s kulimunka. Szerencséjére a heti egyszeri hajnali hír- és sajtószemle szerkesztői, beolvasói munkája alól – amelyhez egy harminczemélyes dormitóriumban kellett volna aludni, mindenféle nemzetiségű, horkoló vagy éppen ittas kollegákkal (de mi, fiatalabbak, inkább a kihalt irodákban olvasgatva, el-elbóbiskolva töltöttük az éjszakát) – őt felmentették, mivel egy efféle hajnalozás után rosszul lett.

Szabadnapjain – Londonban, amelyről azt írta, hogy nem világváros, hanem egy egész világ – nem a közönséges londoniak életét élte, hanem vagy színházi előadásokra, vagy fontos kiállításokra látogatott el, hogy kulturális élményt nyújtó háttérábrázolással gazdagított esszéket írjon. Témákat keresve előszeretettel kirándult London környékére vagy valamivel messzebb is, s mivel autót sem ő, sem felesége nem vezetett, barátok vitték az útjára: több ízben az orvosa, Németh Vilmos doktor, de jó néhányszor magam is. Kezdetben az első autóm, egy kis minikocsi segítségével, amelynek a rugózata belenyögött, mikor nagyra nőtt és jó húsban lévő atyai barátom beült mellém.

Az esszék eredetileg a BBC rádió magyar adása számára készültek, de a szöveget kétszeresére, háromszorosára bővítve még veretesebb stílusra dolgozta át folyóiratban való közlés végett. A megírásra alkotónapot adott neki, s a gépírónői karból a leggyorsabb, legkevesebb hibát

vétő leírót biztosította számára a BBC, így vonult el egy sarokszobába, amelynek a csukott ajtaja előtt ilyenkor csak lábujjhegyen, pissz nélkül volt szabad elhaladnunk. Ha rövidebb volt az átglyúrt rádióesszé, akkor a római *Katolikus Szemle* kapta meg; ha hosszabb, akkor a müncheni *Látóhatár* majd *Új Látóhatár*, s 1956 után a londoni–párizsi *Irodalmi Ujság* közölhette.

A londoni munkásosztály – ma már kevésbé, de Csé idejében még igen elterjedten – a saját dialektusában és szóhasználatával beszél, s ezt, a *cockney*-t, a külföldiek általában nehezen értik meg: Cs. Szabó alig fogott fel valamit belőle. Egyszer, amikor egy taxiból szálltunk ki együtt, a sofőr tirádába kezdett a leküzdött közlekedési dugókról. Csé hozzám fordult: „Mit mond? Mit mond?”

Két novelláskötete jelent meg angliai éve alatt: a *Halfejű pásztorbot*¹ és a *Vérző fantomok*². Mindössze három elbeszélés színhelyéül választotta Londont. Ám az egyik arról szól, hogyan dolgozott nála szobafestőként egy lecsúszott magyar gróf, a másik egy fiatal székelly menekültnek az ő Oxford Mews-i házában tett, 1957-es látogatását írja le. Ha úgy vesszük persze, ezeket is csak Londonban írhatta meg.

Magyar közegéből novellát érdemlő angol élményt szerezve csak egyszer csöppent ki: 1977-ben, amikor lábműtété miatt a londoni Szent Vitus kórházba került. Elbeszélésének szereplője a Jamaikából származó néger teafőző asszony és az ír ápolónő, végül pedig, akivel kikerekíthette a novellát, egy egyiptomi arab, akinek érszűkület miatt térdtől amputálták az egyik lábát. Ennyit az angol környezetről.

A kórházi ihletésű, *Az ördög* című elbeszélés túlírta, s szerzője szürreális befejezéssel akarta lezárni. A féllábú férfit az utcán felismeri, megszólítja, említi neki közös kórházi múltjukat, mire az halálra váltan néz rá. Mint olvassuk:

„Se remény, se esdeklés, se tiltakozás nem volt abban a szempárban. Csak a feloldatlan, tiszta, őskori rémület. Éva nézhetett így a holt Ádámra, Ádám

¹ Cs. SZABÓ László, *Halfejű pásztorbot* (London: Magyar Könyves Céh, 1960).

² Cs. SZABÓ László, *Vérző fantomok* (München: Griff, 1979).

a holt Évára: az első túlélő az első holttestre. Vállon érintette Valaki, halára válva már tudta a féllábú ember, hogy nincs irgalom, nincs menekvés, tudta, hogy egy nyájas angol férfi álcájában ki vagyok igazán és mi a szándékom. – Megmaradt, ép lábát akarom.”

Valljuk be, Cs. Szabó Lászlónak nem volt erőssége a novella műfaja, bár találunk elbeszélései között meggyőzően jókat is. Esszéíróként remekelt.

A *Hűlő árnyék*ban oldalain írja, hogy időnként nekiszegezik a kérdést: tárgult-e írói látóköre idegen országokban, nyereséggel vagy veszteséggel zárul-e élete egyharmada külföldön? Ezután tér rá arra, hogy a BBC külföldi szolgálata nagyvonalú és bőkezű volt a kiküldetési terén, még néhány külföldi útját is fizette, ha megindokolta a céljukat, ami az volt, hogy gazdag kulturális anyaggal a tarsolyában térjen vissza Londonba. „Kollégáim lovagias nagylelkűséggel sohase irigyeltek érte, s ha mégis, tapintatosan nem árulták el. Szerencsém is volt; szolgálati korszakom első felében az idegen nyelvű műsorok viszonylag nagyobb költségvetéssel dolgoztak, egy sokkal olcsóbb világban, mint ma.”

Az angol székesegyházakkal kezdte: Canterbury, St. Albans, Peterborough, Lichfield, Ely, Winchester, Salisbury, Wells, Gloucester, Norwich, York és Durham csodálatos katedrálisaihoz látogatott el. A költőkkel és az írókkal folytatta. Tanyáról tanyára, házról házra, kastélyról kastélyra, sírkőtől sírkőig terjedőleg kutatta műveik fogamzási helyét, és tapasztalta meg annak a tájnak a légkörét, ahol alkottak. Burns, Byron, Coleridge, Keats, Wordsworth, Walter Scott, Jane Austen, a Brontë-nővérek és Thomas Hardy szerepel a listán.

(Zárójelben emlitem meg, hogy még londoni főiskolás koromban behívott néha a BBC Magyar Osztálya felolvasni. Úgy érezték, Csé húszperces rádióesszéi hallgathatóbbak, ha bekezdésenként változtatva két hang adja elő ezeket. Első ilyen szereplésem, az Emily Brontë-ről szóló, veretes szöveg hangfelvétele előtt – szerencsére nem élő adás volt – nagyon izgultam, hogy kellemes hangon, szép szöveg-

ejtéssel és a szerző nemes gondolatait kellően tolmácsolva olvassak. Csé indított, majd én következtem.

– Amely... – zengtem a mikrofonba.

– Állj! – szólt rám Csé. – Hát kezdünk mondatot úgy, hogy amely?

Mi van odaírva?

Fülig vörösödve rebegtem:

– Az van ideírva, Laci bácsi, hogy Emily, Emily Brontë.

Mivel újabb baki nélkül és minden színészi képességemet bevetve olvastam ez után, Csé megbocsátott, és még sokszor szerepelhettem vele duóban. Az volt a szerencsém, hogy színészi tehetséggel megáldott fia, András, aki hozzám hasonlóan 1956-os magyar menekültként érkezett, a bristoli egyetemen tanult, így tőle többször kaptam behívót a stúdióba.)

Négy előadást tartott Cs. Szabó László Turnerről és a többi romantikus angol festőről. 1971-ben színes reprodukciókkal gazdag albumban adta ki ezeket a rádióesszéket a BBC. A szép mappa nem került kereskedelmi forgalomba. Ajándékozásra volt szánva. A Magyar Osztály hallgatók számára esszépályázatot hirdetett, londoni utazás volt az első díj, de minden pályázó megkapta a *Száz arany esztendő* című albumot.

Csé státusa szerint haláláig fordító-beolvasó volt az Angol Rádióban. Ezért fizették, de akik szerződtek, tisztában voltak azzal, hogy egyebet is tud; sokkal többet. Nem hiába volt az irodalmi beceneve Csédekker: olyasmi rejtezik a tollában, amivel a magyar esszéirodalmat gazdagítja. Hetenként két napra és a szünidőkben átváltozott fordító-beolvasóból íróvá. A BBC szabályzatában foglaltakkal ellentétben kontribúciói különleges értéke, hallgatónvonzó jellege miatt nem hatvanéves korában, hanem 1972-ben, hatvanhét évesen nyugdíjazták, és haláláig, még súlyos betegen is, maradhatott külső munkatárs.

A Protestáns Európai Magyar Szabadegyetem 1960-as, norvégiai találkozóján és 1982-ben, a svájci Asconában Cs. Szabó László megindokolta, miért írt csak magyarul:

„Gondolat és szó iker születésű. Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, a négekről és arabokról, a Dunáról, Szajnárról, Volgáról, az angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim. [...] De van egy másik ok is: politikai és időszerű. Mesterségem nagyjai jóformán mind otthon maradtak. A kint élők, akik gondolataikat emberről, hazáról, Közép-Európa megszállásáról gátlástalanul kifejezhetik. Élnünk kell ezzel a szabadsággal.”

A „Mi az, amit Cs. Szabó László csak Londonban írhatott meg?” kérdés mellé egy másik is kívánczik: „Hogyan írt volna, ha nem Londonban él?”. Ugyanis tanáros stílusa Angliában, angol írók hatására változott sokkal élvezetesebbé: felszínre került Csé kitűnő humora, közvetlensége.

Így vallott 1978-ban: „Ma is előfordul még, hogy hazafelé igyekezve megtorpanok a Trafalgar tér sarkán. Én vagyok-e csakugyan én? Ébren vagyok, vagy álmodom? Hogyan kerülök ide, s miért nőtt így rám?”

Egy interjúban, amit a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* szerkesztője, Békés Gellért készített vele, Cs. Szabó László ezt mondta:

„Merek magam ítélő bírása lenni, s állítom, hogy nagyobb a súlya munkáim ama részének, amit már idegenben írtam. Okait nehéz tisztázni; megkísérlem. Az egyik föltehetőleg alkati, *late developer* vagyok, lassan beérő. Késő szüretem a jobb. [...] A másik ok félelmes írói szabadságunk. [...] A harmadik: hazai műveltségem és képességeim dúsitása, pallérozása, tágitása és fegyelmezése Anglia személyileg közömbös kulturális magaskolájában.”

Ebben a mondatban két szó vonhatja magára a figyelmünket. Az a kető, amelyek szerint Anglia „személyileg közömbös” az iránt, hogy egy ott élő, szülőhazájában ismert író, magas szinten, kitartóan szolgálja a brit kultúra ismertetését. Cs. Szabó az olasz kormánytól kapott elégtételt, amikor „az olasz műveltségért magyar nyelven tett szellemi szolgálatok fejében” megtették a köztársaság lovagjának; *cavaliere* lett – Mozart rangtársa az olasz lovagrendben. Nagy haszna nem lett ebből,

de legalább az avatáson belülről láthatta a gyönyörű Chigi palotát. Úgy tudom persze, hogy – miközben Csének az itáliai kultúra magyar nyelvű megismertetésében valóban elévülhetetlen érdemei voltak – a lovagi cím jó barátja, az olasz minisztériumi köztisztviselő, Szőnyi Zsuzsa befolyása következtében szállt az íróra. Karácsonykor vagy születésnap vacsoráin az olasz kitüntetés keresztjét tréfából Csé mindig kitűzte a sötét öltönye hajtókájára.

Megérdemelte volna, hogy a britek a Birodalmi Rend tagjává avassák, mint ahogyan azt néhanapján egy-egy külföldi születésű brit kulturaközvetítővel megteszik. (Országgh László szótárszerkesztő például a Birodalmi Rend tiszteletbeli tagja lett.)

Gazdag termése java részének megalkotásához valóban az kellett, hogy Londonban élje le pályafutása meghatározó éveit. A Mezei Andrással 1979-ben folytatott beszélgetés során szólt arról, hogy mennyi írása otthon meg se született volna:

„Két okból. Egyrészt szűkebb maradt volna a látóköröm, mert olvasmányok és rövid utazások csak réseket vágnak, de nem tágítják szinte a végtelenig. Másrészt kisebb lett volna a tapasztalatom. Az a szerencse ért – mert szerencséről kell beszélnem –, hogy Londont választottam második otthonnak. Annyi táplálékot adott ez a város, hogy elmondhatom: újra kijáratam a műveltség iskoláját. Ezért nem írhattam meg mondjuk a Belgrád rakparton életem második felének a munkáit. Hiányzott volna belőlük a személyemtől független, értékes, tömény párlat.”

Cs. Szabó László „második otthonaként” említi itt Londont. Szóhasznát egy régebbi esszéjében magyarázta meg. Első otthona eszerint Budapesten volt. S a hazája? Ahol 1918-ig serdülőként élt – Kolozsvár.

SULYOK MIKLÓS

művészettörténész, az MMA levelező tagja

A NEM TŰNŐ IDŐ NYOMÁBAN

CS. SZABÓ LÁSZLÓ RÓMAI MUZSIKÁJÁRÓL

Személyes jó ismerősömmé vált már régen Cs. Szabó László. Amikor huszonöt esztendővel ezelőtt Hajnóczi Gábor professzor, az oly fájdalmasan korán elhunyt reneszánszkutató italianista, a Római Magyar Akadémia igazgatóhelyettesének kérésére elvállaltam az Akadémia művészeti titkári pozícióját, már ott élt bennem a „római muzsika”. De még sokszor kellett újraolvasnom Cs. Szabó csodálatosan sűrű és véreteres szövegét, hogy legalább töredékesen föltáruuljon előttem idő, művészet és élet, antikvitas és modernség végtelen összefüggésszála.

Akkor már két esztendeje Szörényi László, a polihisztor irodalomtörténész volt a római magyar nagykövet, az Akadémiát Kelemen János filozófiatörténész vezette, Hajnóczi Gábor pedig, mint említettem, már egy éve Rómában dolgozott. És bár korábbi, 1982-es római ösztöndíjas tartózkodásom során megtapasztaltam az akadémia kádárista légkörét, az első szabadon választott magyar kormány idején, Antall József miniszterelnöksége alatt azzal áltattam magam, hogy már nem érvényes Pilinszky János jellemzése, aki 1948-as római ösztöndíjas tartózkodása alkalmával vetette papírra az alábbi mondatokat: „Az akadémia különben – már sikerült rájönnöm – az emberi viszonylatok legsötétebb útvesztője, s valóban nincs más mód, mint ártatlan, mit se sejtő pofával járkálni a viperák közt. Egy szóval: sűrített Pest, töményített Magyarország!”¹ Ezt maga Cs. Szabó is megtapasztalta, amikor Palazzo Falconieriből indult emigrációjába,

¹ Jerzy SNOPEK, „Pilinszky János levelei Sárközi Mártárhoz”, *Jelenkor*, 1988. ápr., 133.

kijátszva pályatársát, Kardos Tibort, a kommunista rendszer kiküldöttjét, az Akadémia akkori igazgatóját.

Előadásom felütéseképpen egy másik „római magyar”, a jezsuita költő, teológus, irodalomtörténész Szabó Ferenc² versét választom Cs. Szabó szeretett festőbarátjáról, Triznya Mátyásról.³ Teszem ezt azért, mert minden szava érvényes Cs. Szabóra is.

² SZABÓ Ferenc (szül. 1931. febr. 4., Kálócfa), jezsuita pap, 1950-ben érettségizett, majd egy-egy évet tanult az egri és a szombathelyi szemináriumban. Az illegitásban lépett be a Társaságba. Francia és magyar irodalmat tanult Budapesten az Idegen Nyelvek Főiskoláján, majd az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 1956 novemberében előjárói kérésére távozott az országból. Rendi tanulmányait a Leuven melletti egenhoveni jezsuita főiskolán végezte 1957 és 1963 között, közben (1962-ben) Brüsszelben pappá szentelték. 1966-ban teológiai doktorátust szerzett a párizsi Institut Catholique-on, disszertációját Szent Ambrus krisztológiájából készítette. 1967-től a Vatikáni Rádió magyar műsorának szerkesztője, majd 1972-től vezetője lett. Római éve alatt rádiós szerkesztőként és magyar nyelvű filozófiai, teológiai és irodalmi ihletettségu munkáival a nyugati szakirodalomtól elzárt magyarországi hallgatók és olvasók számára hozzáférhetővé tette a kortárs szellemi élet legértékesebb irányzatait. 1992-ben hazatért, azóta a (2010 őszétől már csak internetes kiadásban megjelenő) *Távlatok* című folyóirat főszerkesztője, 1993–94-ben a Magyar Rádió Felügyelőbizottságának volt tagja. 1994-től a Magyar Püspöki Kar médiabizottságának tagja. 2000-től 2005-ig a PPKE kommunikáció szakán óraadó tanár. Több évig, 2011-ig a váci Apor Vilmos Főiskolán tanított. Rendkívül termékeny író, szerteágazó munkásságát számtalan monográfia, filozófiai, teológiai, irodalomkritikai tanulmány és tanulmánykötet, verskönyv és műfordítás jelzi. Hetvenedik születésnapja alkalmából, 2001-ben II. János Pál pápa táviratban köszöntötte, kiemelve odaadó szolgálatát a Vatikáni Rádió magyar adásának élén. A Magyar Köztársaság művelődési miniszterétől 1991-ben a Pro Cultura Hungarica emléklapoktetet vehette át, 1996-ban a Magyar Pen Club Illyés Gyula-díjjal tüntette ki gazdag műfordítói munkásságáért, a 20. századi nagy francia költők és teológusok műveinek fordításáért. Irodalmi munkásságát Stephanus-díjjal ismerte el a Stephanus Alapítvány Kuratóriuma 2001-ben, 2002-ben pedig újságírói tevékenységéért Táncsics Mihály-díjban részesült. További díjai: Doctor of Literature (2003), Széchenyi Társaság díja (2007), Pro Cultura Christiana-díj (2008), Magyar Örökség Díj (2011), Mindszenty-emlékérem (2012), Prokop Péter-díj (2012). Hozzáférés: 2018. január 4. <http://jezsuita.hu/nevtar/szabo-ferenc/>

³ SZABÓ Ferenc és TRIZNYA Mátyás, *Mielőtt szürkülnek a színek – Szabó Ferenc versei, Triznya Mátyás akvarelljei* (Róma: [k.n.], 1987), 143.

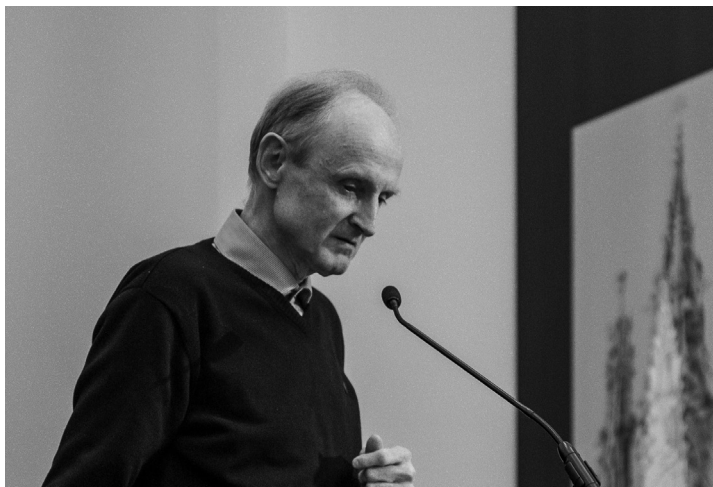
SZABÓ FERENC
Mielőtt szürkülnek a színek

Triznya Mátyásnak

*Embert nem látsz de él
 a kutak kertek kövek lelke
 tört oszlopok tövén
 a múlandóság medítál
 pineák kitárt tenyerén
 arany-áldásként csorog le a fény
 bár napot nem lelsz seholsem
 a teremő tűz belőled fakad
 s te színezed az árnyakat
 Szíved szemével lásd a létezőket
 hogy esengnek öröklétre vágnak
 add át tűzét a mediterrán nyárnak
 adj nekik új életet – csodást
 örökítsd meg a lángolást
 vedd fel a képbe mentsd meg őket
 mielőtt szürkülnek a színek*

Maga Cs. Szabó László így írt Triznya 1973-as római kiállításának megnyitójában: „akvarelljein az érzékelhető világ tükörképe egy kis rést nyit az érzékfölöttire is. Tolmácsol valamit, amit mi már nem látunk. Spirituális művész: áhítatos lencse a szeme. [...] Ezért érzékeli és érzékelteti a Nument a dolgokban”⁴.

⁴ Cs. Szabó László levele Szőnyi Zsuzsához és Triznya Mátyáshoz, 1973. február 3., in szerk., kiad., jegyz. HAFNER Zoltán, *Roma summus Amor* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 202.

A két kezdő idézettel Triznya és Cs. Szabó művészetének közös és lényegi mozzanatára kívánnék utalni: Róma és a múlt szerepére mindkettejük életművében. Ők ketten Szőnyi Zsuzsa személyén keresztül kapcsolódtak egymáshoz, hosszú évtizedeken át baráti kapcsolatban álltak egymással. 1999-ben publikált levelezésük – címe mindent elárul Rómához való viszonyukról: *Roma summus Amor* – úgy a Cs. Szabó-, mind a Triznya-házaspár életére vonatkozóan kimeríthetetlen enciklopédia.

Előadásom tárgyára térve megkockáztatom: kevés nehezebb feladat lehet Cs. Szabó életművének feldolgozása során, mint éppen a *Római muzsika* című könyvének elemzése. A szakirodalom szinte egyöntetűen fő művének tartja, s bár tudjuk, irodalom dolgában nem az állam méri az érdemet, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy ezért a művéért kapta élete egyetlen állami kitüntetését, az Olasz Köztársaság Lovagrendjét 1973-ban. Utolsó születésnapján, amelyet 1983 novemberében, szűk baráti társaságban ünnepelt londoni lakásán, (az akkor ott és most itt is jelenlévő Sárközi Mátyás könyvé-

ből tudjuk) Cs. Szabó a rá jellemző, angolos öniróniával, ki is tűzte a kitüntetés medálját.⁵

A pályája utolsó szakaszában, 1963 és 1969 között megalkotott opus pazar bőségben bontakoztatja ki a rá jellemző témákat, és mutatja fel érettkori írásművészetének erényeit. E témák közül én most az idővel foglalkozom. Két értelemben is az időt választottam emlékező írásom tárgyául. A múlt idő, a történelem Cs. Szabó egyik központi témája volt, míg a kor modern irodalomesztétikai módszerei közül a nem lineáris időkezelés biztosította a leghatékonyabb eszközt számára a történelmi és a szubjektív idő megidézéshez és ábrázolásához.

A könyv mottói közül a második – „Ami most történik, régen megvan, és ami következik, immár megvolt, és az Isten visszahozza, ami elmúlt.”⁶ – valójában az örök Róma idejének metaforája: maga az örökkévalóság. Róma, mint az idő foglalata. Róma, mint az örökkévalóság foglalata. Ennek 20. századi elgondolását és eszközét találja meg Cs. Szabó Bergson filozófiájában és Proust írásművészetében.

Tudjuk, hogy a régóta tervezett munka, a *Római muzsika* megírásához második felesége halála adta a „hajtóerőt”⁷. „Bözszi” – így hívta őt férje és a barátok – londoni lakásuk előtt esett össze, és hunyt el agyvérzésben 1968. március 3-án. Cs. Szabó már az év novemberi levelében írja Szőnyi Zsuzsáéknak, hogy dolgozik a könyvön⁸, amit 1969 decemberére fejezett be, és 1970-ben jelent meg. Így írja le a történetet maga Cs. Szabó:

„Késő este a házacska előtt találtam rá, arccal a kövezeten. A vára előtt – írta később Szabó Zoltán. – Abban a mozdulatban, ahogyan hamu alatt megtalálták a pompeii strázsát. [...] Sötét és kicsi az utca, egy lélek se téved arra vasárnaponként. Föléje hajoltam, szólítottam. Melyikünk volt süket?

⁵ SÁRKÖZI Mátyás, Csé (Budapest: Kortárs Kiadó, 2014), 211.

⁶ *Ószövettség, Prédikátor könyve*, 3:15

⁷ Cs. Szabó László levele Szőnyi Zsuzsához és Triznya Mátyáshoz, 1969. január 21., in HAFNER, *Roma...*, 69.

⁸ 1968. november 6-i levél, uo., 69.

Hátha ő volt halló világban, Lázáréban, ahonnan egyetlen egy halandót egyetlen egyszer visszaszóltattak újabb földi gyöttelemeire?”⁹

A *Római muzsika* olvastán magától értetődőnek tűnhet, hogy a szerző éveket, ha nem évtizedeket élt abban a világban, s innen az ókori római és a későbbi itáliai civilizáció végtelennek tűnő ismerete. Cs. Szabó valójában csupán két évig élt megszakítás nélkül Olaszországban, még pontosabban Firenzében, míg az Örök Városban legfeljebb hónapokat töltött egyhuzamban. Róma – tágabban Itália –, még tágabban a latinitás tematikája Cs. Szabó egész munkásságának alapvonása, s ezzel nem állt egyedül irodalmunkban. A magyar irodalom és képzőművészet jellegzetes vonulata a latin, abból is az itáliai kultúra iránti orientáció. Elég csak néhány olyan nevet említenem a 19. századból, mint Barabás Miklós, Ferenczy István, Ligeti Antal és id. Markó Károly, majd a 20. századból Gulácsy Lajos és természetesen a Gerevich Tibor által gondozott egész római iskola; de Amerigo Tot is ide tartozik. Azután az írók közül Péterfy Jenő, Riedl Frigyes, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Szerb Antal, Vas István. Az ő számukra Itália vagy Róma nem egy helyszín, hanem egy egész világ, az ókori kultúra irodalmi, jogi, építészeti, művészeti fő műveivel, a görög kultúra folytatójaként.

Cs. Szabó esetében mélyen a gyermekkorba nyúlik az Itália-vonzalom:

„Heverészik a padlón egy kisfiú, csillagévek előtt Kolozsváron, díszalbumban lapozgat az édesanyja lábánál, nyálazza az ujját s új csodákra fordít: pászorlányok táncolnak furulyaszónál egy tölgyliget szélén, hívogató kék hegyek alatt. Itáliában kószál, Markó Károly vadregényes festményeit nézegeti. Ott fenn, az íróasztalnál német regényt fordít egy hűtlenül elhagyott asszony, a regénybe vers van szöve az albanói tóról, két-három változatát is felolvassa a fiának, hadd lám, melyik a szebb, neked melyik tetszik jobban?

⁹ Cs. Szabó László, *Római muzsika* (Budapest: Magvető Kiadó, 1988), 296–297.

»Édesanyám, elmegyünk oda egyszer.«

»Te fiam, bizonyosan.«.¹⁰

Írói indulásáról szólva Cs. Szabó Siklós Istvánnal folytatott beszélgetésében kifejti, hogy amikor az 1920-as évek közepén Párizsban járt, és elolvasta Proust regényét, az *Eltűnt idő nyomában*: „már tudtam, hogy regényt pedig soha nem írok, mert a század elején legalább ötven évre elérták előlünk az igazit. [...] Hatása alól persze egyikünk se tudott, nem is akart szabadulni, hiszen kopernikuszi forradalom volt, amit tett az irodalomban.”¹¹ Nos, regényt valóban nem írt, de amit írt, abban meghatározó Proust hatása. Nevezetesen a regény időkezeléséről van szó. Ahogyan maga is elmondja az említett interjúbán, az egyirányú, mechanikus idő helyett Proust az Henri Bergson által megalkotott szubjektív vagy tudati időt tette regénye vezérelvévé. A *temp creatrice* és a *temp longueur* bergsoni fogalmai a tudat működését közelítik meg, nem mechanisztikus módon.

Az írói és tágabban az emberi emlékezet nem lineáris voltát hangsúlyozza Cs. Szabó, amikor vitába száll Hevesi Andrással, annak Márai emlékezettechnikájáról megfogalmazott bírálatával:

„Hevesi fegyelmezetlen, lázadó emlékezőnek tartja (Márait), aki még a naptár tágas kötelékéből is szabadulni próbál. Én azt hiszem, hogy szintetikus emlékező, ennek azonban félelmetesen jó. [...] Van egy anti-geometrikus képzelet, amely nem időrendi távlatokba rendezi a múltat, hanem összetett érzelmi látomásokat csoportosít. Minden órának lehet ilyen belső látomása, a későbbi hasonló fokú víziók köréje rakódnak, s lassan egész emléktömbök tapadnak az első emlékszerű élményhez. Proustban megcsámlálhatatlan sok példa akad erre.”¹²

¹⁰ Cs. SZABÓ, *Római...*, 304.

¹¹ „Ember és műfaj, beszélgetés Siklós Istvánnal a *Római muzsika* megjelenésekor”, in Cs. SZABÓ László, *Két tükör között* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1977), 118. Ezúton is köszönöm Ablonczy Lászlónak, hogy fölhívta a figyelmet az interjúra.

¹² Cs. SZABÓ László, „Az emlékezetről, Hozzászólás Hevesi András cikkéhez”, *Nyugat*, 14–15. sz. (1934).

A *Római muzsika* műfaji meghatározása külön elemzés tárgya lehet, erre én nem vállalkozhatom. Esszéregény? Utazási regény? Nem véletlenül volt Szerb Antal irodalmi és eszmetársa, személyes jó barátja, akinek művészi és poétikai módszerei közül számosban osztozott. Mindenesetre az esszé mindig is Cs. Szabó egyik, ha nem a legalapvetőbb műfaja volt és maradt. Ahogyan ő maga fogalmaz: „Ha a modern magyar esszé keletkezéséről beszélünk, tudnunk kell, hogy Proust, Joyce, Babits vonalán Bergson unokái voltunk, az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriával”.¹³ Itália, mint kulturális haza irodalmi megragadásának esztétikai eszköze az idő fogalmának gyökeres ártértelemezése. Az esszéregény beszélőjének szerepváltásait követni – a történet főhőse a történetre és a tárgyalt történettudományi, bölcsészeti témára felváltva reflektál – erős agytornát kíván, de a narráció jelenének eseményei ugyanakkor mindig tovább lendítik a filozófiai-irodalmi bölcselkedő szövegrészek történeti elemzéseit is. A történeti elemzések pedig – mondjuk II. Szilveszterről – a jelen Magyarországnak és Európájának is szólnak:

„Összeomlott az antik műveltség szerény mentési kísérlete, amit szétszaggatva elkezdtek a császár udvarában, kihunytak a kolostori festőiskolák és másoldák mécsesei, haldoklott a Karoling-humanizmus csöpp lángja, hamuba temetkeztek a könyvtárak. Hidrogénbomba nélkül is feneketlen mélységbe süllyedhet egy civilizáció. A mai Európának van mitől félnie. Sajat múltjától, ezer év előtt.”

– veti össze az első évezred végi Európa helyzetét saját korának, a hidegháborúban a szuperhatalmak kölcsönös elrettentése közepette rettegő második évezred végi Európával.¹⁴

¹³ CS. SZABÓ, „Az emlékezetről...”, 119.

¹⁴ Uo., 99.

Cs. Szabó életét és művészetét kettősségek jellemzik: az emigráció önmagában ellentétet, feszültséget hordoz a haza és az idegen országbeli lét között. A *Római muzsikában* ezt olvassuk:

„meggyőző tanúnak ott van a kezdeti ógörög líra, hogy első megszólalásunk óta ilyen állandó, már-már öröknek mondható helyzet, viszonylat és állapot az emigráció. Aki szembenéz vele, a mélyéig átéli, s aztán legyőzi magában, végül Rómára talál mindenütt, mintha egy kerek ókeresztény templom közepén állna vagy kőpadlója alatt nyugodna, ahol köröskörül minden ablakból egyformán őt éri déli harangszóra a fény.”¹⁵

Tehát valamiképpen éppen a számkivetettség feszültségét fordítja erővé a görög és a latin kultúra segítségével ebben a képben, ahol világosan érzékelhető a Santo Stefano Rotondo bazilika nyújtotta térélmény és az utalás Lászlai János gyulafehérvári püspök ottani sírkövére.

Kettősség a magyarság és európaiság egyidejű megélése is, amelyet oly széles látókörűen elemzett emlékülésünkön Falusi Márton Cs. *Szabó László Európa-képe* című előadásában:

„de Cs. Szabó nem szab meghatározott irányokat, mivel magától értetődőnek veszi, hogy a hazai folyamatokat az európai haladás egyik epizódjaként mutathatjuk be; akkor is, ha a deformáció, a megkésetttség, a felzárkózó frusztráció vagy az elnyomás tünetei ütköznek ki pompás eredményein. Nem az idegen minták követésével szembeszegülő, hanem az európai horizontra mintázódó egyediség karakterjegyeit azonosítja az emigráns író.”¹⁶

Újabb kettősség, hogy a latinitás a katolicizmust implicálná, Cs. Szabó azonban protestáns léte Réma íránt lelkesedik; még angolszász vonzalmait is felülírja a mediterrán Európa íránti szerelme. Ezt azonban ő magyar protestánsként felülemelkedve oldja föl az európai műveltség legszélesebb értelmű felfogásában.

¹⁵ Cs. Szabó, *Római...*, 310.

¹⁶ Falusi Márton, Cs. Szabó László *Európa-képe*. Lásd e kötet 121–140. oldalain.

De hol is van ma Cs. Szabó László a magyar kultúra terében? Ha ő ma visszatérőben van hazájába, amit magam remélek, és nem csupán „egy ideig tűnedező alak a láthatáron”, ahogyan ő mondta,¹⁷ hanem határozott kontúrokkal rendelkező személyisége a magyar irodalomnak, ez akadémiánknak is köszönhető. Hiszen a tavalyi évtől kezdődően az ő nevét viseli a Művészetelméleti Tagozat díja, amelyet 2016-ban Prokopp Mária művészettörténész, éppen az itáliai festészet magyar kapcsolatainak nemzetközi rangú kutatója kapott meg, idén pedig Tóth László irodalomtörténész, költő, szerkesztő. Falusi Márton találó összefoglalásában: „Mi pedig, akik a digitális bennszülöttség és az *intra muros* barbárság ellenében dolgozánk le eredendő hátrányunkat, sőt az európaiságot a hazaszeretetről leválasztó fáradtságokkal dacolva, feladatul kaptuk, hogy magyarságunk, ama szükség és érték, Cs. Szabó László esszéinek holdudvarában ismerjen Európára.”¹⁸

Végül hadd zárjam Csoóri Sándor szavaival előadásomat, a Cs. Szabó Lászlót búcsúztató beszédéből: „A halál némán és nagyvonalúan visszaadta útleveledet, személyi igazolványodat. Mostantól kezdve újra itt vagy közöttünk, velünk, világgal és elmúlással együtt.”¹⁹

¹⁷ Peéry Rezső interjúja Cs. Szabó Lászlóval, *Új Látóhatár*, 1972. febr., in SÁRKÖZI, Csé..., 188.

¹⁸ FALUSI, Cs. Szabó..., 140.

¹⁹ CSOÓRI Sándor, „Búcsúszavak Cs. Szabó Lászlótól”, in uő., *Tenger és diólevél* (Budapest: Püski Kiadó, 1994), 479.

PAPP ENDRE

irodalomtörténész

„SZERESD ÖSSZES ÖSZTÖNEIVEL”

GONDOLATOK CS. SZABÓ LÁSZLÓ SZÉPPRÓZÁJÁRÓL

„Elbeszéléseim valóban merőben mások, mint az esszék: mulatnom kell, mennyire elcsodálkoznak a gyanútlan olvasók, akik esszéimhez szokva váratlanul tökéletesen különböző, új íróval, sőt emberrel találkoznak a később fölfedezett novellákban. Hogyan? Hát fegyelmezett racionalistánk, a következetes (s valószínűleg jégszívű) észlény szertelen indulatokra, gyöngéd ellágyulásra, lírikus hangvételre, értelemmel alig követhető álombeli kalandozásokra is képes?”¹

Ekképpen akarta látni és láttatni magát Cs. Szabó László – már alaposan benne járva a korban, hetvenhatodik évét taposva, afféle összegző konklúziót levonva. Esszéírói énjét a vallomás tanúsága szerint emocionálisan elválasztotta személyisége szépírói részétől. Mintha a „fegyelmezett racionalista” inkább lenne fölvetett magatartás, mint az érzelmeinek, vágyainak engedő novellista. Avagy a személyiség két oldala nyilatkozik meg más-más műfajokban?

Vegyünk elő egy másik önbemutatót abból az időszakból:

„Engem ne bilincseljenek egyetlen műfajhoz se, egyszerűen író vagyok, nem esszéista. Magamnak kihasított, állandó kísérleti területeim az elbeszélés, útirajz, vers, hangjáték és az esszé... Igaz, rengeteg esszét írtam, de vajon megtettem volna, ha idegen földön nem hajlik el a pálya? [...] Magyarországon élve a nyugati műveltséget próbáltam hazavinni... s már ott és akkor is a szubjektív esszé a tolmácsolás műformája. De párhuzamo-

¹ CS. SZABÓ LÁSZLÓ, *Hűlő árnyékban* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1982), 258.

san körülbelül ugyanannyi elbeszélést és kisregényt írtam... Külföldre szakadva... meghívott munkatársnak az Angol Rádió, s ezzel a sors egyoldalúan beleszólt egy írói pályába. Attól kezdve csak kulturális tolmács lehettem hazafelé.”²

Szerzői ambíciója tehát mindhárom műnemre kiterjedt. Az írói teljeség természetes részének tekintette a lírát, az epikát és a drámát éppúgy, mint az egyéni nézőpontot – az objektivitást sem nélkülözhető – ismeretátadással vegyítő műveltségközvetítést. A tolmácsoló szerepe – egyrészt az életben nagyon is valóságos, kikerülhetetlen egzisztenciális körülmény, hiszen elsősorban fordítóként alkalmazták munkahelyén. Mint az alkotói produktivitás jelölője, ismét az önkép kettősségére hívja fel a figyelmet. A kultúrák közötti átjárás az esszéíró esetében követhető mozgás az anyanyelvi műveltség és a nyugat-európai, illetve a régi mediterrán között. Mindkettő saját azonossággal bír a közvetítő számára, ugyanakkor nincsenek egyensúlyban. Cs. Szabó a saját magyar kultúráját kívánta gazdagítani az idegen tartalmakkal – pillanatnyi kétségünk sem lehet efelől, hiszen kizárólag magyarul írt. Nem egy köztes helyzetű, a kiemelkedő alkotások és mély értelmű bölcsességek között szökelő kulturális identitást célzott meg, amely a kozmopolita magas műveltség éteri szféráiban érzi jól magát, onnan tekingetve alá a barbarizmus 20. századára, az egymással fenekedő nemzetekre. S még ha esetleg az az érzése támadhat is az olvasónak szövegeivel szembesülve, hogy a nyugati minta előtte jár a magyarnak, s feladatunk a minél alaposabb megismerés és elsajátítás, vagyis esetenként többet nyom a latba – a lelki haza mindig féltve őrzött, s magyar.

A *kegyenc* című mű ennek a hűségnek a példázata. A történet 1588-ban játszódik Velencében. Hőse Erdélyből elszármazó, Szamos menti magyar kálvinista, kinek családját megölték Békés Gáspár hajdúi. Az Adriai-tenger mellékén latin- és görögkorrektorként dolgozik. Báthori Zsigmond fejedelem követe, Jósika István a városba érkezik, hogy pénzt és támogatást szerezzen ura hatalmi céljaihoz, a háborúhoz.

² SÁRKÖZI Máttyás, Csé (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2014).

A fiatal humanista elhatározza, hogy megöli a követet, „a fejedelem rossz szellemét”. Bár a merénylet nem sikerül, s az elkövetőjét börtönbe vetik, és megkínózzák, tettét mégsem bánja meg. Az idő fordulatot hoz odahaza: új bölcs és tapasztalt fejedelem irányít, aki nagyurak helyett tanítókra bízta az országot. A béke, a művelődés és a békés munka eszménye igazolja a zsarnokölés lehetőségét. A személyes sérülés kárpótlásaként megmarad a hazáért való áldozat igazsága és méltósága – ha mégoly utópisztikus ez a vigasz, akkor is.

A „tolmácsolás” persze szerves része az írói teljességnek, de a közönség számára való előtérbe kerülése nem kívánt fejlemény az alkotónak. Jól érthető, miért: mert háttérbe szorítja a szépíró. Szerzői teljesség helyett a jó tollú szakember, a műveltség felkent papja látható; az érző, magát kifejezni és megmutatni akaró ember öntanúsítása árnyékban marad. Pedig mekkora roppant erudíció és mesterségbeli felkészültség munkál abban is! De hol marad az egyéni sors, a történelmi vetületben is releváns magyar hányattatástörténet, az emigráció, a bujdosás, mint százados közös önképünk felmutatása?

Némileg a háttérben.

Miért is mások az elbeszélések tehát, mint az esszék? Miért kér helyet a szépiró az esszéista mellett?

Az eredeztetés és a célképzet miatt. Míg utóbb említettek mindekelelt a kollektivitásra hatnak, az előbbieket az individualitásból fakadnak, és annak kifejezését tartják szem előtt.

Mit vagy kit érthetünk meg az elbeszélésekből? Létrehozójuk lelki alkatát, a véres és kegyetlen múlt század áldozatát, netán az ezekből következő poétikai sajátosságokat?

Igen, mindhármát, így együtt: az írói azonosságot. Ahogyan nyilván hasonlót az esszéiben is. Azt a humanista ideált, azt a bildung-eszményt, amely az én kiteljesítésének ambícióját fogalmazta meg a maga számára. A saját belső fejlődés, a nemesedés, a legmagasabb szintre való törekvés ethosza tapintható e próza szövetében. Mintha csak a felvilágosodás filozófusának, August Wilhelm Humboldtnek gondolatait követné: a művészi teremtés folyamatában az anyagot saját szellemének alakjára kívánja formálni, hogy általa is önmaga szabadabb és függetlenné válása érdekében tegyen. Műveltség, bölcsesség, erény – jelöli ki az ide vezető utat az Arisztotelészig visszavezethető antik hagyomány. Cs. Szabó László epikájában azonban az erény helyére többször valami felfoghatatlanul csodálatos, embertelenül isteni, magával ragadóan démonikus lép. A műveltség arisztokratiz-musa eksztatikus arculatot ölthet, az apollóni racionalitást eltérítheti a dionüszoszi mánia – hogy stílszerűen fogalmazzak.

Első megközelítésben, javasolom, pillantsunk be az érzékeltetés Cs. Szabó-i műhelyébe!

A láttatás előszeretettel él a képalkotás, a metaforizálás érzelmileg telített líraiságával, olykor akár díszletszerűségével. „A köd az ablakon tapogatózott, mint egy eszelős vak ember.”³ „Úgy csüngött a köd a fákról, mint egy karóba húzott szörnyeteg; vastag, hegyes ágak meredeztek a tagjaiból.”⁴ Máshelyen ez olvasható: „Az emberek olyan nesz-

³ Cs. Szabó László, „Délutáni előadás”, in Cs. Szabó László, *Közel s távol, Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981* (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 106.

⁴ Cs. Szabó, „Délutáni...”, 106.

telenül ebédeltek, mint egy kísértethajón. Sokszor már azt hittem, hogy makaróni helyett csak egy látomás lóg ki a szájukból.⁵ A megjelenítés prózanyelve maníroisan expresszív is lehet: „Jött az ősz, s végre ráismertek. A halni nem tudó latin nyarak után ez már igazi ősz volt, magyar ősz; hosszú reggeli párafürdők, arany ködök. Lassú vetkőzés, a fák csendes bánata, ha sütött a nap, a lombok őrjöngő lázadása, ha a szélben megszimatolták a halált.”⁶ „Egy virágüzletben fehér orgona sikoltott a vörös rózsák és szegfűk lángja közt.”⁷ Ellensúlyaként tekinthető a talán túlságosan is kifinomult esztétizálásnak a franciás könnyedség angolos iróniával fűszerezve. A népkarakterológiák egy mondatba sűrítése idézhető ide. Milyenek az olaszok például? „»Lármázunk, tehát vagyunk« – ez lehetne az olasz nép, negyvennyolcmillió higanyember jelmondata.”⁸ Illetve: „Az olaszok olyan áhítattal vacsoráztak, amilyenel mások a világ értelmét keresik”.⁹ S az angolok? „Az angolokra nagy hatással vannak a kutyák, ezért szeretnek lépcsőkön üldögelni, s a mozgást is eltanulják tőlük.” Továbbá: „Ötvenmillió ember él önkéntes száműzetésben a szigeten, egyenként egy pusztá óceán közepén”.¹⁰ Lényegre törő jellemzésre képes pár eltalált szóval: „...bejött az igazgató, egy szikár, száraz öregúr, becsületrenddel a gomblyukában s korpával a gallérján”.¹¹

Alakítja úgy is előadását az író, hogy a kegyes, protokollszabályokat követő retorika és a beszéd tárgya éles ellentétben áll egymással, ahogyan az a *Béke az országban* című dachau látogatás emlékét feldolgozó prózában megvalósul: „a korlátlan szabad akarat bölcséleti bizonyítására kedves vendégeink bármikor kérhetik tarkón lövésü-

⁵ Cs. SZABÓ László, „A kolostor előtt”, in Cs. SZABÓ László, *A kígyó* (Budapest: Franklin-Társulat, 1941), 81.

⁶ Cs. SZABÓ László, „Hajótöröttek”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 176.

⁷ Cs. SZABÓ, *A kígyó...*, 22.

⁸ Cs. SZABÓ László, „Az érme”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 163.

⁹ Cs. SZABÓ, *A kígyó...*, 22.

¹⁰ Cs. SZABÓ, „Hajótöröttek”..., 172.

¹¹ Cs. SZABÓ László, „A kép”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 125.

ket”.¹² Itt a szépítő nyelv tudatosan elfed és torzít. Ez már a groteszk területe! Sokkal játékosabb változata e stílusnak Az *angol postakocsi*, az 1941-ben, a háború árnyékában írt utópia, mely groteszkbe hajló, igaz, meseien naiv válfajú paródia egyben. „Történik 1991. április elsején”, kap az olvasó támpontot a miheztartáshoz. A szép, jövő világban művészi kérdések állnak az élet és a politika középpontjában, esztétikai probléma ad *casus bellit*, amit Magyarország, a világ közvetítő hatalma, a „mediator mundi”, elsimít. A magyar világnyelv, kultúránk mindenhol tiszteletet ébreszt. Célunk, hogy kovásza és őrzője legyünk egy „könyvolvasó, művészkedő és szemlélődő” Európának. Ám nem hiányozhat Cs. Szabó eszköztárából a malícia sem, ha viselt dolgainkat értékeli: „A kocsmáros egy magyar külügyminiszterhez hasonlított. Csak ő szebben beszélt az anyanyelvét, mint a néhai kegyelmes úr a magáét”.¹³ A félelmetes, a torz és a nevetséges elemek keveredésének talán legismertebb darabja az életműben a *Pótvizsga*. Egy felfordult világ a színtere a pszeudo-kriminek. Egy római tanár-idegenvezető sorra teszi el láb alól az amerikai turistákat, akik nem ismerik Julius Caesar történetét. Privát bosszú ez azért, mert a pénz, az üzlet maga alá gyűrte a műveltséget, a tudást, az előkelő származás minőségieszményét. „A vagyon kötelez is valamire, s ők – tudniillik az áldozatok (P. E.) – nem feleltek meg a kötelességüknek. Kiselejteztém őket.”¹⁴ – magyarázza tettét a kivesző műveltségieszmény elszánt védelmezője.

Mindenképpen figyelemre méltó sajátos vonása a szépírónak, hogy nyilvánvalóvá teszi a szövegek megalkotottságát. Precízen és választékosan fogalmaz, gondosan szerkeszt, gazdag retorikai eszköztárat vonultat fel – írásai hangsúlyozottan irodalmiak. *Közel s távol* című, az 1948 és 1981 között született elbeszéléseit – mindenekelőtt politikai okok miatt (1983-at írtunk akkor) – a teljesség igénye nélkül összeűjtő magyarországi kötetben magyarázó, eligazító jegyzeteket fűz a

¹² Cs. SZABÓ László, „Béke az országban”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 334.

¹³ Cs. SZABÓ László, „Lélekvandorlás”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 180.

¹⁴ Cs. SZABÓ László, „Pótvizsga”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 256.

műveihez. Ily módon is explicitté teszi: művészi szándékkal megformáltak a témái.

A *kép* című novella szinte allegorikusan szól a művészet Cs. Szabó által vallott lényegiségéről. Két fiatalember ügyes csellel „kiszabadít” egy festményt egy párizsi múzeumból. Azért cselekednek így, mert a képtárban „halott” a mű, a „szöktetés” az életbe a feltámasztással konvergens tett. Nem is tartják meg a képet, útjára bocsátják. Ebben az opusban található két árulkodó mondat, amely fogódzót nyújt az író szövegformáló ambíciójának megértéséhez: „a legtöbb ember nem tud pontosan figyelni és gondolkodni. Ezért nehéz a történetírás”.¹⁵ S olvassuk ehhez hozzá *A Hadnagy utca rejtelseiből*, a fiatalkor budai tájait, erdélyi emlékmozsájkait fantáziajátékban, látomásokban, álomi realitásban megelevenítő történetből az idetársítható passzust: „az írás nem olyan gyönyör, mint az olvasás, ellenkezőleg, az olvasás gyönyörének nagy ára lehet az írás gyötrelmében”.¹⁶ Az írás valójában nehéz mesterségként kap rangot ekképpen. Műgond éppúgy szükségeltetik hozzá, mint az a teremtmő erő, afféle *trouvaille*, amely a konvencionálissal, a megszokottal, a rutinnal szemben képes felszíkraztatni az előadott történet önmaga valóságra vonatkozásán túlra mutató művészi üzenetét. A szépírás, a művészi tehetségű írás nem csak gondolatokat közöl, hanem érzéseket is közvetít. Egyszerre a szellem és a lélek gondja. A *Halfejú pásztorbot* című, görög élményeket feldolgozó esszéjének gondolatával még tovább pontosítható alkotói felfogása: „Nehezen fér az emberek fejébe, hogy a vers nem felvilágosításra szolgál, mint a próza, hanem megvilágosításra. Igaz, némely írónak se fér a fejébe, hogy a próza meg nem játszhatik örökös bújócskát az értelemmel.”¹⁷ Az igekötők különbsége a megértés minőségi differenciáját is létrehozza. A próza megjelölés ebben az összefüggésben az esszére látszik vonatkozni. A művészet és az értekezés más-más jellegű produktív szándékára utal a megfogalmazás. A széppróza viszont képes

¹⁵ Cs. SZABÓ László, „A kép”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 133.

¹⁶ Cs. SZABÓ László, „A Hadnagy utca rejtelsei”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 309.

¹⁷ Cs. SZABÓ László, „Irgalom”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 14.

magába fogadni az erudíciót éppúgy, mint a katartikus ráébredést. Sőt, ezen túlmenően még valamit: a nyelvi kifejezhetőség teljes uralhatatlanságának bizonyosságát. A *Vérző fantomok* című elbeszélés-gyűjtemény előszavában így fogalmaz: „Versnek, novellának, regénynek ritkán lehetünk korlátlan urai; ha azok vagyunk, a mű rendszerint csak kiagyalt, tételes értekezés irodalmi álruhában s idővel gyűjtőspáírnak való”.¹⁸

Megkockáztatható a kijelentés: egy olyan összetett eszme- és lelki-világú alkotónak, mint amilyen Cs. Szabó László volt, az esztétikai hatás elérését akaró elbeszélés a testhez álló kifejezési módja.

Miről szólnak nagy általánosságban az elbeszélések?

Leginkább magáról az íróról. Az életrajzi vonatkoztathatóság meghatározóan van jelen bennük. Prózája színterei – Kolozsvár, Budapest, Párizs, Velence, Firenze, Róma, London, itáliai tájak vagy más európai városok – könnyen azonosíthatók az életrajzban. A gyerekkor meseivé vagy látomásossá bűvölt emlékeitől a számkivetettség, az idegen földön lakás stációi, az egzisztenciális státusz hirtelen süllyedései, majd gyors emelkedése, az író és a civilizált kalandor fantáziajátékai, illetve realista élménybeszámolói mind ott sorakoznak bennük. Hol az egyes szám első személyű megszólalás közvetlensége által, hol függő beszédbe távolítva – érdekes módon inkább abban az esetben, ha talán túlságosan is közeli, intim a téma. Az elbeszélő vagy az író személyes tulajdonságait, illetve tapasztalatait cselekvésében, megnyilatkozásaiban, élettörténetében hordozó főszereplő olykor tanár, deklasszáldott professzor, műélvező diák vagy utas, menekült, bujdosó, privát honfoglaló, kisfiú, fiatalúr, hit-térítő, emigráns forradalmár, kifinomult gyilkos – és így tovább. Sokféle tehát a világlátás alanyiséga, az elbeszélői én: személyének azonossága, illetve beazonosíthatósága korunk posztesztétikai elméleteinek tükrében kérdésként merülhet fel.

A *Lélekvándorlás* című úti emlékében írja:

¹⁸ Cs. Szabó László, *Vérző fantomok* (München: Újváry „Griff” Verlag, 1979), 7.

„Már régóta nem magyarázgatom nemzetközi jogállásomat. A világ időnként rövid lejáratú marhalevelek birtokába iktat, s különböző nyelveken igazolja, hogy az emberiség földi megváltása közben, valamiféle műhiba folytán elvesztettem a hazámat. Apám meghalt, nem foghattam le a szemét, nem állhattam a sírjánál, de amikor irokéz papírjaimat hottentotta okmányokra cseréltem, az új nyelven már megtettem »néhai«-nak. Így szövöttem tovább, hatósági segédlettel, személyazonosságomat. S ezt a személyt, jogi személyemet a népek irgalmából vagy megszokásból különböző nemzetiségekkel szokták fölruházni bolyongás közben. [...] Elfogadok minden nemzetiséget, egyik se rosszabb a másiknál, amíg európai, a haza meg úgyis az enyém, amíg emlékszem a Szózatra.”¹⁹

Az idézetek nem hagynak kétséget felőle, hogy a bizonytalanság mérőben hivatalos, jogi, adminisztratív jellegű, s nem érinti az önszemléletet. Nincs szó itt semmiféle identitásválságról, a különböző szerepekben és műveltségi mintázatokban való feloldódásról. Itt sem, máshol sem. Az írásokban nem téma a személyesség mibenléte vagy az elbeszélhetőség lehetetlenségének a gondja. Modern prózával van dolgunk, melyben elsődleges az individualitás és összetettségének ábrázolhatósága, a személyes élettapasztalat és a személyiség elválaszthatatlan részévé avatott tudásanyag az emberi létezés mibenlétéről s annak kifejezőjéről, a művészetről gondoltak közölhetősége.

A *garibaldista* című életrajzi eset parabolája mondja el a valóságosan megtörténtek és a legendák ambivalens viszonyát – avagy rávilágít a művészi megformálás önelvűségére. Az elbeszélő nagyapját garibaldistának tudja, s ez a legendárium részévé válik családi büszkeségének: „amikor megismertem nagyapám kardját, már baráti félistenek, titáni példaképek megszentelt körébe léptem” – írja Cs. Szabó. Dél-Olaszországban a dicső csata helyszínén járva szembesül az unoka a ténnyel: őse nem volt garibaldista, a császári csapatok tagjaként éppen ellene harcolt. A legenda azonban nem semmisül meg az igazság feltárulkozása után, hanem a tudatosság másik szintjére lép. „Megint

¹⁹ Cs. SZABÓ László, „Lélekvándorlás”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 182.

hiszek garibaldista nagyapámban” – mondja az unoka. Egy helyi pap oldozta fel a tévedés szégyenét. Tanítása szerint: „a legendákban hinni kell. Azokban van a lélek igazsága.” A nagypapa rehabilitálása azért történhet meg, mert ugyan: „A sors rossz oldalra kényszerítette, ő azonban a jó oldalra érzett. Megesik néha egy egész nemzettel”²⁰ – vonja le a konklúziót az elbeszélő. Számára a „lélek igazsága” nem írja ugyan felül a megtörtént tény, viszont a felfogás és elfogadás másik tudati emeletén szorít helyet számára. A vágyakozás és a hit állítódik így szorosabb relációba. A hit vágyteljesülés. De több is annál! A *Titus beszél* című, Rembrandt – és érintőleges Spinoza – életének tanulságait fejtegető novellában maga a festő mondja ki az elemzés e pontján hasznos szentenciát: fölösleges a hit a csodában, maga a hit a csoda. Az ízlés fókuszában azonban a hit nem függetleníthető a szépségtől. Hitvány minőségű nem, csak szép feszület szenvedhet értünk, lamentál *Az ördög* című mű tudatfolyamában az író – a kontárság neki egyenesen blaszfémia.

S ha már a hit fogalma került szóba: Cs. Szabó László prózájában kereszténysége, kálvinizmusa hasonló mértékben formálja heterogén világérzékelését, mint humanizmusa, illetve az antik mitológia és pogányság iránt érzett lelkesedése. Nincs szó tévedésről! Ezek a szétartartó szemléleti elemek összeférnek a szövegeknek a realista mellett olykor démonikus, misztikus vagy akár szürrealisztikus dimenziójában. Az elbeszélő teremtette valóságban hathat az erdélyi származás vagy a sztoikus szemlélődés lelkisége is, lehet terepe a katolikus ikonográfia csodálatának vagy éppen a konfucionalista jó élet harmóniája követésének. A zsidó-keresztény örökség megfér az ókori hiedelmekkel vagy a nagy létfilozófiák sok vektorú tanításaival. A megmutatott élet mind múltbeli fiktív elemekkel berendezett helyszíneken, mind a személyes élmények színterein tarka, sok komponensű. Alapjában véve mégis a dualitás formázza meg végső jellegét. Kettőség munkál a világban, a létezés alaprétegeiben, ekképpen az emberben, a

²⁰ Cs. Szabó László, „A garibaldista”, in Cs. Szabó, *Közel s távol...*, 143.

személyiségben is. Minden halandó rejtély – olvasható *Az érme* című opusban. A rosszakarat legyőzéséről, a csalódással szemben a remény megőrzéséről szól a firenzei történet a létbizalom, az életöröm jegyében. Az írói gyerek-alteregó, a fiatalúr híres író és kalandor szeretne lenni – ahogyan arról *A Hadnagy utca rejtelsei* beszámol. Egy még a magyarországi léthez kötődő hosszabb prózában, *A kigyóban* a kötelességet és a szerelmet nevezi meg az embert próbára tevő két nagy kísértésnek. A hit és a szolgálat szembesül a *Titus beszél*ben a szemlélődő örömelvűséggel, úgy is, mint az öreg Rembrandt és Spinoza egybevetése.

Nagy szervező elv Cs. Szabó szépprózájában a haza és a hazátlanság oppozíciója. Az író életének történelmileg determinált sorseseeménye az otthon elvesztése, majd többszörös újrateremtése. „Hatvan év előtt születtem Magyarországon, egy álmos, de civilizált iskolavárosban. Huszonötöt a hatvanból, az utolsó huszonötöt kint töltöttem idegen világban, és háromszor kezdtem új életet”²¹ – számol be önmagáról dióhéjban *A görög hajó* című elbeszélésben. Köztudott: Erdély, Kolozsvár, Budapest, Párizs, Olaszország majd London a vándorlás színterei. A kíváncsiság, a műélvezet, a személyes tapasztalás, az ismeretszerzés szándéka mellett ezért is tér folytonosan vissza az utazás motívuma a cselekményekben. A saját akarat mellett ott van a kényszer is, az üzőttség, a kiszolgáltatottság. A francia író, Stendal sorsával állítja párhuzamba a magáét Cs. Szabó *A híd* című művében. A fatalizmus szépségét dicséri az alcímben, vagyis az elrendeltséget, a szükséges bekövetkezést az élet alakulásában – amely prózájának ebben a metszetében jórészt tragikus érzéseket kelt benne. Ezt írja:

„Két cél közt gurulva, országutakon mindig megpendülök, kifulladás lemaradnak mögöttem ágylábnál, asztalon, szék hátán, könyvespolcon gubbasztó, fekete csuklyás házimadaram: önkínzó gondolatok félrecsúszott életemről. Gyökértelen vagyok, *déraciné*, de ma már elhallgatom.

²¹ Cs. SZABÓ László, „A görög hajó”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 339.

Valamikor vonzóbban csengett a szó s ártatlanul, főleg a húszas évek közepén, zártkörű kiváltságának tartotta hálókocsikban s óceánjárókon egy hanyagul elegáns, művelt és összetanult társaság. Azóta milliók könnyével s káromlásával maszatolta össze menekültelosztókban s -etetőkből a tébolyultan gyökérszagató történelem.”²²

Az elszakítottág érzése tehát mást jelentett a fiatalember életében, mint a meglett férfiban. Míg korábban afféle gondolkodásbeli-magatartásbeli szecesszióként, kivonulásként lehet értékelni – figyelem: Cs. Szabó már 1937-ben, *Levelek a száműzetésből* címmel ad ki könyvet! – addig később ez az állapot már messzemenően nem az elkülönülést játszó allűr vagy jelképesnek szánt szereppróbálgatás, ellenben kegyetlen egzisztenciális próba.

Szép megjelenítője a számkivetettségnek az *Irgalom*, a biográfiai eseményeket megörökítő elbeszélés. Szűzsége egy a szövegből vett kérdéssel összefoglalható: „Hogyan találkozhatik egy ártatlan férfi az ártatlan feleségével a század derekán?” Az aknazáron át bujdosó férjéhez menekülő asszony, Anna, a szerelmet és az élettársi hűséget választotta, míg párjának – meggyőződése szerint – nem volt választása. Dániel számára mindez végzetszerű; ahogyan elmondja: „Az ember nem úgy veszti el a hazáját, hogy leborul a határon, zokogva búcsúzik, s kendőbe kötöz egy marék földet. Én úgy vesztettem el, mint akinek egy fejlődés elszakítja a múltját.”²³ Milyen szimbolikus: Észak-Itália történelmi emlékekkel, épületekkel, antik és középkori műalkotásokkal telt tájain, városaiban játszódik a történet, ahol mindent áthat a múlt – s éppen ettől, saját személyes múltjától szakítódik el az önkéntes bujdosást elszenvedő férfi. A haza emocionálisan átítatott valósága immár az időben eltávolodott, a fiatalság emlékéhez kapcsolódik, a „boldog időhöz”, miként meghatározza. Az újbóli otthonteremtéshez a félelem alóli feloldozásra, irgalomra van szüksége a párnak. Arra

²² Cs. Szabó László, „A híd”, in Cs. Szabó, *Közel s távol...*, 564–565.

²³ Cs. Szabó László, „Irgalom”, in Cs. Szabó, *Közel s távol...*, 29.

a bizodalomra, mely elhithetethi velük, hogy a rettentő világ egyben gyönyörű világ is.

„Létalakító, kaján Sors”-ról tesz említést Cs. Szabó László *Az ördög* című, kórházi miliőt megidéző, azaz a fájdalom és kiszolgáltatottság tapasztalatának állapotát felelevenítő írásában, ahol egy arab beteg félreértésből bár, „ám feloldhatatlan, tiszta, őskori rémület”-tel ördögnek nézi. S valami hasonló esik meg a *Torre Annunziata* című műben. Egy vonatúton az elbeszélő otrombán próbál segíteni egy zavartan viselkedő öregasszonynak, hogy úti céljához megérkezzen, aki „hálából” megátkozza. Az eset végkifejlete merőben indokolatlan, s nincs is megoldás rá. Mégsem az enigmatikusság érdemel figyelmet, hanem inkább az ok nélküli bűnösség lehetősége. Az egész egzisztenciális lét-helyzetre, a hazavesztésre, az idegen földön való kényszeredett boldogulási kísérletre is vonatkoztatható mindez, persze. S számításba kell venni mint általános sorsképletet is. A keresztényi életmagyarázat középponti tényezője, a bűnösség terhe. „Az ember büntudata, ravasz önvédelemmel, rendszerint olyan mulasztások, kínzások és megalázások miatt tör ki, amelyekről nem tehet. Igazi bűneinkre mindig van kibúvónk”²⁴ – magyarázza lidérces élményét az író. Lényének maga számára ismeretlen, mások szemében démonikusnak ható kisugárzása azonban amolyan humán kriptográfia az önmegértésre törő alanyiságnak. Olyan titkos üzenet, melynek megfejtése a mitologikus őstapasztalat kódjában tárulhat fel. Ám büntudatot nem kelt. Inkább misztikus sejtelmet ébreszt.

Az ősi ösztönök sejtelmét érzékeltetheti a női princípium, mely misztikus hatóerő: hozhat rontást vagy tisztaságot, képviselhet felsőbb elvet vagy démonikus hatalmat. Cs. Szabó László szépprózájának visszatérő, több írásában alkalmazott szerkesztési módszere, hogy két – első megközelítésben a másikhöz nem kapcsolódó – párhuzamos esemény egy instrumentális pontban, metonimikus érintkezéssel áttűnik egymásba. Ilyen az *Ádám és Éva* című, témájában a végső szabadság vágyát felvető

²⁴ Cs. SZABÓ László, „Torre Annunziata”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 272.

történet. A munka végeztével a veterán korba lépő főszereplőben felébred a világgá menés mélyről feltörő ösztönzése. Az élet vége felé járva nincs mód immár a megalkuvásokra: „Ám a szabadság legyen tökéletesen az, teljes felszabadulás.” Mintája az örökké nyughatatlan Odüsszeusz. „Kétféle nosztalgiával bolygat minket az idő, gondolta: az emberek fele érzékenykedve a múlton rágódik, másik fele harciasan a jövőben él, kevésnek van bölcs ereje az örökké tartó jelen pillanathoz: az örökkévalósághoz egymásra tapadó, törekeny percekből.”²⁵ A folytonos úton levés elvileg lezárhatatlan állapot, ideje a szüntelen történő jelen, a végtelenség dimenziója. Az írásban Európa kultúrájának az enciklopédikus igényre emlékeztető számbavétele mintha ezt lassú és megállíthatatlan egymásra következést érzékeltetné. Az utazás során egy emlék helyszínén egy autó csodálatos felcserélődése által megjelenik Éva, a múlt szerelme. A nő vonzása újra erős, s Éva, aki lehet a romboló mitikus Lilith ivadéka, a férfi számára veszedelmet is magában hordoz. A régi szenvedély már nem éleszthető újra. Ádám a tiszta szabadságot és boldogságot keresi. Éva az élet értelmét tagadó sátáni kételyt visszahangozza: „Mi értelme van az egésznek?” A racionalitást kereső férfi válasza a „kell, hogy legyen” imperatívusza. „Isten eszköze Éva is, ki tudja, milyen kifürkészhetetlen okból” – szövi tovább a keresztény logika fonalát. Az ördögít és az iránta való epekedést viszont mindig magunkban hordjuk, magasabb értelem szándéka szerint. A nő persze elment, nem hozott megszabadulást, maradt a szenvedés – a maga szent értelmét követve. Másik belátás marad, hogy „forgóajtó a szabadság, üvegketrec, amelyből nincs kiugrás”.

A sorsszerűség felismerése az egyéni szabadság korlátozottságát jelenti, de mégsem a vak véletlen fátumát, nem a tehetetlen kiszolgáltatottság beismerését. „A sors jobban tudja nálam, mi a teendőm” – véli például Stendhal a már említett novellában. A sors tudással bírása egy valamilyen eddig fel nem ismert rendeltetés beteljesítésére enged következtetni.

²⁵ Cs. SZABÓ László, „Ádám és Éva”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 422.

Ahhoz, hogy behatóbban láthatóvá váljon a Sors hatalma, meg kell vizsgálni, milyen alapvető különbség van a régi emberek és a modern ember életszemlélete között. A *kígyó* című elbeszélés olaszországi utazása, az antikvitással és a középkori létérzékeléssel való személyes érintkezés lehetősége nyújt háttérrel az idők felfogásbeli eltéréseinek kifejtéséhez. Az ókoriak még tudták, hogy csak az istenek szeszélyének élnek. A sors befolyásolhatatlannak tűnt fel számukra. A középkorhoz viszonyítva is óriási a távolság: „Ma már kárhozat és megváltás nélkül élünk, a magunk szeszélyének, testi veszély és testi jólét szűk mérlegén, a halhatatlanság félelme és szerelme nélkül. Régen: Az ember menekült az istenek szeszélye elől. Nem a haláltól félt, hanem a kárhozattól. [...] De kívánta is ezt a romlást, elepedt a kárhozatért.”²⁶ Most közönyössé vált az élet, „a perc rabjai lettünk”. Goethe példája, itáliai utazásának szellemi ráébredése mutatja meg az utat ebből a kifosztottságból: fel kell szabadítani az életörömet, rá kell ébredni a teremtés csodájára. „Ha annyira szereted az ókort, szeresd összes ösztöneivel, ne csak keresztény félelmeiden át!”²⁷ – hangzik el az önjellemző kijelentés egy párbeszédben. A címbeli kígyó ennek a kísértésnek, ennek az ősi tudásnak a jelképe. Alakjának kettős megítélése – a kereszténység számára a bűnbetés, a Sátán eszköze, míg korábbi időkben háziállatként tartották – az időbeli világok egymástól való elfordulását példázza.

Újbóli társításuk írói módszere az átlényegítés. Rembrandt életének tanulmányozása alkalom egy jól ismert művészi fogás felmutatására: „képzelt modelleket teremtett magából magának, akik lelki rokonai voltak”.²⁷ Az alkotó képeivel egy szebb valóságba emeli át modelljeit. Titus, a fia így jellemzi apját: „Játékos felszín alatt valószínűleg komolyan vonzotta a kettős lét esélye: a sokunkban rejtőző s rendszerint kallódva elrekedő gazdagságot akarta külsőleg fel-felvillantani jelmezes képein, költött öltözetekben”.²⁸ Önbemutató leírásként is felfoghatjuk ezeket a sorokat Cs. Szabó Lászlótól. Elementárisan ható műveltségélménye a múltat már-

²⁶ Cs. SZABÓ, *A kígyó...*, 26.

²⁷ Uo., 52.

²⁸ Cs. SZABÓ László, „Titus beszél”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 471.

már gigantikussá növeszti. A jelen metafizikailag kifosztott, üres a tisztelete, mellyel hagyománya gazdagságára tekint, mert elfelejtette annak lényegszemléletét. Szellemlétküli rekvizitumok múzeumává vált a régiség. Az eltávolított instrumentalitás közvetlen életté varázslása a művészet feladata, a tárgyhoz tapadó lélek az egymásra messzi távolból tekingető kettősséget meghaladó lényegi időtlenségben megeleveníthető. A feladat világos: a múltat jelenvalóvá kell tenni; a realitást irrealitással, a valóságosnak látszót a legendással, a mágikussal kell azonos nevezőre hozni. Egyik kulcsszó a fiatalság, a fogalom paradoxona. „Olyan nemzedékhez tartozom, talán az utolsóhoz, amely fiatalságában még Árkádiában élt, költőkkel”²⁹ – vetette papírra literátorunk egy nosztalgikus párizsi múltkeresésben (*Lélekvándorlás*), ahol diáktársa, később a 2. világháború hősi halottja, Hevesi András nyomában járt. S ekképpen folytatja: „A változatlanágban van az igazi fiatalság. [...] Minden fiatalabb nálam, ami túlél ebben a varázskörben, múltat idéző székemen.”³⁰ „Csak a fiatalság számít” s a lángész naiv hiedelme, szól ki a sírból Bandi az elérékenyülő barátnak. A fiatalságnak felmérhetetlen hatalma van: övé a jövő tágassága. A fiatalság ebben a fókuszálásban a létezés értelmi középpontja. Nem tűnő állapot, hanem a természetéhez híven változatlan transzcendens lényeg mindenkori történő jelenléte.

Cs. Szabó munkáinak azon darabjaiban, ahol a szürrealitást, a kétértelműség disszonanciáját, a feloldhatatlan logikai szövevényt lehet észrevenni, ott ragadható meg az ontológiai átlényegítés. A kettős lét legnagyobb kihívása az az eksztázis, melyben a szabadság esélye a végsőkéig vitt korlátlanágban villan fel. Ez nem kevesebbet jelent, mint szabadnak lenni, akár egy isten. A *görög hajó* című novella e sorsot felülíró hübrisznek a legfelkavaróbb irodalma. A közvetlen személyességgel megszólaló mesélő nyugalomba vonulása előtt görög útra indul. Egy szállodai tükör szolgál átjáróként a múltba, az ismerős realitásból a művelődésbeli emlékezetbe ágyazott fantázia dimenziójába, ahol – Tintoretto a modell – egy

²⁹ Cs. Szabó, „Titus...”, in Cs. Szabó, *Közel s távol...*, 472.

³⁰ Cs. Szabó László, „Lélekvándorlás”..., in *Közel s távol...*, 184.

festeni már nem képes nagynevű mester szerető, gondoskodó és helyette dolgozó, „angyali” lányának átvágja a torkát, hogy megszabaduljon saját, immár tehernek érzett életformájától, öregségébe való beszoríttóságából. A nyitó esemény valószínűtlenbe vált, és megdöbben. Nincsenek magyarázó, kauzális összefüggések sem a résztörténetekben, sem azok kapcsolódásaiban. A befejezés a nyitó cselekmény előzmény nélküli, meglepő folytatását hozza. A beszélő felszáll az előző nap még nem létező görög hajóra, ahol egy halandóba rejtőzött antik isten – talán Dionüszosz?³¹ – a kapitány. A záró két mondat – „Két sötét madár evezett párhuzamosan a semmibe tűnő lagúna felé. Mentem, hogy teljesítsem az istenek következő, ismeretlen parancsát.”³² – érzékelteti, hogy végtelen mítoszi távolságokba tágul a történet. Az isteni szabadságba lépés áthágja az erkölcs határait, embertelenné tesz. A véres áldozat felfoghatatlan szörnyűsége az értelmén túlra vezet, amely megváltást ígér.

Tudom, végső konklúziónak ez túlságosan nyomasztó lenne. Befejezésként hát folyamodjunk inkább az *Erősebb a halálnál* című kései novellához! Tragikusnak, krisztusi szenvedésének értékeli sorsát az írói alteregó, az Öreg Barát fiatal magyarországi hölgyismerősének: „az én keresztfám a súly után dőlt, függő testem irányába, s maga alá temetett, úgy kellett tovább élnem”,³³ mondja. Ugyanakkor felidéződik a mediterrán életöröm is élete summájában. S az elmúlás elégikus képében a londoni szoba a tenger végtelenségébe tűnik át. A halál megszabadulást hoz magával. „[A] végtelenség kitörölte életemből a történelmet”, „leszakadt rólam a világ”, hangzik el a létösszegző vallomás. A legutolsó igazság a mítoszoké, melyek fölülkerekednek az elmúláson. Hiszen a nő hazautazva tudja meg, hogy Öreg Barátja már korábban meghalt, minthogy meglátogatta. Ott lebeg hát az utolsó történet a megfoghatatlanban, a végső értelem örök titkában.

³¹ ANDRÁS Sándor így fejti meg a kapitány személyét: Cs. Szabó László fikciós prózájáról, hozzáférés: 2018.03.07., www.forrasfolyoirat.hu/0511/andras.html

³² Cs. SZABÓ László, „A görög hajó”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 366.

³³ Cs. SZABÓ László, „Erősebb a halálnál”, in Cs. SZABÓ, *Közel s távol...*, 578.

SZABÓ ZSUZSANNA

Szabó Zoltán özvegye

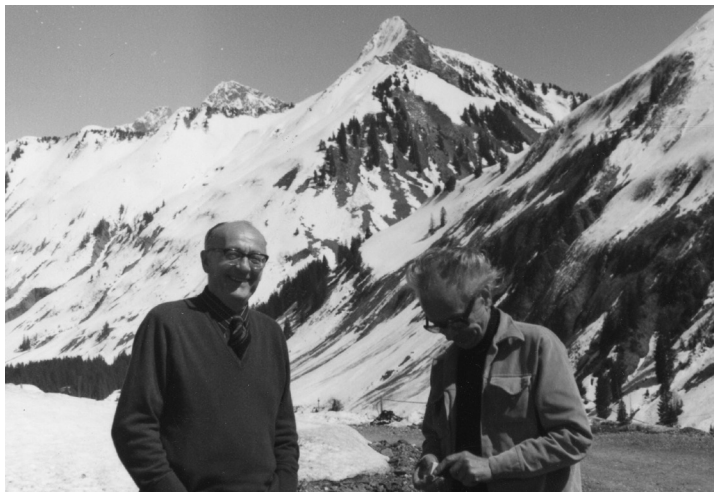
BARÁTSÁGA SZABÓ ZOLTÁNNAL¹

Aki manapság Londonban jár, nehezen tudja elképzelni, milyen kihívás volt ott a hetvenes évek elején ehető kenyeret, iható kávéát vásárolni; egyáltalán, a normális főzéshez szükséges alapanyagokat beszerezni. Ehhez először el kellett vándorolni a város szívében fekvő Soho negyedbe, bekanyarodni az Old Compton Streetre és felkeresni a Lina Stores nevű olasz intézményt. Ha beléptünk a sarokbolt szűk kis ajtaján, szemünk elé tárult – akár Ali Baba barlangjában – az a sok kincs, amit Itália és a gallok országa nyújt az emberiségnek étel, ital formájában.

Csével nem múzeumokban, tárlatokon vagy színházban találkoztam a leggyakrabban, hanem Linánál. Törzshelye volt, mint ahogy a közeli Prego kávéház is, ahol sokat ebédeltünk együtt vele, Szabó Zoltánnal és sok-sok arra látogató magyar honfitárssal. A BBC épülete nem volt túl messze, a Szabad Európa londoni irodája sem, így a Prego ebédidőben ideális találkozóhelynek bizonyult, ahol a Linánál szatyorban begyűjtött kincseket letéve meg lehetett ebédelni jó társaságban.

Csének arra a képességére emlékszem a legjobban, hogy az olyan egyszerű hétköznapi tevékenységeket, mint a bevásárlás vagy egy citrom felszeletelése, amely több ízben ádagul csúszik ki a kezéből,

¹ SZABÓ Zoltán (1912–1984) Baumgarten-, Bibó István és Magyar Örökség díjas magyar író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, a szociográfiai irodalom klasszikusa. 1949-től a nyugati emigrációban előbb az Egyesült Királyságban, majd Franciaországban élt. 1951 és 1974 között a Szabad Európa Rádió (SZER) angliai szerkesztőségének vezérpublicistája.

Szabó Zoltánnal a hetvenes években (PIM)

és talpa alatt szétnyomva, agyontaposva fejezi be kis életét, oly nagy drámai erővel tudta előadni vagy leírni, hogy életének bármilyen jellegtelen mozzanata homéroszi méreteket öltött.

Ezt a dramatizáló képességét saját magára is alkalmazta. Teátrális kijelentésekkel építette saját szobrát, ami azért nem volt irritáló, sőt inkább kedves, mert sok öniróniát is tartalmazott. Talán ezért, egy magyar kritikus francia felesége úgy különböztette meg a két londoni Szabót, Csét meg Zoltánt, hogy az egyik a szoboremlő, a másik meg a szobrot gyűjtő ember. Számos anekdota keringett barátai között e hajlamának szemléltetésére. Nálunk híres lett a „magyar író nem kecske” felháborodott megjegyzése, amikor vacsorára, előételként articsókákat szolgáltam fel. Neményi Ninon, amikor telefonált Csének, hogy megtudakolja, hogy s mint van, rémülten hallgatta a „Vért pisálok!” drámai felkiáltást. Aztán lassacskán kiderült, ez csak azt jelenti, hogy nehezen készül el a Dickens-tanulmányával.

A Gloucester Mews-i lakására is jól emlékszem: lent – ahol régebben a lovaskocsik hajtottak be – volt a gyönyörű könyvtár, majd keskeny, meredek lépcső felfelé, s ott a lakosztály sok-sok monumentális Piranesi-metszettel. Ezek azt a hatást keltették a volt pici angol istálló fehér falain, mint maga Csé (aki valóban nagy növésű, délceg ember volt): hogy több és tágasabb teret érdemeltek volna ahhoz, hogy igazán érvényesüljenek. Csé a Mews-i lakásában óhatatlanul Gullivert juttatta eszembe Lilliputban.

Szabó Zoltánnal régi barátok voltak, és sok közös harcot vívtak meg az emigrációban, mindig a legnagyobb egyetértésben. De egész más alkatok voltak, és két esetben következetesen másképp döntöttek, bár ez barátságukat nem befolyásolta. Az emigrációban Zoltán nem volt hajlandó, vagy talán nem volt képes az íróasztalfióknak írni és kiadó nélkül, a saját költségén kötetet megjelentetni. Csé igen, a publikálásra szüksége volt, s erre áldozott is.

A hetvenes évek Magyarországhoz is más volt a viszonyuk. Zoltán tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy „előbb a műveink, mi csak aztán”, tehát hogy addig nem tér vissza az országba, míg az írásai ott nem jelenhetnek meg. Csé engedékenyebb volt, osztotta, de másképp értelmezte ugyanazt az elvet, és még a rendszerváltás előtt viszont látta hazáját és tanítványait.

Csé és Zoltán barátságát nem csupán közügyek közös kezelése, a közös irodalmi érdeklődés vagy a hasonló kulturális nyitottság jellemezte. Figyeltek egymásra, támogatták egymást emberileg is. Bözsi hirtelen halála mindkettőjüket mélyen megrázta, ilyen s egyéb krízisekben szinte naponta hosszasan telefonáltak egymásnak. Beszélgetéseik máskor játékos élcelődések voltak, aminek én csak egyoldalú hallgatója lehettem. De Zoltán mesélte, hogy amikor Ágnes lányunk Bretagne-ban megszületett, s pólyásként hazavittük Londonba, Csé rátelefonált: „Na, és milyen a nő?” Ezek a telefonhívások nagyon hiányoztak Zoltánnak a hosszú, szürke breton telek alatt, ugyanis az utolsó éveiket már messze töltötték egymástól. De emlékezetünkben továbbra is egymást kiegészítő társak maradtak.

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Cséről a fenti sorok jutottak eszembe és valóban semmi más. El is küldtem a konferencia szervezőinek, gondolván, hogy ez a kis személyes szösszenet talán színesíti Cséről és a londoni életről szóló anyagot. Nem számítottam arra, hogy eredményeként egy kérdéslavina zúdul rám, amelyre válaszolni kellene. Erre nem mindig vagyok alkalmas, hiszen csak peremről figyeltem az eseményeket. Ráadásul sajátos perspektívából: a generációs különbség miatt is, valamint azért, mert szinte egy más bolygóról, egy annyira más kontinensről cseppentem a londoni szereplők körébe. Ezt előre bocsájtva mégis igyekszem a kérdésekre – ha nem is mindegyikre – válaszolni.

– *Hogyan zajlott egy közös est Szabó Zoltánéknál?*

– Ritka esemény volt, hogy Csé kijött hozzánk Kew-ba vacsorázni, mint ahogy az is szokatlan volt, hogy mi nála, a Gloucester Mews-i lakásán találkozunk. Ennek fő oka a londoni távolságok voltak, meg az, hogy Csének nem volt autója. Tehát vagy hozni-vinni kellett, vagy tömegközlekedésre szánta rá magát, amely legjobb esetben is – többszöri átszállással és gyaloglással együtt – bő másfélórás utazást jelentett oda-vissza. Kew-i házunk messze volt. A kanyargós Temzére merőlegesen húzódott meg a Thetis Terrace, egy kis gyalogos utca, tucatnyi egyemeletes pirinyó házzal, melyek valamikor a közeli botanikuskert kertészeinek a szolgálati lakásai voltak. Ezt a háztípust angolul „cottage”-nak, azaz kunyhónak, illetve „two-up two-down” házaknak nevezték, mivel két-két szobából álltak: kettő volt a földszinten és kettő az emeleten. Tartozott hozzájuk egy kis előkert, és egy apró volt mögöttük is, amely a mi esetünkben egy sikátorra nyílt, ahová a tejes minden reggel kis üvegcsörömpöléssel letette a napi friss üveg tejet.

Ezt a kis kunyhót Zoltán különböző árverési zsákmányok (tükrök, középkori faburkolatok, szobrok, festmények, faragott frízek) segítségével addig alakíttatta, amíg – egy barátunk kifejezé-

sével – nem lett belőle „kastély egy gyufásdobozban”. Csé ebben a környezetben még magasabbnak látszott, ahogy beszorult a hosszúkás ebédlőfülkébe épphogy beférő, masszív faasztal mellé egy reneszánsz korabeli magas támlájú székre. Virágot nem hozott, ez Angliában nem szokás, de azt az angol illemszabályt sem gyakorolta, amit például Révai Bandi vagy Hugh Seton-Watson mindig betartott, hogy a találkozót követő napon írásban megköszönje a vendéglátást. Talán azért is, mert Csé családtagként jött, inkább egyedül. Úgy emlékszem, Zoltán akkor hívta, ha valamilyen személyesebb megbeszélőnivalójuk volt, de erről nem esett szó ebéd vagy vacsora közben, csak amikor a kávé után egyedül maradtak. Étkezés közben erről-arról csevegtünk, mindig nagyon kellemesen, hiszen Csé remek társalgó volt, de komolyabb témákra vagy „hon-megváltás” jellegű, elmélyült eszmecserekre nem emlékszem.

– *Mit főzött neki?*

– Articsókát csak egyszer. Egyébként, mint kezdő háziasszony, igyekeztem feleleveníteni – többé-kevésbé sikeresen – azokat az ízeket és textúrákat, amelyeket kunszentmártoni nagymamám készített nekünk gyerekeknek Buenos Airesben, keresztezve azokkal a gasztro-nómiai élményekkel, amelyeket Zoltánnal franciaországi útjainkon tapasztaltunk.

Csé egyébként nem vett részt azokon a vacsorákon vagy délutáni összejöveteleken, amikor a fiatalabb londoni magyarok találkoztak nálunk (Krassó Miklós, Huszár László, Czigány Lóránt, Siklós István, Neményi Ninon), így nem sajátította el azt a tolvajnyelvet sem, amely ebben a társaságban lassan kifejlődött; tetejében rossz hónapban született ahhoz, hogy tagja legyen az Iker-klubnak, s megjelenjen ünnepi vacsoráin.

Amikor Zoltánnal közös régi barátaik, mint Illyés Gyula, Weöres Sándor, Pilinszky János és sokan mások már kiutazhattak látogatóba, furcsa módon, nem találkoztak velük közösen, illetve csak a tiszteletükre szervezett rendezvényeken tették ezt, egyébként mindig külön-külön jöttek össze. Az viszont előfordult, hogy otthonról érkezett

ismeretlen honfitársakkal véletlenül vagy megbeszélve semleges területen, a sohói Prego kávéházban együtt találkoztak.

Azt gondolom, hogy Csét akkor láttuk otthon Kew-ban, amikor bánatos volt, vagy olyan személyes jellegű megbeszéltnivalója volt Zoltánnal, amit telefonon nemigen lehetett lebonyolítani, hiszen sokáig nem volt könnyű neki: Bözsi halála után nehezen bírta az egyedüllétet.

– *A közös sorsban mély barátságuknak mik voltak az alaptételei?*

– Emberileg nagyon különbözőek voltak: ez érdeklődésükben is megnyilvánult. Amikor Csé Dickenst tanulmányozta, Zoltán Orwellért lelkesedett; Csé Shakespeare-t boncolgatta, Zoltánt pedig Tom Stoppard *Rozencrantz és Guildenstern halott* drámája foglalkoztatta vagy az *Easy Rider* című film üzenete. De szétágazó érdeklődésük közös műveltség talapzatára épült, ami erős kapcsolatot képezett, és lehetővé tette, hogy félmondatokból is megértsék egymást. Kétféle módon, de magas színvonalú, egyenrangú klasszist képviseltek.

A megosztott múlt, a közös barátok, a közös emlékek a hátrahagyott szellemi életéről, valamint az emigráció viszontagságos élményei szintén szorosan összekötötték őket. De barátságuk majdnem legfontosabb alaptétele az udvariasság volt: az a képességük, hogy elfogadják egymás különböző nézeteit, a más temperamentumból fakadó eltérő reakcióikat – és mindezt ítélkezés vagy viszály nélkül.

Összekötő erő volt közöttük európai nyitottságuk, görög–latin műveltségük. Csé inkább Itáliát ismerte, kedvelte, Zoltán pedig Franciaországot. Gyakran osztották meg úti tapasztalataikat: feltérképezték a dordogne-i kis falvakat, vendéglőket, eldugott román kori templomokat, és előfordult, hogy egymás nyomában látogattunk meg egy-egy francia vidéket. Sajnálom, hogy mire végleg letelepedtünk Franciaországban, Csé már túl fáradt volt ahhoz, hogy ellátogasson a kissé félreeső Bretagne-ba.

Zoltán nem hallgatta Csé BBC-adásait, de egymás folyóiratokban vagy kötetben megjelent írásait természetesen olvasták és kritikusan meg is beszéltek; némileg pótolva a nagyobb nyilvánosság, visszhang

hiányát. Kerek születésnapok ünneplésekor méltatták is egymás életművét, de komolyabb tanulmányt egyik sem írt a másikról, bár Zoltán szövegeiben gyakran fel-felbukkan egy-egy Csé-hivatkozás. Különbségeik tudatában szövetségesek voltak, egymással szolidárisak, ami óriási erő, főleg emigrációban, ahol a biztatás ritka kincs. Azonban ez nem volt elegendő ahhoz, hogy serkentsék is egymást új művek keletkezésére; a kölcsönös elismerés és támogatás szintjén állapodott meg a kapcsolatuk.

Az íráshoz és a publikáláshoz is más volt a viszonyuk. Zoltán egy rövid szövegben² megemlíti, hogy számára „nem olyan a jó próza, ami ízes vagy színes, lendületes vagy éppen szárnyaló, esetleg gyászpompa ragyogással magyaros. A jó próza, világosultam meg, egészen egyszerűen: pontos”.

– *Hogyan viszonyultak az emigráns író szerepéhez?*

– Ami a „Miért írok?” kérdést illeti, ugyanabban a cikkben Zoltán Orwell gondolatát teszi magáévá:

„Ha nekiülök annak, hogy megírjak egy könyvet, nem azt mondogatom magamnak: most művészi munkát fogok alkotni. Én azért írok, mert van valamely hazugság, amit tisztázni akarok, észrevétni, vagy valamilyen valóság, amelyre fel akarom hívni a figyelmet. Tehát mindenekelőtt azt akarom, hogy meghallgassanak. Ám olyasmiről, ami nem szolgál legalább valamicske esztétikai tapasztalattal vagy nem ad művészeti lehetőséget is, nem tudok írni még újságcikket sem.”³

Ezzel a motivációval és igénnyel Zoltánnak nehezebb volt a magyar írói sorsa Angliában, mint Csének, aki több műfajban is művészi munkát kívánt alkotni.

A honvágy is másképp jelentkezett náluk. A haza Zoltánnak embereket jelentett, nem helyeket, így nem konkrét tájak és vidékek hiányoztak neki, hanem azok a személyek, akiket ezekhez köthetett.

² SZABÓ Zoltán, „Magyar író Angliában”, in SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak* (Bern: Molnár Nyomda, 1984), 314.

³ SZABÓ, „Magyar író...”, in SZABÓ, *Ősök és...*, 314.

E szokatlan tulajdonsága hozzájárult ahhoz, hogy könnyebben lepergettek róla a különböző hazacsábítási kísérletek. Másképp volt ez Cséivel, aki oly szívszorongatóan tudott Kolozsvárról beszélni, és akinek fájdalmasan hiányoztak gyökereinek, ifjúságának helyszínei.

– *Egyeztettek-e egy-egy otthonról érkezett honfitárs megítélésében? Követségi közeledést, ha volt, miként hátrítottak el? A menni-hazalátogatni-maradni dilemmája miként jelentkezett, amikor 1970-től elkezdődött az intézményes hazahívogatás is?*

– Gondolom, hogy megbeszélték egymással benyomásaikat a Magyarországról Londonba látogató barátokról vagy ismeretlen honfitársakról, akikkel találkoztak. De nem hiszem, hogy gondot okozott volna nekik az a kérdés, hogy őszinte érdeklődésből vagy megbízásból keresik fel őket. Az ő helyzetükben ennek konkrét jelentősége nem volt; biztosan sejtették, mikor nem volt egészen privát jellegű a találkozás. Követségi közeledést sem kellett hátrítani, mert tudtommal ilyen nem fordult elő. Nemrégiben Hajdú Tibor történész említette, hogy amikor Angliába utazott Károlyi Mihály hagyatékának tanulmányozására, bejelentette a követségén, kiket szeretne ez ügyben megkeresni – többek közt Zoltánt is. Erősen óvták a vele való találkozástól; a tanácsot nem fogadta meg. Tehát fenntartások mindkét oldalon voltak.

Az intézményes hazahívogatás sem úgy történt, hogy a követség egyenesben kereste volna az emigráció nevesebb alakjait – közvetve igyekeztek kapcsolatba kerülni velük. Zoltán esetében Boldizsár Iván, régi piarista diáktársa volt a kézenfekvő közvetítő; később azok az emigráns barátok, akik elérkezettnek látták az időt arra, hogy kulturális hidakat építsenek a hetvenes évek vége felé már lazább gyeplőn tartott magyar szellemi élettel.

E tekintetben Zoltán álláspontja mindig szigorúbb volt, mint Cs. Szabóé. Így például, amikor Huszár Tibor 1977-ben Nyugatra látogatott, és Cs. Szabó Lászlóval, Fejtő Ferencsel, Kovács Imrével, Gombos Gyulával, Nagy Ferencsel, Kiss Sándorral és Püski Sándorral

rögzített beszélgetést⁴, Zoltán elzárkózott a vele való találkozástól. Huszár Tibor így magyarázta, miért nem szerepel a kötetben:

„Szabó Zoltánnal két alkalommal is beszéltem, az érdemi kérdések megvitatása elől sem zárkózott el, a beszélgetés rögzítéséhez azonban nem járult hozzá. Ezek az interjúk eredendően az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézetének archívuma számára készültek, hogy az élőbeszéd hitelességével dokumentáljuk e mozgalmak különböző irányzataihoz és nemzedékeihez tartozó fontos szereplők korról alkotott képét, e mozgalmak – s a korabeli magyar szociográfia – általuk érvényesnek tekintett értékelését. Szabó Zoltán nem tartotta elfogadhatónak, hogy relikviaként kezeljük, éjszakába nyúló beszélgetéseinek jegyzeteléséhez azonban hozzájárult.”⁵

Zoltán kifogása nem annyira a relikviaként kezelés ellen irányult, inkább azt a tényt nehezményezte, hogy ezek a beszélgetések 1977-ben nem kerülhettek szélesebb nyilvánosság elé, hogy beláthatatlan ideig publikálhatatlannak minősülnek Magyarországon. Említésre méltó, hogy amikor ezek az interjúk egy későbbi, új kiadásban⁶ ismét megjelentek, Huszár Tibor az általa rekonstruált Szabó Zoltán-eszmecserét is belevette a kötetbe, mintha egy *bona fide* interjú lett volna.

A hazamenetellel kapcsolatban az „előbb a műveink, mi csak aztán” tételt Csé is, Zoltán is osztották, de nem egyformán értelmezték. Zoltán maximalista volt: egy külföldi magyar író megszólaltatása egy külföldi irodalomnak szánt folyóiratban, számára nem jelentette azt, hogy ezáltal megvalósul „a magyar irodalom egysége”, vagyis hogy ezentúl a nyugat-európai és tengerentúli magyar írók művei szabadon jelenhetnek majd meg Magyarországon.⁷ Ezeket a kérdéseket Zoltán nem személyes szempontokból mérlegelte, ő *irodalmi nemzetben* gondolkodott:

⁴ HUSZÁR Tibor, *Beszélgetések* (Budapest: Magvető Kiadó, 1983).

⁵ HUSZÁR, *Beszélgetések...*, 432.

⁶ HUSZÁR Tibor, *Találkozások* (Budapest: Corvina, 2005).

⁷ SZABÓ Zoltán, *Hungarica Varietas, körkép 1974-ből*, in szerk. SZABÓ Zoltán, *Nyugati vártán*, 2 kötet. (Budapest: Osiris – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2011), 2:393.

„Kormánynak az irodalmi nemzetben nincs joga. Ebből a nemzetből állam kiutasítani senkit se tud: ha műve benne marasztalja. [...] Policentrikus szellemi élettel az irodalmat nem éri kár! Ami magyarul irodalom: egy irodalom marad. Több egységben, több központtal. [...] Az irodalmi nemzetet – mint minden nemzetet – az a bizonyos »mindennapi népszavazás« tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvé tartozás mellett.”⁸

Zoltán a hangsúlyt határozottan az „együvé tartozás”-ra fekteti, az összetartozás-tudat megerősítésére, s arra, hogy közösségként kellene kiharcolni a külföldön alkotó magyar írók megszólalási lehetőségét Magyarországon, valamint ott tudatosítani, hogy több központú magyar irodalom is létezhet. Ez a problematika nemcsak a hetvenes évekhez kötődik: ma is aktuális.

Az a tény, hogy ezeket a kérdéseket más szemszögből vizsgálták, nem okozott nagyobb feszültséget Zoltán és Csé között. Megmaradt köztük a barátságos viszony, egymást ugratva meg is beszéltek különbségeiket. A hetvenes évek végére mi már véglegesen Franciaországba költöztünk, Csé meg egészségi nehézségekkel küzdve sokat volt Magyarországon.

– *Idézne néhány Szabó Zoltánnak címzett Csé-dedikációt?*

– Nagyon sok könyvünk különböző árvizek vagy csőtörések következtében megsemmisült. A következő dedikált köteteket találtam Zoltán megmarad könyvei közt, amelyek talán adnak egy kis ízelítőt arról, hogy milyen volt, s miképp alakult kettejük kapcsolata.

1. *Szerелеm*, Olcsó könyvtár 11. (Budapest: Franklin-Társulat, 1944): „Szabó Zoltánnak szeretettel, Cs. Szabó László, 1944. aug. Balatonföldvár”.

2. *Halfejú pásztorbot* (London: Magyar Könyves Céh, 1960): „Eredj, Halfejú, csókolj szépen kezét kereszt- (s majdnem szülő) apádnak, Zoltán bátyádnak! London 1960 július Csé Laci”.

⁸ SZABÓ, *Nyugati vártán...*, 2:89–112; 2:414.

3. *Téli utazás* (München: Látóhatár, 1956): „ZOLTÁNNAK nagy szeretettel s abban a makacs reményben, hogy sor kerítünk még arra a biciklizésre Tihanytól Füredig. Londoni Csé 1956 okt. 3. LONDON”

4. „A megszabadított száműzött”, *Katolikus Szemle* különnyomata (Róma: 1965): „Zoltánnak, hogy rábeszéljem Veronára, Ravennára s a maledetta Firenzére, szeretettel Laci London, 1966. jan.”

5. A nyomozás (Oslo–Bécs: Útitárs, 1966): „ZOLTÁNNAK, akivel olyan régóta nyomozzuk a távollét értelmét, Szeretettel és barátsággal, Csé 1966. szept. 30.”

6. *Római muzsika* (München: Auróra Kiadó, 1970): „ZOLTÁNNAK, aki mindenkinél jobban s méltóbban tudja, hogy – Rómával együtt – ki a hőse és ihletője ennek a Testámentumnak, a régi szeretettel Csé Laci LONDON, 1970. aug.”

7. *Vérző Fantomok* (München: Újváry „Griff” Verlag, 1979): „Zoltánnak, aki soha nem rekesztett engem műfajok ketrecébe, őskori szeretettel elbeszélő barátja Csé Laci London, 1979 nov. 25.”

A *Szerelem* idején, ahogy azt Ablonczy László említi⁹, Csé Bajor Gizi Balatonföldvári házában rejtőzött a német megszállás alatt, majd a művésznő emléket a *Fehér ház* című versében idézi fel: „mert aki e házban / bujtatott el maga is költők csalogánya / egyiptomi királynő, császár szeretője / festék alatt hazai bujdosók mentője”.

Bajor Gizi személyisége és tragikus halála Szabó Zoltánt is meg rázta, hiszen *Ráadás* címmel 1951-ben az egyetlen novelláját Bajor Gizi és Germán Tibor öngyilkossága kapcsán írta meg. Tehát Csét is, Zoltánt is foglalkoztatta ez a tragédia; a személyes szimpátián túl nyilván szimbolikus ereje miatt. Valószínű, hogy sokat beszéltek erről az eseményről Zoltán novellája megjelenésekor, de aztán a későbbiekben már nem emlegették.

A többi dedikáció tanúskodik arról az egymást segítő szoros kapcsolatról, ami a két író közt az emigrációs évek alatt kiépült.

⁹ ABLONCZY László, *Nemzeti lélekharang* (Budapest: Kódex Print Kiadó, 2007), 193.

– *Beszélgettek valaha is a végső távozásról, ki hol akar nyugodni?*

– Egyáltalán nem. Döntésük spontán volt mindkét esetben, de meglepően hasonló okok alapozták meg választásukat. Zoltánhoz bekopogott a josselini rendőr, Francis, azzal, hogy megürült egy sírhely a házunk melletti kis temetőben, érdeklí-e, mert szerinte remek hely, jó alkalom, szép onnan a kilátás. Zoltán azonnal meg is vette. Csé nyugvóhelye pedig Sárospatak lett, hogy miért, nemrég tudtam meg egy interneten talált írásból:

„Sokak számára felmerülő kérdés, miért éppen Sárospatakot választotta végső nyughelyéül, hiszen sosem volt diákja a kollégiumnak. Meghatóan egyszerű a válasz, amelyet Czine Mihálytól tudunk: „Ujszászi Kálmán professzor háza a temető mellett van, ablakából a vén fáktól ligetes sírkertre látni. Kitekintett látogatása során az író ezen az ablakon: a fák zöld árnyat vetettek a sírokra, s úgy határozott, ott akar nyugodni.”¹⁰

Úgy tűnik, mindkettőjüknek felettébb fontos volt a szép kilátás, a harmonikus táj.

¹⁰ ARDAY Géza, *Cs. Szabó László élete, munkássága és esszéírói világa*, hozzáférés: 2018.02.13. <http://docplayer.hu/6696242-Arday-geza-cs-szabo-laszlo-elete-munkassaga-es-esszeirol-vilaga.html>

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

ÁLMATLAN ÉJ

*Udvarhely Baromlaka Medgyes Nagymoha
Ürmös Kóbor Sárpatak Almakerék
Bolya Keresd Halmágy Bürkös Alamor Vízakna
Örményszékes Szakadát Salkó Székelyzsombor
Zetelaka Zágon Apáca Bácsfalu Csomakőrös
Kisbacon Hídvég Zsögöd Árapatak
Türkös Zajzon Tatrang Hosszúfalu Firtos
Oklánd Balavásár Bikafalva Etéd
Jára Gyalu Jegenye Vista Méra Körösfő
Mezőbánd Bethlen Buza Szék Retteg
Katona Néma Torockó Tövis Bánffyhunyard
Piski – honvédek! a hídja – Pusztakamarás
Sófalva Korond Szováta Parajd
Gyergyó Túre Tölgyes Görény Gyímes
Apahida Csekefalva Tusnád
Borszék Bözöd Bardóc Bélbor Vargyas
Bekecsalja Uzon Farkaslaka Hermány
Csíksomlyó Szereda Marosvécs
Kobátfalva Kibéd Élőpatak Siménfalva Kászon
Kovászna Homoród Bálványos
Nyikó- Nyárad- Marosmente Kalotaszeg
Nádasmente Hóstát Hídelve Monostor
Kétvízköze Kőmái s a sírok a Házsongárdban...
Strada Samuil Micu numărul șase
s pirosló vadszőlő palástja
földig a hosszú falon
de más ugye más volt a neve
mikor elengedte vézna gyermekkezem a halál*

s az udvaron őszi virágkapu várt rám
a piruló feltámadóra?
Uramisten ott a Rózsa utca felett
Uramisten minket te ne vigyél
ne vigyél ne vigyél kísértésbe
de szabadíts meg nadrágszíjtól a gégén
borotvától a csuklón
betemetett lányölő mélykutak helyett
ablakpárkánytól a légfűtéses huszadik emeleten
s a nyájas modorú barbituráttól
amit hatvanöt éven túl
ingyen ad örökre szenderedni kívánó
minden agg kiskorújának
csalóka fátyol alatt
arc nélküli dajkájuk a szenderedő Jobbléti
Á...Á...Á...Állam... –
Inkább kezdjed előlről:
Udvarhely Baromlaka Medgyes
Nagymoha Ürmös Kóbor Sárpatak Almakerék
anyám sírjáról örökre eltűnt a borostyán
a család csontjait beton alá boronálták.
Levegőt!

GYÉMÁNT LÁSZLÓ

festőművész

A CSÉ-FESTMÉNY SZÜLETÉSE

A történet 1970-ben kezdődött Londonban.

Sárközi Mátyás neve már a hatvanas évek közepétől széles körben ismert volt Magyarországon, talán elsősorban nem arról, hogy ő Molnár Ferenc unokája, sokkal inkább mint a BBC magyar szekciójának munkatársa, de szűkebb körben úgy is, mint aki az International Advisory Council megbízásából kulturális kiadványokkal, így például az emigrációban élő magyar írók műveivel ajándékozza meg az Angliába utazó magyar turistákat. 1970-ben, közvetlenül miután megérkeztem Londonba, megkerestem Sárközi Matyit, kérve, hogy kísérjen el a Home Office-hoz, mert politikai menedéért szeretnék folyamodni, de nem beszélem az angolt. Önzetlenül nyújtott ebben segítséget, sőt átmenetileg, a procedura végéig vendégszeretetüket élveztem hampsteadi házukban. Matyi segített, hogy miután megkaptam a letelepedési engedélyt, találjak egy viszonylag kifizethető albérletet Wimbledonban és még abban is, hogy a BBC magyar osztályának helyi kiállításokról írjak tudósításokat, melyek honoráriumából szűkösen fedezni tudtam lakbéremet. A BBC kávéházában találkoztam először Határ Győzővel, Siklós Istvánnal és Cs. Szabó Lászlóval is. Nagy szerencsém volt, hogy ők elfogadtak, így nem éreztem olyan kilátástalanul elveszítettnek magam az angol nyelv hiánya miatt. Ez a kör hamarosan kiegészült az Egyesült Államokból visszatért Czigány Lóránttal és Magdával, továbbá Gömöri Györggyel.

Ez a szellemi közösség befogadott, és lehetőségükhöz mérten még támogattak is. Londonba érkezésemtől számítva az összes kiadott

könyv védőborítóját tőlem rendelték meg, de portrékat is festettem Londonban: ezek közül számomra a legnagyobb megtiszteltetés volt, hogy Csé megrendelte tőlem a saját portréjának elkészítését. Ez a kép jelenleg a Sárospataki Könyvtár tulajdonát képezi, és a könyv gyűjteményével együtt az ő végakaratából költözött oda. Ez a kép nem a Mews-ban, az ő otthonában készült, hanem az én New Cross Road-i kifűthetetlen műtermemben: ez a magyarázata, hogy nem a rá jellemző eleganciájában lett ábrázolva. Történetesen annyira fázott, hogy kénytelen volt magára öltetni az én pulóveremet. Nem adta fel, hősiesen tűrte a megpróbáltatást, dacosan viselte a pulóveremet, noha semmi sem állt tőle távolabb, mint a megalkuvás. Úgy öltözködött, mint ahogyan írt: a gondosan, választékosan elegáns zakó és nyakkendő mind elmaradhatatlan kellékei voltak megjelenésének. Rengeteget írt, saját magát szüntelenül grafománnak titulálta. Megjegyzem, halmozni a betűket tömött sorokba még semmit sem jelent, de cizellálni, formálni a közlendő gondolatait csak ő tudta ilyen magas esztétikai mércével. Nem kétséges, hogy Marcell Proust volt még hozzá hasonló író óriás, de ez nem kisebbiti egyikük értékét sem. Csé volt a megtestesült értelem és elegáns intelligencia: ezt sugallta külleme, melyre gondosan ügyelt – micsoda durva szentségtörés volt részemről a saját pulóveremet adni rá? Végül is az elkészült kép elnyerte tetszését, és ez a döntő, mert ki más lenne autentikusabb ebben a kérdésben dönteni, mint ő maga? Még egy kis értekezést is írt a képről, s ennél nincs nagyobb megtiszteltetés, amit kaphattam. Úgy vélte, hogy a pulóver, mint egy középkori vitézen a páncél, megvédi őt, aki még nagy csatáknak néz elébe. A kép visszatüköri a jellemét, azzal nem ellentétes, sőt ha a képre néz, az erőt ad neki. Azt írta, hogy a szerencsés véletlen hitelesebb képet produkált róla, mint amilyet a kívülállók, akik csak felületesen látták, de nem ismerték az igazi személyiségét. A portrémat nemcsak elfogadta, hanem foglalkoztatta is őt, és többször átértelmezte, új és még újabb részleteket fedezett fel benne, melyek természetesen részemről nem tudatosan kerültek a képbe. Én csupán siettem a befejezéssel, nehogy megfázzon, mivel én a munka hevében nem éreztem úgy azt a kellemetlen, nyirkos londoni

hideget, amit az angolok számára megszokott szimpla tolóablakok nem voltak képesek szeparálni. Ám 1974-es bécsi áttelepülésemnek nem ez volt a legfőbb oka, viszont Csével továbbra is tartottuk a kapcsolatot, és ragaszkodott hozzá, hogy továbbra is én készítsem a könyve borítóját.

Epilógus: Döbbenetes és megrázó élmény volt számomra, mikor halála után a televízióban Oskó Judit asztalhoz ültette egykori barátait és pályatársait, hogy megidézzék Csé emlékét, amikor váratlanul bemutatást nyert a kép, amit én festettem, és ekkor megszólalt Csé a saját hangján. Az egész olyan volt, mintha üzenne nekem.

Gyémánt László, a kitűnő festő és grafikus 1973-ban csinált rólam egy arc-képet, állítólag egyik legjobb műve. Fázós vagyok újabban, hűvös volt a műteremben, kölcsön adta az üléshez nyakig érő, fehér gyapjú pulóverét, jó vastagot, ráhúztam a zakóra. Csakhogy a festett pulóver szakasztott olyan, mint egy acélpáncél a szigorú, öreg harcoson. Nem hatol át rajta akármilyen golyó. Jelpépnek s felsőbb parancsnak tekintem: daccal élni kell, daccal tovább élni, azért is!*

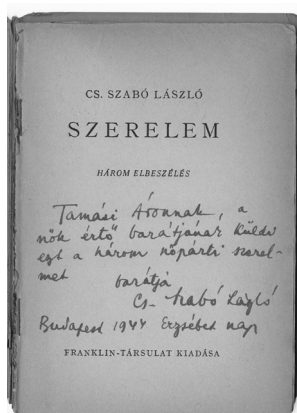
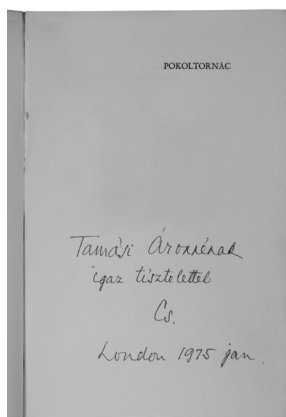
* Cs. SZABÓ László, „Azért is! Három Beszélgetés Urbán Györggyel” [Harmadik beszélgetés, 1981], in Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban* (Bern: Európai Protestáns Szabadegyetem, 1982).

„LEKÖTVE S SZÁMKIVETVE...”

CS. SZABÓ LÁSZLÓ VALLOMÁSTÖREDÉKEI

„Európaszerte Erdélyt kerestem, egy leydeni tanteremben félfejjel a többi látogató fölé egyenesedtem, mivelhogy földieim valamikor oda-jártak.” (1937)

„Ma, mindszentek napján kigyúlnak a gyertyák Erdély legrégibb temetőjében, a házsongárdi kertben. Egy felszabadult nép hódol legigazibb szabadítóinak, a holtaknak. Tegnap óta ismét áll a kopjafa Szenczi Molnár elveszett sírján [...] Fönn a tetőn, az öreg nyárfa körül számolom a halhatatlanokat. A tizediknél abbahagyom – De ezekhez a híres sírokhoz hozzágondolom a többi névtelent, s ehhez a temetőhöz hozzágondolom a többi erdélyit, s ezekhez a halottakhoz hozzágondolok egy halottat a segesvári síkon.” (1940. november 1.)

„1789 óta minden belső barbár invázió terméketlen marad, mert a letűnő kultúrát nem vallás egyesíti a hódítókkal. Megkaptuk a leckét. Egy népjellem mindig erősebb, mint egy eszme. Világ proletárai egyesüljete! A világ tízféléképp bolsevizálódik. Egy genfi bolsevik mindig értetőbb lesz nekem, mint egy vladivosztoki.” (1945. február 21.)

„A dunai sorsközösségnek évtizedekig vagy a világtalan falu vagy a bérkaszárnya volt a kohója. De a Belváros ragyog, zsebre vágja Párizst, Londont, Zürichet. Egy lépést se kell tovább mennem, itthon vagyok. Emlékszem egy városra, elülső frontján a Váci utcával, hátsó oldalán a Hunyadi térrel s a Nefelejts utcával. Emlékezem.” (Bécs, 1956)

Csoóri Sándorral a nyolcvanas évek elején (PIM)

„Egy szép játék gondtalan vendégei voltunk, mielőtt nagy idők túlélő tanúi lettünk, a szem és értelem szabad gyönyöreinek élhetünk, mielőtt ránk szakadtak a Kötelesség, Rettegés és Üldözés egyhangú, puritán felvonásai. Vagy talán most is tart a játék, csak átköltözött a Montparnasserról a Saint-Germain-des-Prés köré?” (Párizs, 1956)

„Egy hónapja nézegetem reggelenként azt a karcsú tornyot az átel-
leni dombon, S. Alessio harangtornyát [...] kedvemre henyélhetek.
S lassan eltölt a halálfélelem, érzem, ahogy körülzárja szívemet.
Végre ráérek félni. A nagy árnyéktól a nagy fényben [...] Most már
tudom, te pondró, miért esel reggelenként ágyadból az íróasztal-
hoz, miért kapaszkodol úgy bele. Alkotóházat, csigaházat terem-
teni a halálfélelem ellen. Egy gyenge roppanás, s hol a csigaház?”
(Róma, 1963)

„A műfajt kiölték angol és amerikai tanszékek. Nem ölték meg ná-
lam, menedéknyújtó hajlékukban, a Mewsban. Egy kihalt angol-
szász műfajt űzők magyar nyelven. Minthogy idegenben áldozat és
nem üzlet a magyar irodalom, ezért nem vagyok kötvé a terjede-
lemhez, se formához, se előadásmódhoz...” (1976)

„Elnáspágolt szepegő suhancok vagyunk talán? Vagy cirógatásért
vinnyogó ölebek? Zrínyi, a költő az önérzetes, méltó tanácsadónk:
egy népnél se vagyunk alábbvalók. Önitéletünkben tartsunk ki
mellette. Tud rólunk a világ annyit, amennyit, minél többet, annál
jobb, de mi elsősorban egymásért vagyunk.” (1981)

„Hiábavaló a mellverő gyónás, hihető-e józanul, hogy szomszédaink
csak azért fognak jobban szeretni, mert kéretlenül ócsároljuk ma-
gunkat, egymás orra alá törölve eredendő vagy idegenektől eltanult
hibáikat? Ifjúságunk lelkét oltja ki ez a becsmélés” (1981)

„Engem ne bilincseljenek egyetlen műfajhoz se, egyszerűen író va-
gyok, nem esszéista. Magamnak kiharított, állandó, kísérleti területe-
im az elbeszélés, útirajz, vers, hangjáték és az esszé.” (1981)

„[N]em kértem soha semmit Istentől, nem is kértem tőle számon sem-
miféle szenvedésemet, egyszerűen rábízta magam, ő az adakozó és

visszavevő, én vagyok az elfogadó. Adyval tartok, az Isten »van valamiképp«.” (1981)

„[A] görögök igazán nem szorultak példaadókra, hiszen örökös kockázat volt a száműzetés az ősi városállamokban. A kitaszított ember – tegnap még a dédelgetettjük – lelkipurdalás nélkül rögtön bennfentes tanácsokkal szolgált a szűkebb pátria ádáz ellenségeinek. Nyelvet se kellett cserélnie, görögül folyt tovább a beszéd, csak fordított politikai előjellel.” (1981–1982)

Weöres Sándorral a nyolcvanas évek elején, háttérben Czine Mihály és Kántor Lajos irodalomtörténészek (PIM)

„Cs. SZABÓ: A neve: Weöres Sándor. Kettős vével s utána eöwel. Többféleképpen szokták ejteni, Sándor, te hogy ejted?

WEÖRES: Vörös. Mint az ökör, két ö-vel.” (1963)

Balról jobbra: Illyés Gyuláné, Illyés Gyula, Kodolányi Judit, Kodolányi Gyula, Piazza Hunyor Katalin, Cs. Szabó László és Kodolányi Bálint, Illyés Gyula dolgozószobájában, 1980, de lehet, hogy 1981.

„A hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt Illyés megtalálta a magyar és európai hűség útját. Ocskaynak és Esze Tamásnak lenni egyaránt könnyebb, mint Mikes Kelemennek” (1943)

ŐSZI NAPOK PATAKON

Egy ember álldogál a községháza előtt, rövid, fakó, foldozott zekében. Van egy kapája s tud még hajolni. Ez a jövedelmi forrása. Van egy kis háza túl a folyón. Ez a vagyona. S van egy fia, akit a kollégiumba járat. Ez a gondja. Igaz, van egy selyemhuzatos, cifra széke is; azt mondják, fejedelem ült benne. A várból való. A hadak nyomán ő is besétált oda, szét nézni a dúlásban. Onnan hozta a széket; egy lant van a hátára faragva. De nem a család szokott benne ülni, hanem a gond, a régi gond. Áttelepedett a padkáról az úri székre; úgy látszik, abban még jobban érzi magát. S hozott egy könyvet is, a várkertben találta, a gaz közé hanyva. „Nesze, olvasd, ha tudod” – adta a fiának. Körös-körül arany Metszése van az élének, s aranyliliomok nyílnak a bordáján. Kicsi a fiú, de már tudja, hogy latinul írták, s viszi a tanárának a könyvtárba. „Apám kapálta a kertben, a hercegéknél” – nyújtja ravasz mosollyal. A tanár nyitogatja a könyvet, ropogatja. Nemigen nyitogatták előtte; évszámra glédában feszített a könyvszekrény dróthálója mögött a többi aranyruhás fegyencsel. „Látod-e, mi áll a címlapon? Amstelodamae. Ott nyomták, Amsterdamban.” S megint végigpörgeti a tapadós lapokat. „Ezt még soká fogod tanulni. Addig tedd el jól.” De a kicsi fiú a fejét rázza. „Legyen a kollégiumé” –, s elpirul. Hallotta, hogy a kollégium legszebb ritkaságai, legnagyobb kincsei mind belevesztek a háború torkába. Nem tudja, miféle könyvek, de hátha ez az egy is pótolja őket? „Köszönöm, Farkas” – mosolyog a tanár. „Úgy bánsz az iskolával, mint egy fejedelem.” De magában a fejét vakarja, s azon tűnődik, hogy kié is most már a könyv? Ez a fiúcska alighanem a másét ajándékozta a kollégiumnak. Azt

nem bánta volna, ha megtartja magának, de az iskola mégse tehet úgy, mintha a gaz közt lelte volna. Egy ideje megint rácsukták a dróthálós ajtót a maradék könyvekre a várban. Aztán vállat von, s átáll a szegények törvényéhez. Ennek az adománynak a szeretet a jogalapja, az oldozza fel a régi tulajdont, s bogoz új kötést egy diák s az iskola közt. Koldus a kolduson, magyar a magyaron csak elhomályosult jogérzéssel segíthet. Ebben az országban mindig másé volt a hatalom s a vagyon, csak az iskola volt magyar. De hatalom s vagyon nélkül szomorú szolgálk tudománya a tudás, s csak a bánatot szaporítja a lélekben. Művelt magyarnak lenni annyi, mint megszorodni. Nem tudta ezt a kapás, mikor áttette fiát a kollégium küszöbén, nem tudta a kisdíák, mikor először kopogott fel a lépcsőn, majd megtudja, mire a bajusza serked. A kultúra neve magyarul nem műveltség, hanem meghasonlás, itthoni értelme szerint erre a szóra kellett volna fordítani. A tanár kiegyenesedik. „Igazad van, Farkas, mienk ez a könyv” – vállára veti megzöldült kabátját s elindul lefelé a vásott falépcsőkön.

Vásott falépcsők, szegletes fordulók s a fordulóiban térdig érő rácsos ablakok, meszelt falak s a fehér falban alacsony vasajtók, karzatos könyvtár s benne flóta, márványszobor, tűzoltó gerenda, aldinák, elzevirek, sárvári, nagyszombati, debreceni, kolozsvári nyomtatványok, csipkés szélű kéziratcsomók, lepecsételt naplók egy almaillatú fiókból és sárga levelek egy fejedelemasszony szarkaláb betűivel, boltíves, poros nagy udvarok, amelyeket megbotoz a tompa órakongás, végigsöpör a harangszó s megfürdet a holdfény, ákácok, hársfák s diófák az iskolakertben s a fák sűrűjében egy rómaivá szépült poétafej egy csonka oszlopon, görög betűkbe faragott magyar lánynevek a pad tetején, könyvek és dohánylevelek a padban, fellegrákok, ahová az el-elsüllyedő országból bemenekült a lélek, hadnagyok, akiket Apáczai Cserének, kapitányok, akiket Budai Ézsaiásnak, tábornokok, akiket Comeniusnak hívtak: magyar kollégiumok! Pallók a mozdulatlan sártengeren át, cölöpök, amelyekről nem tudott leoldozni Galícia, súlyok, amelyeket nem tudott megmozdítani a Levante. Falaik közt egy elnehezült Hellasszal és Rómával, maguk kö-

rül a nyútt zekéjű kapásokkal, saru helyett kapcában és tóga helyett ködmönben, el-elmaradozva Európától s aztán hirtelen megint melléje ugorva, e kollégiumok parlagi humanizmusa volt a folyton oldódó magyarság legjobb kötőanyaga.

Mert parlagi ez a humanizmus, faggyúmécses mellett fogant, szalonnát, zöldpaprikát szeletelnek hozzá s úrvacsorai borral öntözik. Bivalyfogat, ökrösszekér húz el a magyar kollégium előtt, zöld levélen túró árulnak a kapujában a menyecskék, s a pénzt a mellkendő csücskébe bogozzák (valószínűleg oda bogozták már a diákocska Bethlen Gábor garasait is), nyikorog a kerekeskút egy juharfa alatt a főutcán, s verebek surrognak el a templomkert fenyőiről, mert fekete fenyő illik a templomkertbe, platán és juhar a sétátérre, tölgy a várkertbe, ákác és hársfa a kollégiumudvarra, a fűz s a nyárfa aztán már mondás nélkül is felnő a vízparton. E fák közt nyílt ki, ökörfogaton közlekedett, kerekeskútról ivott s faggyúgyertyánál ült a régi magyar humanizmus. S lényegében most is ilyen: provinciális. Kimarta Apáczai Cserét, gyanakodott Comeniusra, elüldözte Csokonait, szomjan hagyta Kazinczyt s Kölcseyt, s mindig könnyebben hitt az öblös hangnak s az ábrándos kelekótyáknak, mint a csendes értelemnek. „Ki minél jobban tud görögül, annál semmirevalóbb: – ezt mondták valaha Rómában, s ennek magunk közt is látjuk példáit”, fakadt ki az öregedő Kazinczy, maga is egykor kollégiumi diák. Lehetett volna s lehetne ez a humanizmus szárnyalóbb, vakmerőbb, könnyedebb, messzelátóbb, hidegebb fejű. De akkor nem volna magyar. Patak mégse lehet közelebb Padovához, mint Újhelyhez, Enyed se Oxfordhoz, mint Balázsfalvához, Pápa se La Flèche-hez, mint Celldömölkhez. Nem olajligetbe, nem hattyúszigetre s nem latin ég alá épültek a kollégiumok, hanem ólmos ég alá, a sztyeppe szélére, Galícia s Levante közé, s közelebb Bizánchoz, mint Rómához, s inkább a próféták szertelen Istenére néznek az ablakaik, mint Erasmus szelíd, okos, emberformájú Jézusára. Ahogy elnehezedtek az olasz boltívek, míg Lombardiából a magyar kollégium tornácára jutottak, úgy nehezedett el falai közt a műveltség is. Még sincs más választásunk. A magyarság e vidékies,

darabos, nekibúsult s magamagán kesergő humanizmuson keresztül tartozik bele Európába. Ez adta át neki a kapások fiait. S minthogy ennek a műveltségnek nem volt se hatalma, se vagyona, tehát nem volt övé az ország, teremtett magának egy másik országot, egy hatalmas, gazdag és magyar országot az irodalomban. Megteremtette a magyarság egyetlen igazi alibijét a világ előtt: az irodalmát. Nincs más választásunk: a magyar műveltség olyan, amilyennek két hiten, de egyforma szorongással Pázmány s Bethlen Gábor akarta.

Lelkem stratégiája háromfelől kerítette be Patakot; a Szamos-völgyből, Debrecenből s a Hernád-völgyön át nyomult feléje hosszú évek óta. El is esett puskalövés nélkül ilyen jó hadásznak. „Európa szívében vagyok!” – gondoltam megkönnyebbülve a holdfényes kollégiumudvar közepén, s „de jó itthon!” – gondoltam aztán az angol internátus folyosóin. Itthon, ebben az örök énekszóban.

Mert Patak éneklő város. Ahogy a szép orosz mesében a decemberi folyó felett megfagyott hangok zsibongva felolvadnak az első tavaszi szélről, úgy olvad fel hosszú-hosszú hallgatás, sőt elhallgattatás után rossz századoknak a mi ajkunkra is illő panasza és megbékülése: búcsúztató és zsoltár, bujdosó ének és könyörgés a kicsi diáktorokban. Úgy látszik, semmi se hal meg, ami egyszer tökéletes volt. Ami egyszer már tökéletesen kifejezett egy szívet, s e szívet a bűnökből a jogos büntető, az egy jogos büntető dicséretére fölemelte, ami egyszer megtalálta a kegyeimet, az az ének, az a vers, az az ige, az a szó nem veszhet el többé egészen. Ébred már tetszhalott ágyáról az ének, megint énekel a diák, s az egész város énekel utána, s jól énekel, egy holdas vasárnap éjszaka minden pataki utca jól vizsgázott énektanból: Pataknak kitűnő a hallása. Márpedig az igazi műveltség mindig muzikális. Botfűlű ember lehet rettenetesen tanult, de a lelke műveletlen.

Boldog, magányos női ének szólított be a vártemplomba is. Egy asszony súrolta a kőpadlót, s közben régi litániákat fűjt olyan szépen s boldogan, mintha valamelyik képről leszállva maga Mária dicsérné a jó sorsát. Vajon ezt a hangot hallotta Gellért püspök egy reggel az abla-

kában? Ezt, vagy ilyenfélét. A falon aranyvésésű betűk volt kegyurak, német hercegek neveit ragyogtatják. Ne állj meg e neveknél, csak kétháromszáz évre mutatnak vissza, a nagy földosztásra, mikor Bécs szétaprította a hazát hétágú koronás hű jobbágysai közt. A templom alatt azonban Lorántffy Zsuzsanna fekszik, ezüstszőges övén egy marék kulccsal. Amíg csörgött az a kulcskarika, sose koplalt a pataki diák. Ne félj, a porai még itt vannak.

Galambtoll úszik előttem, hull rám a mészpor. Szállók fel-alá a pataki tornyokban, mint valami lelkes, érző vödör, amely nem alul telik meg, a fenéken, hanem fönn, a tetőn. Megtelik barna tokaji tájjal, bársonyos alkonyi Bodrog-völgygel, amelyen lassan végigperegnek október könnyei, s megtelik a szép hegyek ormán körbeszaladó országhatárokkal. Patak határváros, mint az ország túlsó szélén Szombathely, ahol éppen ilyen jól, ilyen otthon s ilyen biztonságban éreztem magamat. „Csak hét kilométerre a határtól. De hétszáz kilométer mélyen a magyar szívekben” – írtam akkor Szombathelyről, s mondom most magamban Patakról a határlátó tornyaiban. Egész Magyarországnak határvárosnak kéne lennie, csupa szellemi végvárnak, félelem nélküli, okos veszélyérzettel s testvériséggel eltelve. Maradt-e még nekünk egy talpalatnyi üres hely szlávok és germánok közt, már nem is népek, de egész világrészek keresztútján? Nem tudom, de nem is ez a fontos. Az a fontos, hogy ne félj. Mert a félelem a legbiztosabb önféltet, amely mindig a bírák elé vág. S bíró és ítélet úgyszólván elég a világon, s az igaz ember oly kevés!

Lemenőben körültaogatom az öreg harangot: Öreg Rákóczi György ajándékát. S mint Tamás ujjá a Krisztus bordái közé, egy helyen az én ujjam is beleakad egy érdes gödörbe a harang belsejében. Aknaszilánk tépte föl. Patakot is ostromolták; ennek a toronynak s benne a százados harangnak is részt kellett vennie az elmebajos végső ellenállásban.

Férfiszemet csiklandó, telt barna hegyek alatt kanyarog az út Széphalomba, Kazinczy hamvaihoz. Egy nyájas kutya ugrik belülről a

kert kapukilincsére, izgul, hogy hamar bejussunk a szent öreghez. Még áll a kettős síremlék (az övé s az asszonyé), oszlopain fülsértő s szívet indító versezet olyan helyesírással, amelytől nyilván naponta fordul egyet sírjában a mester. A mauzóleumot azonban felforgatta a háború; a lucskos hóról szedték föl a halotti maszkját, amelyre a hónál is jobban ráfagyott az öregkori írói trónfosztás keserősége. Összeszedték a szétdobált kéziratokat is, s még keresik azt a papírt, amelyre vérével hígított rozsdával írt a börtönben. Hát semmi, de semmi nyom nem maradhat az igaz magyarok után? Milyen tél volt ebben az országban tavaly, s tavalyelőtt! Hadak és civilek, üldözők és futók, magyarok és idegenek Firmin Didot s Bodoni betűivel fűtöttek, Ciceróval s Voltaire-rel gyűjtottak be s lúdtollas írással jártak az árnyékszékre. S közben az átázott papíron még egyszer elindult a betűkből a hóra Kazinczy vére...

Ködös az alkony a Bodrog-völgyben. Vissza Újhelyen át a napok alatt otthonná pihésedett Patakra. Még egy forduló s felbukkan a kollégium nagy kettős teteje. Szeretném feldobni a kalapomat: „Európa szívében vagytok!”

Magyar Athénnek hívják. De itt nem ölték Szókratészt, itt nincs szószéke a politikus csizmadiának, ez a város nem csinál világpolitikát. Mondtam már, hogy csak az iskola volt itt mindig a magyaré, nem a hatalom s a vagyon. Az iskola, amely gályapadoknak, falusi eklézsiáknak s a kollégiumi könyvtárnak adta tovább a kapások fiait.

Igaz, hol van a foltozott, fakó zekéjű kapás a községháza előtt? Túl a folyón, otthon van; fát aprít a kis udvar végében. S otthon van a kicsi Farkas is; most csapta össze a szöszedetét. S otthon van az amsterdami latinkönyv is a polcon.

Hazamehetünk mi is, Budapestre.

In *Válasz* (1946. december): 226–229.

ABLONCZY LÁSZLÓ

színháztörténész, az MMA rendes tagja

CSÉ SHAKESPEARE-GALAXISA

A TITUS ANDRONICUS ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

„Fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy itt a huszadik század közepén, gondolkodásunk ambícióit és látókörét nézve, vajon gyávábbak és görcsösebbek vagyunk-e, mint az Erzsébet-kori emberek?”

(Peter Brook: *Valóság-hűség Shakespeare-módra*)

WILLIAM MESTER műveinek nagy varázslata, hogy a múltat jelenné avatja. Azaz: ihletett rendező látomásában felmutatja a világ 20. századi rettenet-voltát és keserv'-kacajos ábrázatát (*Hamlet*). Rendező és előadás hatalma tehát, hogy önmagunkat felismerjük-e, vagyis: a Shakespeare-galaxis működési elve feltáruljon előttünk.

Ki látott engem? – így szól a címe Cs. Szabó Shakespeare-esszé-könyve bevezetőjének¹, amelyet a halála évében, 1984. február 28-án dátumozott. Innen tudjuk, hogy 1951 és 1984 között „mintegy negyvenszer írtam az emberről és a darabjairól”, kor- és irodalomtörténeti háttéréről. Így hát Cs. bujdosásának esztendeiben Shakespeare-estjeinek élményét és tanulságait katalogizálta és szerkesztette köteté. S épp csak említi a „méltatlanul elhallgatott” Németh Antalt, a „sokat támadott s néha csakugyan támadható” igazgató Nemzeti Színházát, ahol Szabó Lőrinc fordításai, azaz „mestervágásai” színpadra kerülhettek. De semmi múltba merülés s emlékidézés, a gyermek Cs. Szabó színházi élményeire éppúgy nem lelünk, amint Németh Antal Shakespeare-előadásaira sem hivatkozik. Kivétele: az *Athéni Timon* élménye. Noha 1935 és 1944 között huszonkét bemutató, illetve felújí-

¹ Cs. SZABÓ László, *Shakespeare – Esszék* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987).

tás szerepelt a Nemzeti játérendjében. Javát már csak kollegiális okokból is láthatta Cs. Szabó, hiszen a Magyar Rádió irodalmi osztályának főszerkesztője együtt dolgozott a Nemzeti igazgatójával, aki főrendezőként a hangjátékok ügyét gondozta a Rádióban. Aligha képzelhető el, hogy ne kísértette volna Uray Hamletje, Szelezky Zita Júliája, ám sehol sem leljük a nyomát a régiek Shakespeare-ragaszkodásának. Majd '45 után Major legjobb formáját épp Shakespeare előadásiban mutatta. A Nádasdy Kálmán rendezte *III. Richárd*-ban (1947. december 13.) például, amit ugyan Hitler figurájára tematizált, de Cs. Szabó csak *Viharbéli szerepmetaforaként* idézte Bajor Gizit búcsúztatva: „Vajon mit talált ki búcsúztatónak Major Tamás, amikor Kalibán festékével a képén s krokodilkönnyekkel a sírra lépett[?] Mert a »földi paradicsom« maszlagát a vádló holttest fölött is meg kellett menteni.”² (*Hódoltsági irodalom*) Mentési kísérlet hitvány szövegezésben ugyan elhangzott, de még csak krokodilkönnyek se szivárogtak a közönyös orcára. A *Vízkereszt* se merül fel benne például (1947. május 9.), amelyről majd társa az emigrációban, Szabó Zoltán oly bámulatos elemzéssel szolgál. S talán láthatta Jávor Petruchióját is, hiszen eseményt jelentett Pesten 1946-ban. Bizonyos, hogy megnézte Bajor Gizi Kleopátráját is (1946. december 20.), hiszen nyaralójában bujdosott Balatonföldváron 1944-ben. Londonban két írásban is búcsúzott a Nemzeti csillagától: tragikus halálát idéző cikkét így kezdi: „Bajor Gizi megölte magát.”³ (*Búcsú*), de Kleopátrájáról hallgatott. Majd a szerepet említve versben is elsíratta Londonban 1951-ben (*A fehér ház*). Ám Shakespeare-esszégyűjteményében semmi nyoma a hazai, múlt shakespeare-i tháliás emlékeinek.

Vélhető: kötetének bevezetőjében. Az *igazi Shakespeare* című cik kétől, 1951-től számolta írásait. Aztán 1952-ben következett a Stratford-upon-Avon-i beszámoló *A költő szülőföldjén*⁴ címmel. S az

² Cs. Szabó László, *Hódoltsági irodalom*, kiad., jegyz., utószó CZIGÁNY Lóránt (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008).

³ Cs. Szabó László, „Búcsú”, *Új Hungária*, 1951. március 2.

⁴ Cs. Szabó László, „A költő szülőföldjén”, *Új Hungária*, 1952. május 9.

első színházi beszámoló: *Shakespeare mindenkéi*, mely Peter Brook rendezésében Paul Scofielddel a főszerepben a *Hamlet* 1955 őszi moszkvai vendéjátékáról értekezik. Kaján adalék, sziporkázna Cs. Szabó, ha észleli, hogy az angolok után Magyarországról az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) XX. kongresszusa előtt néhány héttel a Fővárosi Operettszínház a *Csárdáskirálynő*vel hangolja s deríti kedvre a moszkvai és a leningrádi pártpolitikusokat – meg a szovjet nagyréműt. És főképpen Hruscsov főtitkárt és elvtársait, merthogy Honthy Hanna, Feleki és Latabár hatalmas ünnepléssel és meghoszszabbított vendéjátékkal erősítették meg a magyar–szovjet testvériséget. Színházi érdeklődésének újabb jeleként 1955 tavaszán Shakespeare szülővárosában John Gielgud rendezésében a *Vízkeresztet* nézte, majd véleményezte (*Új Hungária*, július 1). Aztán jelentésem évben, Laurence Olivier *III. Richárd*-filmjéről és magyarországi visszhangjáról meditált (1956. február 24.). *Vízkereszt*-esszéjének dátumozásából tudjuk (1966), később született, de előadásműnyre nem hivatkozik; a *III. Richárd* esszéje is későbbi, stratfordi élmény, Laurence Olivier filmjét nem említi; egy későbbi előadás, Ian Holm alakítása nyomán íródott elemzése került a kötetbe. Néhány szögletes zárójel, s épp a *III. Richárd* magyarhoni ihletése nyomán sejthető: az 1987-ben közreadott Cs. Szabó esszékötet még szenvedte a kései kádári kor cenzori éberségét, alighanem a szovjeti zsarnokságra utaló fordulatokat.

TITUS ANDRONICUS. Cs. Szabó tájékozódását jellemezve a „csodagyermekként” indult Peter Brook rendezőt s Laurence Olivier-t is említetem imént; sorsos és eszméltető, hogy kettejük szövetségében 1955-ben Stratfordban életre támasztották Shakespeare alig ismert és ritkán játszott darabját, a *Titus Andronicust*. Az előadással 1957. május–júniusban Európát járták: Párizs és Velence után Bécsben, Belgrádban, Zágrádban, majd Varsóban vendégszerepeltek. Budapest perze szóba se jöhetett, hiszen Kádár és halálbrigádja Dudás József kivégzésével már januárban működésbe lépett, s miközben a rettegés és

a letartóztatások hónapjait élte az ország, s már *Tóth Ilonka* és társainak június végi kivégzésének alávaló irományait fércelte össze Biszku Béla, Szénási Géza gépezete, Shakespeare – Cs. Szabó szavával élve – „rémdrámájá”-nak előadása tektonikus erővel időszerűsítette volna a közhangulatot. Bár az a valószínű, hogy a turnét még 1956-ban megszervezték, de akkor se lett volna engedékenyebb idő, hiszen egész esztendőben a XX. kongresszuson elhangzott beszéde lengte be honunk közéletét. Érdekes volna tudni, hogy a varsói előadás mint ébresztette, bátorította a lengyeleket.

A hazai Shakespeare-kultusz másfél századában a *Titus* a Nemzeti soha nem játszotta, először a hetvenes években Sík Ferenc rendező Pécsen állította színpadra. S a jeles Shakespeare-kutatók java sem érdemesítette komoly figyelemre. Benedek Marcell monográfiája valamennyi Shakespeare-dráma sorában sietősen ismerteti „a bosszú tragédiá”-t; Alexander Bernát sem másképp, aki kötetében (*Shakespeare*)⁵ a darab tartalmát ismertetve első mondatban tudatja: „Nem ismerjük fel benne Shakespearet.” De kitűnő esszéinek⁶ sorában Hevesi Sándor (*Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*) rendezői képzeletét sem ihlette, s figyelemre éppúgy nem méltatta, mint Sebestyén Károly *Shakespeare és az angol reneszánsz* című könyvét. Alighanem a közönyösítést alapozhatta Walter Raleigh is, aki 1908-ban magyarul is megjelent könyvében⁷ három hivatkozása közül az egyikben Marlowe hatására utal, majd a dráma szerzőségének kétséges voltát említi, aztán a kor színpadi divatjában a „rémtettek” kérdését elemezve megjegyzi: „Shakespeare »tartózkodó«, kivéve a *Titus Andronicust*, mely az »ifjúkori túlzás terméke«”.

⁵ ALEXANDER Bernát, *Shakespeare* (Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1920).

⁶ HEVESI Sándor, *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések* (Budapest: Táltos Kiadó, 1920).

⁷ Walter RALEIGH, *Shakespeare*, ford. CZEKE Marianne (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909).

1957–1984: Cs. Szabó László színi esszéinek kezdő- és zárópontja – ez a dátum áll a *Titus Andronicus* elemzésének végén. Jelezván Shakespeare-galaxisának időszámítását is. „Váratlan föltámadásnak” mondja Cs. Szabó az 1955-ös *Titust*, hozzáfűzve az ’57-es európai diadalútját is. S azonmód a költő és a dráma hatásának meg jelenkori sugárzásának mélyébe tekint: „engem az ő szerepe érdekel e föltámadásban”. Kérdését követően többoldalas elemzésében már szava sincs Brook előadásáról. Olvasó voltának áramkörét kapcsolja fel, s hívja a drámaíró híveit társias gondolkodásra. Gyakorta szokása; említettük: a *Vízkeresztet* elemezve is felejt, mely előadás inspirálta a játék felderítésére. Mert felfüti a történeti kutatás és az olvasás szenvedélye, legtöbbször már csak ürügy, hogy Shakespeare időszerűségét vizsgálja és feltárja. S az emberiség látókörének dimenziójában kortudati nyugtalansággal képzel: turisták milliói, akik Róma romjain ámuldoznak: „Ha belesöpöppennének márványburkolású, sértetlen antik elődjébe, a kétezzer év előtti világvárosban émelýitené őket az utálat. Vélhető, behúzódnának a föld alá, egy őskeresztény imaközösségbe.” Az idő keserves tapasztalatainak ívhegesztő természetével utal a 20. század megannyi rettenetére. Nem írja, ám ha Shakespeare-folyamban az 1957-es év jelentéssé emelkedik, épp egy rettenet-dráma felidézésével. Mélytudati nyugtalanságában a hazai rémidők asszociációja is ihleti. A kezdő Shakespeare-ben már a politikai bölcelet jeleit észleli: Titus méltó a hatalomra, ámde átengedi a zsarnoknak. Erre mondja Cs. Szabó: „Az államtest bomlása átragad az egyénekre; a politikai testrészek elgennyesedésétől elgennyednek az emberek is.” Fentről alá folyamatos az omlás és a züllés. S mégis, bárminő a politikai tornádó a színpadon, Shakespeare a végén a békülés hangját pendíti színpadi történeteinek.

Cs. Szabó Marcus „kiengesztelő” szavait idézi a *Titus Andronicus* záró soraiból arra utalva, hogy későbbi művei (*Hamlet*, *Julius Caesar*, *Macbeth*) végén is észleljük az író enyhülő lelkét. Összegezván a drámaíró természetét: „a mindig éber politikai gondolkodóé, aki egyformán borzad a zsarnokságtól s az anarchiától”. S tágíthatjuk ezt

William mester dramaturgiagyakorlatának, hiszen vígjátékaiban és színműveiben rendszeres a szerző epilógusa. Kenneth Muir a politikus Shakespeare-ről írt tanulmányában elődök nyomán arra is utal, hogy „Shakespeare állandóan hangoztatta a »rend« szükségességébe vetett hitét, meggyőződését, hogy az állam rendje szoros kapcsolatban áll a világegyetem isteni rendjével és a természet törvényeivel...” (*Shakespeare a változó világban*)⁸.

Brook előadásának s a darab feltámadásának sikerét Cs. Szabó ebben is látja: „franciák, olaszok, osztrákok, szerbek, horvátok, lengyelek az »isteni William« művei közül éppen ezt az éretlen mészár-
lást tapsolják meg viharosan...”. Oka pedig:

„Kontinentális nézők megtanulták, hogy nemcsak színpadon lehetséges ilyen lehetetlen borzalom: a világrésről világrészre átharapódzó diktatúrák világában természetes az önosztódással szaporodó politikai gyilkosság, faluirtás, elhajtás, az érzéki gyönyörre fajuló fogolykínzás, az állatkínzássá fajuló rabtartás, a rászedéssel párosuló államvédelmi orgyilkosság, a kannibalizmussal párosult bosszú ideológiai, faji, törzsi ellenfeleken az öncéllá torzult gonoszság, amit ebben a tragédiában a gyöngyöktől és aranytól ragyogó fekete Aaron testesít meg.”

A sokszorosan bővített mondatban árad a pokol földi folyama, majd a kontinenseket említve újabb végtelenített sora a rettenet tényeinek. És a közvetett kérdés: „1956 gyásza után mi kell még, hogy megértsük *Titus Andronicus* üzenetét a huszadik századnak?” Aztán tovább folytatja a háborúk és népirtások sorát. Az ötvenhatos forradalom elbukására utaló kérdése esszéje élesztő gondolata. S a bizonyosság, hogy Egy a világ: „a földgömből beszélek, nem egy világrésről”. A fogadtatás történeti distanciáját is említi: az 1923-as londoni előadáson „a hullahalmozó utolsó felvonásnál kitört a ragadós nagy kacagás”. Az 1955-ös angol, majd az 1957-es turné európai nézői „az éretlen mészárlást tapsolják

⁸ Kenneth MUIR, *Shakespeare a változó világban*, szerk. SZENCZI Miklós és KENYERES Zoltán (Budapest: Kossuth Kiadó, 1964).

meg viharosan, és eszük ágában sincs kikacagni”. Ebben a nézőtéri tanulságban ’56, a bolsevik rendszer és gyarmati voltunk fájdalma, de az 1984-es Cs. Szabó sajtó életösszegzése is felsejlik.

MÉSZÁRSZÉK az eredeti írás címe, mely az *Irodalmi Ujság* 1957. augusztus 1-ji számában jelent meg. Cs. Szabó félkolumnás cikkét színi-kritikának tekinthetjük, melyet szerzője a BBC-ben olvasott fel. Vélhetően Mrożek hasonló című darabja okán Shakespeare-könyvében *Vágóhídra* módosította. Esszévé növelte az egykori beszámolót azzal, hogy a *Titus Andronicus* múltját feltárva a görög dráma természetéről megállapítja: mindenféle rettenet a színpalak mögött történik, „Seneca viszont az összes rémséget elméletileg a színpalak elé vonsoolja”. Továbbá: „a nyelv tónusa. A görögöké sorsüldözött és összetört hősök” ajkán is olyan, mint az egük: sugaras, felhőtlen, súlytalanak tetsző, át-átfutó, friss fuvallattal. Senecáé: „fojtó, izgatott és izgató, mint gyakran Róma felett a sirokkó ingerlő hályoga”. Őskereső gondolatfutamaival az író is kápráztat, mert hasonlatok, képek művelődés- és dramaturgiatörténeti megvilágosítással is szolgálnak. Amint egy kisebb kitérő építészeti és játékelméleti kérdést villant elő: a vicenzai Teatro Olimpico, Palladio épületcsodája miként dermesztette meg a színváltozások és a játék elevenségét. Ebben a rétegzettségben világosodik meg előttünk Cs. Szabó László esszéíró módszere: az előadás mint Egész, mint alkotás, csak ürügy neki. A rendező és a színész megoldásait sem részletezi: ő a mű fogantatásának múltját kutatja, a kor történeti, művészeti, politikai összefüggéseiben láttatja a dráma jelenkoriságát. Idézett, az ’56-os forradalomra utaló mondata az 1957-es szövegből hiányzik, amint a rémségek sora is jóval szűkösebb, mint az esszéváltozatban. Ám az 1957-es cikk személyes sorokkal, hazagondol sugallattal zárásként nyomatékosul:

„»Ha tettem életemben bármi jót, teljes szívemből szánom-bánom/azt!«
– üvölti kivégzése előtt a darab méregkeverő szelleme, Aaron. Ezeknél az ismerős szavaknál lelki szemeim előtt hirtelen hullani kezdtek bemázolt

fekete maszkjáról az arcok. Kortársaim istentelen arcai, egyik a másik után: félvilágok urai, diktátorok, hadvezérek, rendőrminiszterek, helytartók, akik réges-rég túltettek Heródes katonáin, a csecsemőgyilkos zsoldosokon.”

A forradalom gyászában a *Titus Andronicus* előadása és értelmezése azt is jelenti, hogy a honi irodalmi, színházi, politikai események vitriolos, szikrázó elmésséggel írott jegyzetei, satírái az *Új Hungáriában* nem folytathatók.⁹ Mert ama látószögét, vele a Rákosi-kor rémidejét a forradalom felrobbantotta – így az abszurd-idő pillanatnyi összeomlása következett. Ám aztán a kádári megtorlás visszaállította és véglegesítette Shakespeare *Titus*-tragédiájának világát, igazolva a tragédia időszerűségét. Immár a megtörtént, a heroikus szabadságkísérlet elbukásával, távol a hazától, egy valóságos tragédiát megélve-szenvedve a beszéd hangoltsága is módosul. S egy előadás a Színház metaforájává növelve alkalom a világ értelmezésére. Cs. Szabó mélyen elmerül a drámában, a rettenet modernségét oly eruptív színekben tárja föl, hogy a megjelenítés, a rendezés jegyeit nem elemzi. Peter Brook emlékiratában¹⁰ két szempontot említ, amelyben „a szavak mögött” rejtőző „sötét rituálé” sikerét vélte. Egyfelől a főszereplő, Laurence Olivier, a felkészülés során „a rugalmasság és az egyetértés mintaképe”-ként dolgozott, s így „tökéletes harmóniában” készültek az előadásra. Vagyis a sztárság allűrjeitől ment’ Olivier átadta magát a rendezőnek és a shakespeare-i világnak. Ami pedig az előadás stílusbravúrja volt, azt Brook Genet-re hivatkozva említette: „megragadta az a mód, ahogyan az előadásban a tiszta erőszakot sikerült a jelzések és utalások nyelvére lefordítani, így aztán kezdettől fogva mindketten azt vallottuk, hogy a színháznak meg kell szabadulnia mind a naturalista, mind a klasszikus konvenciók merev beidegződésétől”.

S még egy Brook-gondolat, amelynek élménye Cs. Szabót Shakespeare-színházának modernítésére eszméltette:

⁹ Cs. Szabó, *Hódoltsági...*

¹⁰ Peter Brook, *Időfonalak*, ford. LENGYEL Ágnes, jegyz., utószó LENGYEL György (Budapest: Európa Kiadó, 1999).

„az előadásokat, a díszleteket muszáj eltávolítanunk mindattól, ami Stratfordban a háború utáni Shakespeare-reneszánsz oly döntően fontos összetevője volt: ilyenek a románc, a fantázia, a dekoráció. Akkoriban szükség volt ezekre, hogy unalomig ismert szövegekről leperegjen a csúnyaság és az unalom. Most a belső élet életteliségét kell hangsúlyoznunk, mely ott van a külsődleges életszerűség mögött. A külső pompa lehet izgalmas is, de a modern élethez nem sok köze van, belül viszont olyan témák, felvetések, rituálék és konfliktusok lüktetnek, melyek most érvényesebbek, mint valaha.”¹¹

Említettük, a brooki előadás színháti hatásának összefüggéseit, hatását Cs. Szabó nem elemezte. Mint idővel esszévé tárgult tanulmányából kitűnik: benne az Egész káprázata nyomán nyílt meg az új látomás, s gyakorlatához pontosítva: új olvasat, amely 20. századi Shakespeare-világképpé tárgult.

Amit hiányolunk Cs. Szabó esszéjéből, azt Jan Kott *Egy kegyetlen és igazi Shakespeare* című¹² írása kibontja és értelmezi. 1957 júniusában a The Shakespeare Memorial Theatre Company Varsóba is elvitte Brook rendezését, s a kiváló lengyel színházi ember méltatása is segít megismerni és feltárni Cs. Szabó tanulmányának más rétegeit is. Cs. Szabó a rémségek számát tudatja: „Tíz gyilkosság, ha jól számolom, két embercsonkítás, egy nőgyalázás és ember-húsevés két és fél óra alatt dicsőségére válnék egy megtévelyült mészárosnak is”. Kott is listázza a halottakat: „harmincöt hulla van ebben a darabban, nem számítva a katonákat, poroszlókat és alantasabb személyeket”. Cs. Szabó azért pontatlan, mert Kott értelmezi is a holtakat: „Legalább tíz nagy gyilkosság a néző szeme láttára történik” – potomság; Csé tehát csak a nyílt színen látható hullákat regisztrálta. Egyeznek abban, hogy olvasva: nevetséges, s tán Shakespeare korában is mosolyogták, hogy a színház mint fordul hullaházza. Kott az előadás nagy érdekéért látja: Brook „[f]elfedezte a

¹¹ Peter BROOK, *Változó nézőpont*, ford. DOBOS Mária (Budapest: Orpheusz Kiadó – Zugszínház, 2000).

¹² Jan KOTT, „Egy kegyetlen és igazi Shakespeare”, in Jan KOTT, *Kortársunk Shakespeare*, ford. KERÉNYI Grácia (Budapest: Gondolat Kiadó, 1970).

*Titus*ban Shakespeare-t. Vagy inkább felfedezte benne Shakespeare színházát. Azt a színházat, mely meghatotta és megrendítetten megijesztette és elkápráztatta a nézőket”. Olivier három filmjét (*Hamlet*, *V. Henrik*, *III. Richárd*) a *Titus*-előadás előzményének mondja, mert „Shakespeare tragédiáiban a rómaiakat nem lehet minden koron kívül álló, mesterségesen kiagyalt, stilizált jelmezbe öltöztetni, de éppúgy nem lehet múzeumi régiségek hiteles másolataiba sem. Úgy kell bemutatni a rómaiakat, ahogyan a reneszánsz látta őket. Amilyennek festette őket.” Miért oly fontos a hitelesség? Mert Shakespeare idejében „[a] színház egyesítette a legfrissebb híradót a történeti krónikával”. A későbbi századok Shakespeare-előadásaiban az Erzsébet-kor idegrendszere elgyöngült, kimúlt, s vele a drámaíró „húsa-vére” is. A színház az illuzionizmus és a jelzésrendszer közt hanyódott-vetődött, aztán Olivier filmjeiben „Shakespeare szuper-valódiságát” s vele „új színpadi nyelvét” teremtették meg: „A nagy film csupa feszültségből tevődik össze. Akár Shakespeare színháza”. Ebből következik Brook gondolkodása, mondja Kott: „A feszültségek montázsra volt Brook konstrukciós elve: üres helyek nélkül épített. Megrövidítette a szöveget, de kiépítette a cselekményt. A nagy drámai képeket beállításszerűen komponálta meg”¹³. S miként láthatta a néző, s válhatott felfedezéserejű elragadtatássá Cs. Szabó előtt?

„A fény kioltása időbeli ugrást jelez. A képek áttűnéssel következnek egymás után. Akár a filmben. A néző nem veszi észre ezt a konvenciót. Egyszerűen elfogadja. És éppen ekkor fogadja el Shakespeare-t szó szerint. A király és kísérete csakugyan vadászatra indul. Tamora csakugyan találkozik Aaronnal az erdő sűrűjében. Laviniát csakugyan megerőszakolják. És ez a Shakespeare, ez az ízig-vérig mai Shakespeare egyúttal teljesen reneszánsz-Shakespeare is: egy indulatos, kegyetlen és brutális Shakespeare, egyszerre földi és pokoli Shakespeare, a borzalmak és ábrándok, az álmok és a költészet Shakespeare-je, szuper-valódi és valószínűtlen Shakespeare, drámai, gúnyos és szenvedélyes Shakespeare, tébolyult és okos Shakespeare, a nagy eschatológiai és a nagy realizmus Shakespeare-je.”

¹³ KOTT, „Egy kegyetlen...”, in KOTT, *Kortársunk...*

*Mészárszék*¹⁴ címmel írt 1957-es színi beszámolójában Cs. Szabó még nem említette Artaud nevét, az 1984-es esszéváltozatban már ezt olvashatjuk:

„Brookra s az egész új francia színházi kultúrára a legnagyobb hatása a tragikus sorsú, megőrült Antoine Artaud-nak volt; a Kegyetlen (valójában rituális) Színházról (Théâtre de la Cruauté) szóló korszakos elmélete nélkül, amelyhez sohasem tudott magának bizonyítékul teret: színházat szerezni, angol bámulója talán nem rendezte volna meg Senecát, *Titus Andronicus* s a *Marat/Sade*-ot aligha.” (Vágóhíd)

Antonin Artaud szerint „olyan intenzív és nagy hatású előadásra van szükség, amely az egész szervezetre hat; másfelől pedig arra, hogy új szellemben értelmezett tárgyakat, gesztusokat és jeleket intenzív módon mozgósítsuk”¹⁵. A szórakoztató színház helyett tehát a program: „a húsba vágó színház, amely meginogatja elképzeléseinket, képek izzó delejességét égeti belénk, és olyan lelki gyógymódhoz hasonlóan hat ránk, amely nem múlhat el nyom nélkül”. S amikor Cs. Szabó szerint „tetszetősen feszültségfokozó s helyenként nagyon izgalmas, de intellektuálisan vitatható értékű darab és a vitat[hatat]lanul mesteri rendezés volt eddig Artaud elméletének fő igazolása”. Még a *Titus*-előadás méltatásváltozatában¹⁶ „a kontinentális embe-
reknek fájdalom” kifejezése nyomán sorolja a rettenet mélységeit, akkor már olvasóként is átéljük delejességét, ami a „lángeszű” Brook rendezése nyomán őt is megrendítette. S annyi omlás nyomán: a fáradhatatlan éberség emberségünk voltában sugallja az előadás fő gondolatát, ahogy Artaud írta: „Az ég bármely pillanatban a fejünkre szakadhat. A színháznak pedig mindenekelőtt az a dolga, hogy ezt tudassa velünk.”

¹⁴ Cs. SZABÓ László, „Mészárszék”, *Irodalmi Ujság*, 1957. aug. 1.

¹⁵ Antonin ARTAUD, *A könyörtelen színház*, ford. BETLEN János, szerk. VINKÓ József (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985).

¹⁶ Cs. SZABÓ, „Mészárszék”...

Brook előadásának szuggesztíójában a játéktér döntő tudatosítás-sal szolgált, mint Kott írja¹⁷:

„A cselekmény éppúgy, mint Shakespeare korában, a proscéniumon és egy háromrészes színpadon folyik, melynek középső része két szintre oszlik. Egy szárnyas oltárként kétfele nyitható nagy faoszlop belseje a családi sírbolt, az erdő sűrűje, Titus szobája. Peter Brook ezzel bámulatos logikus egységbe tudja foglalni a cselekményt.”

Kott a színek és jelmezek hatását ebben a reneszánsz sugallatban látta:

Brook „Tizianótól vette át a bonyolult sárgák széles skáláját, a papokat Veronese méregzöldjébe öltöztette. Fekete-kék arany jelmezes négere Rubenstől származik. S alighanem Rubenstől származik a gót táborban lejátszódó jelenet teljes egészében, ahogyan egy nagy létrákból összetákolts kalitkában kihozták Aaront. Brook a film tapasztalataival gazdagodva folyamodott a festészethez. Ezért nincs a színpadképben semmi élőkép vagy operaszerűség. Minden egyes jelenet kompozíciója olyan, mint egy filmkockaé.”

Cs. Szabó a címszereplőről az 1957-es cikkében csak annyit írt, hogy „Titus szerepére Laurence Olivier vállalkozott”. Kései esszéjében pedig az európai turnéről szóló mondatban ez áll: „Győzelmes út volt végig, Peter Brook, az Olivier házaspár s Anthony Quayle szövetségének római diadalmenete”. Olivier emlékiratában *Egy színész vallomásai*¹⁸ a turné második felétől már mélységes fáradtságát panaszolja. Kott a „győzelmes út” okát is megvilágítja.

Olivier „[n]emcsak szövegében játszotta Titust; a szöveg ebben az ifjúkori Shakespeare-darabban még csikorgó, fából való. Úgy játszotta, hogy magába szívta az összes Shakespeare alkotta óriások indulatait és szenvedéseit. Olyan Titus volt, aki megjáarta Lear útját. Szuper valódi volt ő is.

¹⁷ KOTT, *Kortársunk...*

¹⁸ Laurence OLIVIER, *Egy színész vallomásai*, ford. PREKOP Gabriella (Budapest: Európa Kiadó, 1985).

Minden hangskálán játszott, minden gesztust kifuttatott. Semmitől sem félt. Sem a nevétségességtől, sem a pátosztól, sem a jajtól, sem a kiáltástól, sem a suttogástól. A zsenialitást a legnehezebb leírni. Csak csodálni lehet.”

Igen, Cs. Szabót nem is a darab, hanem az előadás csodálata oly szuggesztíóval kísérti évtizedeken át, hogy 1984-ben nagybetegen *Titus*-esszéjében összegző tanulsággal gondolja végig – és írja a 20. század apokalipszisé. A stratfordi és a londoni munka Shakespeare-rel és más darabokkal új látásmód, friss színi gondolkodás, stílus keresésének tanulságáról Brook így vélekedett: „a »stílus« rettenetes szó, helyette inkább anti-stílust mondok, mely képessé tenné a drámaírókat arra, hogy az abszurd színház, az epikus színház és a naturalista színház meglévő eredményeiből szintézist teremtsenek.” A *Titus* szintézist teremtett, amit Kott csodált, Cs. Szabó László kedvét és érdeklődését pedig a Shakespeare-előadások folyamatos szemlézésére hevíttette.

STRATFORD-UPON-AVON-ba évente „felutaztam” – írja emlékezésében¹⁹, és azt is tudatja, hogy erős iramot diktált színi tudósítóként:

„menet s jövet a reggeli és másnap esti vonat közé egyszeri meghálással belefért két előadás, esti és délutáni. Főszereplők és rendezők változásai miatt több darabot kétszer, Londonban harmadszor is láttam. Így jöttem rá lassacskán, hogy Magyarországon milyen rosszul ismert »a mi Shakespeare«-ünk, akit korlátozott tapasztalattal s olykor másod- vagy harmadrendű átköltésben kisajátítottak tiszteletbeli magyar drámaköltőnek. Angliában, de ott is csak hatvan-hetven éve a teljes kánon, 37 darab kerül színre Stratford, London és vidéki fesztiválok színpadán.”

S ahogy minden más kérdésben, úgy a Shakespeare-előadások kérdésében is látókörrrel kritizál.

¹⁹ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban* (Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982).

„A »tökéletlen« *Athéni Timon*, *Cymbeline*, *Pericles* (ez csak a harmadik felvonástól) éppúgy aranszálakból van szöve, mint *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth*, *Lear király*. Persze, ha hiányos a magyarok tudása a Duna-Tisza közé asszimilált Shakespeare-ről, részben egy letűnt angol nemzedék hibája is, hiszen az első világháború előtt a kultusz felkent szigeti papjai úgy boncolták karosszékükben pszichologizálva a kiemelt »nagy« darabokat, mintha az akkor még élő s működő Henry James labirintikusan lélekelemző regényei lennének, s másodlagos vagy egészen mellékes volt, hogy a költő, színész és színházi részvényes eredetileg gyors iramú, folyékony színlelőadásoknak szánta, kisebb-nagyobb belső ellentmondások fölényes vagy önfeledt átfödésével. Nem számítva a beavatott kisebbséget, ez a hagyaték ragadt meg Magyarországon, mondhatta Babits, hogy otthon élvezi igazán, olvasólámpánál.”

Áttekintve Czigány Lóránt adattárát, a *Titussal* kezdődően szemléljük Cs. Szabó színházi híradásait: 1957-ben még Yorkban egy közép-kori misztériumjátékról tudósított a *Katolikus Szemlében*, amit Shakespeare-kötetének nyitó darabjává avatott. A következő évben az edinburghi ünnepi játékokról írt, s Robert Ardrey 1956-os drámájáról. 1959-ben három Shakespeare-darab stratfordi előadását méltatta (*Szentivánéji álom*; *Minden jó, ha jó a vége*; *Othello*). Utóbbiban Paul Robeson „valódi néger volt s nem fénymázás, hangja trópusi hőségével, szeme szomorúságával hitelesítette származását, az volt, aki, s nem »megszólalásig« néger” (*Shakespeare*). 1960-ban s majd további két évben nincs írásbeli nyoma, hogy „felutazott” volna Shakespeare szülővárosába. Figyelme az 1963-as évvel felerősödött. A *Világrend költője*²⁰ összefoglaló címen három előadásról számolt be. Tökéletlen remekmű – így a *Troilus Cressidáról*, melyet először firenzei időzésében a Boboli parkban Visconti rendezésében látott, majd 1956-ban Londonban Tyrone Guthrie elképzelésében, aki világszerte „vakmerő időtlenítő ötletei”-ről volt ismert. Ebben a *Troilus*-előadásban a görög haditanács „porosz vezérkar”-ként tűnt fel, s trójai királyfiúk pedig

²⁰ Cs. Szabó László, „A világrend költője”, in Cs. Szabó László, *Alkalom* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1982).

angol testőrtisztként feszítettek. Shakespeare-könyvében felidézve egykori élményét, Cs. Szabó így vallott:

„Hályogműtétem volt az előadás. Valóban semmit se változott Trója pusztulása óta? Civakodó, hiú, féltékeny hadvezérek és politikusok, hősökként pózoló gyilkosok, gyanútlanul, önhittén, hosszú lejáratra aláástak egy rendíthetetlennek látszó kultúrát; szorongó utódaik: megalázott európai népek azóta is csak hevenyészett pallókon közlekednek egymás között.”

Tapintatos fordulatában is félreérthetetlen Cs. Szabó: a kelet-európai népek gyarmatosított voltára gondol. „Tragikomikus szatírá”-nak nevezi a darabot, mert kivételes Shakespeare-nél az, hogy a *Troilus*ban „nincs szent ügy”. S ha a 20. század felismeri benne magát, arra az első világháború ébresztette rá Európa emberét és a művészeti gondolkodást. Imént idéztük, Cs. Szabó mily szűkösnek mondta a hazai Shakespeare-galaxist – a *Troilus*ra is gondolt. Beöthy László átdolgozásában magyar színpadon először 1900-ban a Nemzeti adta elő, s három évadban összesen tizenkilencszer játszották. Aztán több mint félszázadon át semmi hajlandóság, majd 1966-ban a Körszínházban Kazimir Károly tűzte műsorára, de az őszi szezont a Tháliában már ő sem kockáztatta. A hetvenes években Kaposváron és Kecskeméten jutott színpadra, aztán a 1980-ban tért vissza a Nemzeti Színházba. A *Cymbelyn* pedig mindmáig nem került színpadra itthon, mely az 1963-as Shakespeare-beszámolójának második darabja. A harmadik: *Pokol, purgatórium, paradicsom* címmel a Peter Brook rendezte *Lear király*.

BUDAPESTEN is vendégszerepelt a stratfordi Royal Shakespeare Company a *Lear*rel 1964 tavaszán. Brook jegyzetében olvashatjuk:

„Azokban az országokban, ahol állandóan forradalmak és ellenforradalmak zajlottak, a *Lear király* erőszaka életszerűbben értelmezhető. A budapesti bemutatón, amikor Lear az utolsó jelenetben bejött, karjában a halott Cordéliával, nem voltak szavai, csak egy fájdalmas kiáltása. Ebben a pillanatban azt éreztem, hogy a közönséget valami sokkal mélyebb dolog érin-

tette meg, nem csupán ez a szegény öreg, aki fájdalmában üvölt. Lear hirtelen az öreg Európa alakjává változott, aki teljesen elfáradt, és azt érzi, mint ahogy majdnem minden európai ország érezheti most, hogy az elmúlt ötven év eseményei során éppen eleget szenvedtek az emberek, és ideje lenne megpihenni már.”(*Robbanó csillagok*)²¹

Brook 1962-ben, esztendőn át próbálta a darabot; jelentésem év, mert Párizsban a Julliard ekkor adta közre Kott *Kortársunk Shakespeare* című kötetét (*Shakespeare, notre contemporaine*), mely a következő évtizedek Shakespeare-rendezőinek kultikus tananyagként szolgált. Egyes kritikusok pedig a modernitás éber csahosaiként mint a köztáblás törvénykönyvre hivatkozva ítékeztek. Brook rendezői gondolkodásában az esztendei próbák során ihlető gondolatokkal szolgálhatott a lengyel kutató, bár a próbasorozat közben Peter Robertsszel beszélgetve ennek jele csak annyiban tűnik elő, hogy a rendező futó hivatkozásként megemlíti a *Lear* történetével kapcsolatban: „talán egyetlen dolog kelhetne versenyre vele, mondjuk egy olyan modern darab, mely Beckett tollából kerülne ki. Ki, tudja, hogy a *Godot-ra várva* milyen történelmi korban játszódik?” (*Lear király*)²²

Színi szemléinek sorában tán a leginkább Csét jellemző írás, kései tágításának se látta értelmét: úgy adta a könyvbe, ahogy 1963-ban megírta. Tizenhat sor, mely az alkotókkal s az előadással foglalkozik, s aztán öt oldalon át a darab misztérium voltának rétegzettségét fejti fel. Ihlete történelemre alapoz, s képzeletét is lelkesítve, az 1605-ös levert essexi összeesküvés megtorlását idézi:

„Közreműlet: hajsza a protestáns és katolikus lázadók elfogására: Shakespeare szülőhelye körül is végigpásztázzák az udvarházakat... a napfogyatkozás is szörnyű dolgok jövetelére intett! S ugye emlékeztek, két éve minden hetedik londonit elvitt a pestis? Romlott világ, kifogyott Isten türelme, osztogatja a bibliai csapásokat. S ki ne ismerte volna azokat?

²¹ Peter BROOK, „Robbanó csillagok”, in BROOK, *Változó nézőpont...*

²² Peter BROOK, „Lear király”, in BROOK, *Változó nézőpont...*

Szinte minden asztalon ott feküdt, ájtatos esti olvasmánynak a *Biblia*, majdnem bizonyos, hogy Shakespeare a következő évben, 1606-ban írta a *Lear*.”

Egy történelmi, csillagászati, néphitbeli, társadalomlélektani ihletben szőtt kis novellát kerekít, melyre a tragédiát alapozva a misztérium stációit magyarázza Lear történetében. Lányai a pokolból vetik ki birodalmáról lemondott atyjukat, s majd a vihar következik, amely már a Purgatórium: „Kent, a száműzött főúr ismeretlen csatlósként szolgál tovább megbomlott ura, Lear mellett. Gloucester ártatlanul elűzött fia, Edgar, félmeztelen csavargóként Szegény Tamás képében vezeti kézenfogva megvakított apját a kiengesztelődés felé. Észrevétlenül a *Bibliában* járunk.” Cs. Szabó Shakespeare-látomásában a harmadik stáció: a Paradicsom. Mert a „nagy szenvedésről szól a darab”, s a vihar „emberré alázza” Lear. Akinek bocsánatkérését így jellemzi: „úgy hangzik, mint az *Énekek Éneke*”. Vagyis a Szeretet megváltó hatalma teljeseedik be Lear sorsában.

Jan Kott tanulmányának harmadik fejezetét így kezdi: a dráma „témája a világ széthullása és bukása”. Elemzésében két szinten játszódó moralitásnak látja a *Lear királyt*: egyiket *Macbeth* terének nevezi, mely „a gaztettek színpada”, a másik a fő színpada, Jób terének látja, melyen a szatirikus, bohócjáték bonyolódik „az emberi sorsról”. Azt mondja Kott: „olyan moralitás ez, melyben mindenki elpusztul: a nemeslelkűek és a nemtelenek, az üldözöttek és üldözők, a kínzók és a kínzottak egyaránt. A viviszekció mindaddig tart, míg üres nem marad a szín.” (A „*Lear király*” vagy „*A játszma vége*”, in *Kortársunk Shakespeare*). Shakespeare darabjainak reménytelenségi értelmezését a *Godot-ra várva* és *A játszma vége* című Beckett-darabok erősen meghatározzák. Említettük, Brooknak a stratfordi Lear-beszélgetése nem merült el a kotti értelmezésben, de az „abszurd színház mintapéldája”-ként említi a darabot, amihez pontos kormeghatározással szolgál: „egyszerre barbár és reneszánsz: képviseli mind a két, egymásnak ellentmondó időszakot”. Ebben a jelben tárja fel rendezői gondját, ami

a Titus feladatát is jelentette: miként tudja az előadás jelrendszerét megteremteni. „Az anakronizmusokat e színházi forma erejeként kell elfogadnunk, ugyanakkor ezek mutatnak utat a módszer felé is...” Ami a színpad dísztelenségét igényelte, s a ruhák se egységes stílust követeltek, hanem szereplőként változatosságot; a köpeny csak Lear jelmezeként szolgált. Az előadásban a vihar hanghatása körüli több hónapos vívódását Brook részletesen is elbeszélte. A láttatás mikéntjét kellett megtalálni. „Egy nagy darab rozsdás lemez” mozgatása megoldásnak ígérkezett, de nem a kulisszák mögött, mert így a viaskodás látványának hatása gyöngült volna, hanem színpadi megjelenítésben: lássa a néző a vihar elevenségét. Brook érve: a „mennydörgés lemezek Lear számára kézzelfogható konfliktusforrást jelentenek, anélkül, hogy megkísérelnék a vihart valóságként megjeleníteni, ami természetesen soha nem működik”.

A honi, Brook rendezte *Lear*-előadás fogadtatását szemlélve kitűnik: erősen Jan Kott és Beckett jeleit szembesítik. Kéry László úgy látja a nagyhatású produkciót, hogy „inkább csak formai vonatkozásban és részletekben érintette” a rendezőt (*Shakespeare, Brecht és a többiek*). De a „beckettizmus” téves eszmei hatását vélte a befejezésben, a „sivár, sőt szinte ironikus pesszimizmusában (a hullá kivonszolása az üres színről, a rendező által önkényesen feltámasztott vihar vészajtósló zúgása a háttérből.)”. Brook ugyanakkor a *Lear* záró sorai („Ifjabbak, akik itt vagyunk, nem értünk / Ily dolgot, s nem jut ily sokáig élnünk” – Vörösmarty ford.) fölött így tündöklik: „Vajon azt mondja, hogy a szenvedésnek szükségszerű helye van az életben, és érdemes gyakorolnunk a megszerzendő tudás és elérendő belső fejlődés érdekében? Vagy tán azt akarja megértetni velünk, hogy lejárt a titáni szenvedések kora, és szerepünk az örök ifjúságé? Shakespeare bölcsen nem ad választ”. (Az *üres tér*; a fordító, Koós Anna Edgárhoz utalja a jelzett sorokat, ám Alban zárja a tragédiát e szavakkal.) Ilyenképpen felvetődik: Kéry nem túlzottan a látvány bűvöletében kritizálja az előadás záró pillanatát? Brook viszont szöveget is kapcsolt talányos Shakespeare-értelmezéséhez. Nagy Péter a színpad „végtelen purita-

nizmusá”-t is dicsérve, úgy véli: „A rendezés belső tartalma azonban még több csodálatot érdemel”. Négy és fél órás előadás, egy szünettel „a tragédia megszakítatlan folyamatként [...] nyílt színen váltva – egy-egy elem megváltoztatásával – [...] legtöbbször úgy, hogy az előző jelenet szereplői még színpadon vannak, mikor a következő már fel-lépnek és beszélni kezdenek”. (*Két évad*) Provincializmusunk jeleként honi teátrista él-embereink nem Brook gondolkodását követték, s nem a műhelymunka igényében próbáltak elmélyülni, hanem a külsőségeket utánozták, a „puritán” színpadot és főként a bőrruhát. Csakhogy Brook a shakespeare-i galaxist fejtette fel, miközben nálunk a divattá silányodott, gondolatszegény színház utánzási mániája lobbant fel az angol társulat látogatását követően.

Értelmezési változatokat említettünk Brook előadásához kötődve. Cs. Szabó esszéjének indító bekezdése még nem erre irányzott, mert a *Lear* misztérium-gondolatát pendíti. Brook és Scofield szövetségére, a *Hamlet* 1956-os moszkvai útjára hivatkozik, ami a *Lear* hangolását is célozza:

„a nézőt meg alaposan fölverte az utolsó, cifra évszázad arra, amit hal-lani fog. Majdnem két és fél órát tart egyhuzamban a játék első fele, mégse moccan senki a helyén. Fakó bőrruhát visel a királytól a szolgálkig minden szerepkő, nyers fából van pár nyomorult kellék, semleges vászon a díszlet: irgalmatlan a rendező. Semmit a szemnek, mindent a fülnek. Jobban mondvá semmi gyönyörűséget, de vakíttatást, kalodát, gyilkolást, azt igen. Félvad gránitemberek közlekednek egyik barlangból a másikba. S a vihar, bár akkora, mint egy szőnyegbombázás, vizuális segítség nélkül éppen úgy Lear hangjára van bízva, mint csillagzuhanása trónteremből sárkunyhóba. A kietlenül puritán színpad láttára több kritikus jóakarató elragadtatással Samuel Beckett nevét kezdte emlegetni. Ami igen nagy bátorság. Beckett a dicstelen modern világvégéről ír, az emberpondró kimúlásáról egy nyikkanással. Féregnyúlvánnyá lettünk, vége a játéknak! Tele van örjögő keserűséggel a *Lear király* is, de ugyanakkor a legna-gyobb keresztény allegóriák egyike.”

Virtuóz kis esszé, mely a színpad légkörét és a néző közérzetét is ösz-szegzi, így a dráma és az előadás szellemi sűrítményét is tudatja. Éles

és pontos indítás, mert Cs. Szabó meri vállalni az előadás eszmeiségét is. A gondolkodó és az író szabadság voltához jutottunk. Honi vélekedésekkel összevetve: a marxista kényszer a gondolatot és a stílust is elnehezíti, mert kötelező az éberség. Cs. Szabó írásait írói ihletettségében művelt eleganciáját áthatja a szabadság légköre.

Ha még Budapesten időzünk, változatos *Lear*-értelmezések sorában lássuk Major Tamás gondolkodását, aki *Shakespeare-i pillanatok* címmel éppen Brook rendezésének hónapjaiban, 1963-ban adta közre tanulmányát (*Élő dramaturgia*). Testes írás, esszének nem mondható, mert színházi emlékeit és rendezési rutinjának fordulatait fércelte egybe. Aminek hökkenetes jele azonmód észlelhető, hiszen cikke elején ezt állítja: „Voinovich Géza idejében voltak olyan kísérletek, hogy a rekonstruált shakespeare-i színpadot vigyék fel a Nemzeti Színház színpadára”. Tévedés! Voinovch 1933 és 1935 között igazgatta a Nemzetit, s Hevesi Sándor már negyedszázaddal előbb, 1911-ben a Globe Színház-képzeletében rendezte a *Hamletet* a Nemzetiben, amelyről *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések* című kötetében (1920) részletesen beszámolt, tehát Major nem olvasta egykori igazgatójának és mentorának, Hevesinek a könyvét. Ami ennél súlyosabb, efféle szempontokra hivatkozik: „a felszín alatt zajló osztályharcok” vizsgálata, aztán az előadás igénye: „a mi közönségünkhöz szóljon” – de ki a „mi” a „közönségünk”? Majort ismerve persze a munkásosztály az ő mániákusan vizionált népe, ahogy 1948-ban a *Szabad Népb*ben kifejtette (*Shakespeare ismét a népé*, 1948. június 18.). Erre is válaszolta Tamási Áron: a színház nem egy osztály, hanem az igazság pódiuma. Hasonlóan régi dogmája: „általában húzás-ellenes”-ek „vagyunk”. Rendező, az előadás gondolatisága, a színpadi látvány s annyi más szempont befolyásolhatja, hol, mit szükséges húzni. Shakespeare-ről gondolkodva hiábavaló ideologizálás.

Major tanulmányában a tulajdonosi zavar feltűnő az 1956-os forradalmat követően. Mert ki a nép? Megalázott, börtönbe vetett, megfélemlített voltában már a zaklatott közelmúlttal, megviselt idegrendszerrel ült a zsöllyében. Major bolsevik kizárólagosságú, avított színi

Shakespeare-gondolkodásáról még annyit, a régi Nemzeti *Hamlet*-értelmezésével abban viaskodik, hogy a nagymonológot az előadás kezdésére iktatta (1935. október 21.). Cs. Szabóval cáfoljuk Majort: a két quarto-kiadásban más-más helyen állt a nagymonológ, hozzá: „három alapszövege van a Hamletnek, két megbízható s egy hitvány”. Összegezve:

„Így hát nem volt főbenjáró bűn, csak oktalanság, hogy Németh Antal a játék elé tette a magyar Nemzeti Színház felújításán. Ünneptélyes kapunyitáskor az angol Nemzeti Színház is, a közszentesítéstől eltérően, a rossz Quartót követte e tekintetben, s a királyfi korábban mondja el, mint szokás, ha nem is a játék előtt”.

S amikor annyit viaskodunk, hogy színházi életünk miért maradt hátra nemcsak Nyugattól, de a lengyel vagy a román színjátszástól, ebben a csaknem jelentéktelennek tűnő hamleti kérdésben kitűnik: az gondolkodásunk időzavara, provincializmusa. Amikor színi elmaradottságunk esztétikai jeleit kutatjuk, érdemes mélyebb kérdéseket is átgondolni. Azt például, hogy Jan Kott teoretikus gondolkodása s vele a lengyel színjátszás rendezői világa és stílusa miért járt előbbre? Miként Liviu Ciulei *Ahogy tetszik* rendezésével a hatvanas évek elején egy új modernítésra lódította a román színjátszást. A Major-szindróma: honi avíttságunk egyik oka a készületlenség és politikai mániákusság. Ami áthatóan és pedagógiai, intézményes súllyal sugárzott szét a színi életben, amikor Major Tamás a főiskola rendező főtanszak vezetője, a Nemzeti főrendezője, annyi Shakespeare-előadásának tanulságait összegezve az idézett silány színvonalon gondolkodik Shakespeare színházáról.

Major marxista, mozgalmi tudományossága mosolyra indít, amikor az *Athéni Timon* egykori előadását azért kritizálja, mert „a Víg-színházból frissen szerződttetett, a naturalista játéktípust nagyszerűen értő, de Shakespeare-t egyáltalán nem ismerő művészek játszották a főszerepet”. Rendezés dolgában az egykori kritikus, például Kárpáti Aurél nem a stílus okán fanyalog, hanem a rendezés túlzott technikai

mivoltán dohog. Major utalása azért sunyi, mert a színészeket nem nevezi meg, hiszen a címszerepet az igazgatósága idején is ünnepelt Somlay Artúr alakította, aki Majornál jobban ismerte Shakespeare-t. Major vulgár-marxista gondolkodásában a stílusbeli kérdéseket társadalmi síkon eszelte ki, hogy egyszerre lebecsülje a Vígszínházat és Németh rendezését is. Kárpáti így látta Somlay Timon-alakítását: „A kiváló művész a méltóságnak és szeretetre-méltóságnak egyformán hiteles vonásaival jelenítette elénk a gondtalan nagyúr figuráját. A fordulat után pedig eleven erővel mélyítette el s tette megrendítően emberivé, a tajtékzó kitörések fortisszimójában. Maklárý a hű szolga szerepében méltó párja volt”.²³ Somlay Artúr és Maklárý Zoltán –mindketten a Vígszínházból szerződtek a Nemzetibe – ennyit Major Tamás gondolkodásának színvonaláról és az ő Shakespeare-képéről.

De egy lélektani szempontra is hivatkozzunk: Cs. Szabó László emlékezésére. Kivételes tény Shakespeare-könyvében, mert az egyetlen írás, mely egykori hazai színi estére; a Nemzeti előadására, s éppen az *Athéni Timonra* (1935. november. 8.) emlékezik. Harminc év múltán, 1966-ban John Schlesinger stratfordi előadásának ürügyén írott *A tengerparti sír*²⁴ című Timon-esszéjének végén réved az egykor voltra. Németh Antal kis idővel kinevezése után azért iktatta a műsorba:

„hogy méltó szerephez jusson a visszaszerződő Somlay Artúr. S ennek a drámának az átköltésével kezdődött el Szabó Lőrinc működése, amely Németh Antal kimagasló irodalomtörténeti érdemére kilenc év alatt nyolc darabbal gazdagította a magyar Shakespeare-t. Kiss Ferenc volt Alcibiades, Flaviust Maklárý Zoltán játszotta, Somlay volt Timon (s egyúttal a játékmester), Sugár Károly Apemantus. Ki-ki mester a maga területén. De a darab egyensúlyát megbontva, emlékezetem szerint Sugár helyenként »lejátszta« Árgyél.”

²³ KÁRPÁTI Aurél, *Főpróba után* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1956).

²⁴ Cs. SZABÓ László, „A tengerparti sír. Athéni Timon”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*

Németh Antal érdemét és irodalomtörténeti vállalkozását nem kisebbítjük, hiszen Áprily Lajostól Babits Mihályon át Tompa Lászlóig számos jeles író, költő fordításra kapott, de Csé hevülten példálózik, mert Szabó Lőrinc nem nyolc, hanem három Shakespeare-fordításával szerepel a Nemzeti adattárában. A *Timon* mellett az *Ahogy tetsziket* (1939. augusztus 31.) és *Macbethet* (1939. november 18.) magyarította. Fordításügyben egyébként Cs. Szabó szigorúan ítélkezik:

„Arany Jánoshoz méltó átköltő kettő volt eddig, Szabó Lőrinc és Vas István. Mészöly Dezső nincs velük egy vonalban, bár a *Lóvá tett lovagok* telitalálatait csak az becsüli igazán, aki tudja, milyen cifra nyelvi kötéltánc az eredeti. Érzékeny színházi hallással fordít, szövege jól mondható, szívesen dolgozhatik vele színész és rendező.”²⁵

Petőfi is hiányzik a névsorból? A *Coriolanust* tárgyalva Hatvany Lajosra is utalóan tűnődik Csé; miért éppen ezt? „választása kétszeresen prófétikus volt. Az ünnepelt költő pár hónappal a fordítás befejezése után, 1848 nyarán olyan kivert ember a magyar közéletben, mint a harsonaszóval fogadott Coriolanus Rómában”. Példák sora következik: olykor Petőfi „nyelvteremtő munkát végzett s az eredmény gyakran bámulatos”. Másutt: „már-már mosolygató”. Összegezve a Shakespeare-fordításokat, Cs. Szabó véleménye éles: „Hamis az olyan kegyelet, amely görcsösen ragaszkodik idő szentelte, klasszikus fordításokhoz”. Javaslatra határozott: „Újra kell fordítani a *Coriolanust* is”. Jelöltje is van: Füst Milán. Érveléssel is szolgál: a *Lear* azonos passzusait idézi Vörösmarty, illetve Füst fordításában. „Több helyen átveszi Vörösmarty telitalálatait” – írja, s „reméltem, hogy amit elmulasztott a férfi, pótolja az agg, a *Lear* után lesz majd hagyományörző s mégis új *Coriolanusunk*”. Nem lett, minthogy Csé óhaja ellenében Nemes Nagy Ágnes se került be a Shakespeare-összes fordítói társaságába. Szabó Magda viszont jegyzi *A két veronai nemest*, így vele téved Cs. Szabó, mert Szabó Magda fordítása már az '55-ös Shakespeare Összesben is szerepel.

²⁵ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban...*

Tényekkel igyekeztünk igazolni Cs. Szabó fanyar vélekedését csökött, „Duna-Tisza közé asszimilált” Shakespeare-ünkről. Major Tamás 1963-as tanulmányának színvonala tehát igazolja londoni esszéistánkat: a szokott darabokat színi rutinjával értelmezi, de sehol sincs jele a színházi ember szellemi felfedező erőfeszítésének. Annyiban mégis, hogy újkori Shakespeare-tájékozódásában, a Vas István fordította *Coriolanust* Brecht átdolgozásában vitte színpadra a Nemzetiben (1965. december 3.). Személyes emlékem: hatalmas bukással. S a főszereplő, Kállai Ferenc is legyintett, amikor Coriolánusát emlegettem. Mert téves színházi gondolat, hogy a stílus modernsége importálható. Mint egykor az *Esti Hírlap* tudatta: Major koffernyi Brecht-dokumentummal érkezett Berlinből, mondván: a hitelesség elszántságában rendezi az átíratot. Csakhogy egy más stílus(ok)hoz szokott együtttest hat hét alatt nem lehet áthangolni, idomítani egy más színházi nyelvre. Főként új színi gondolkodásra; arra, amit Kelet-Berlinben a Brecht-társulat évek során, szívós munkával alakított ki. Ungvári Tamás dicséző sorok mellett erre utalt a harci jelenetekről írva: „egy esztendőnkön át fegyelmezett és nevelt balettgárda, s nem szakmunkási státuszban dolgozó statisztasereg jelenítheti meg”.²⁶ S ebben a műhelymunka igénye és mélysége, az a társulatteremtő szellem hiányzik, amit Cs. Szabó visszatérően s oly elismerően említ Peter Brook munkáit elemezve.

A SHAKESPEARE-EMLÉKÉV ihletében látott és olvasott darabok egymást követően sorjáznak Cs. Szabó repertoárjában. A *Tévedések vígjátékát* (1964) Clifford Williams rendezésében azért is itt említjük, mert a *Lear király* mellett annak a turnénak az előadása, amely a világot járva a budapesti színpadon is szerepelt. S bár a kezdő író „első víg darabja”-nak mondja Csé, feltűnő, hogy más írásainál érzékenyebben idézi az előadás élményét. Vagyis a szöveg mélységéből elő-

²⁶ UNGVÁRI Tamás, *Világszínház* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974).

hívott látvány s a megvilágított gondolat, világkép tűnik elő írásának második feléből:

„Néma közjátékokból tudjuk meg, mintegy a szavak magyarázataként, hogy elvarázsolt városba kerültünk. Kardnyelők, csodadoktorok, Paprika Jancsik a lakói, krokodilt húznak pórázon, itt aztán semmi nem lehetetlen. Egyetlen sor változtatás nélkül megemeli a darab hangulatát, elmélyíti az értelmét páratlanul fegyelmezett színészeivel.”

Nagy Péter Budapesten így dicsérte Clifford Williams színházát: „a begyakorlottság, az összetanultság olyan mértéke, amely már teljesen felér a spontaneitással, jobban mondván a spontán játék- vagy mimusösztönnek magasabb, tudatosabb foka: balettszerű pontosság, melyből kiküszöböltek minden gépiességet”.²⁷ Ebben a mozgás, a *commedia dell'arte* színi hatását, a beszélő színház kitágulását, a játékoság hatalmát észleli. Kéry László is az előadás indításának eleven-ségét említi, s ahogy Cs., úgy ő is a rendezőt idézi: „A társulat bemutatójának szántam: nézzétek, itt vagyunk, a színészcsapat! Belépünk, s felállunk méltósággal, keccsel, ünnepélyesen. Várjuk, milyen irányba vonz minket az anyag”. Világos beszéd, ihlett, kollektív játék következik, ígéri a rendező, éppen ezért téves Kéry hazai szociálfoglalkoztatói szempontja, amikor nehézkes fordulattal úgy véli: „némajáték beiktatásával a rendezőnek nem utolsó sorban az volt a célja, hogy a társulatnak minél több színészt foglalkoztassa”.²⁸ Sem első, sem utolsó sorban Williams nem számolgatta stratfordi színészeit: annyit iktatott az előadásba, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy a darabot a játék mágiája megidézze. Kéry az egész „egyenletességét és harmóniát”-ját dicsérte, Cs. Szabó egy szóval hasonlót állít, ám Diana Riggről többet is rögzít, egy színész és a színház varázslatát: „Alakítása az angol komikai játék diadala. Azért emelem ki őt az egyenrangúak közül, mert emberemlékezet óta nem volt nála megrendítőbb és elhihetőbb Cordélia

²⁷ NAGY Péter, *Két évad* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966).

²⁸ KÉRY László, *Shakespeare, Brecht és a többiek* (Budapest: Magvető Kiadó, 1968).

a *Lear*ben. Huszonnégy óra választja el esténként az alakváltozást Adrinát Cordéliától a jubileumi világkörúton”. Összegezve a *Lear* és a *Tévedések* budapesti vendégjátékának a sikerét: Shakespeare, a színház, a játék mágiájának olyan mélységeit világította meg, aminőt a hatvanas évek első felében a hazai, még szocialista-realista-naturalista, pszichologizáló színház nem tudott. A színpad és a nézőtér együtteműségében a beavatás élményét élhette át a publikum. Amikor már nem a színpad, az előadás hitelét nézte, s nem is a díszítettségben mozgó színészi alakítás ámulatában merült el, hanem az együttes játék változatos átlelkesítésében, és ez eszméltette a jelenre is.

A rózsák háborújának, a henriek és richárdok korának történeti, művészettörténeti áttekintésére s a shakespeare-i színi eposz értelmezésére is az 1964-es év indította Cs. Szabó Lászlót. Amikor is Peter Hall és John Barton újkori nézőpontból Anglia múltját tízórás „játékidőben” tárták elő Stratfordban. Feltűnő, Cs. Szabó nem említi, hogy a stratfordi előadás drámafolyamából Laurence Olivier két fejezetet filmre vitt: az *V. Henriket* és a *III. Richárdot*. A dramaturgiai sűrítést elemezve, a vállalkozást jellemezve találó kifejezéssel él: „gengszterpolitika intő meséje”-t formálták a shakespeare-i szövegből. A díszlet és a játéktér, a látvány az előadás gondolati dimenziójában is ihlette az esszéistát, mert más írásaitól eltérően láttatóan részletezi John Bury színpadát:

„nyílnak, csukódnak az acélfalak, akárcsak a tankszállító hajók orra a normandiai partraszálláskor. Egyre szűkülnek is: *III. Richárd* már beszorult egy bunkerbe. A tragédia végén egészen picibe, a sisakjába. Csak azt kell fölfeszíteni, hogy torkon szúrják, mint egy malacot. Rácsok, rostélyok, várfalak s a bronz és kék tónusú öltözetek, amelyekből baljóslatún villan ki a királyi arany, különösen az aranyszőke *IV. Edwárd* alatt, vizuálisan is ítéletet követelnek a nézőtől a morális pusztulásról.”

Ezt követően Cs. Szabó a drámaíró időszerűségéről is összegző gondolattal szolgál: „Elmúlt az idő, talán örökre, mikor magyarázó szemében Shakespeare a pártok felett sasszárnyon lebegő isteni egyked-

vűség megtestesítője volt. Az amorális művészé, aki egyformán érdekel mindenfajta szenvedély, mert adatokat szolgáltat embertársairól a lángésznek.” Ebből következik: téves igyekezet a drámaíró korát kutatni s műveit korába visszastilizálni. Mert Shakespeare idejében a néző ízlése többször is változott, mondja Csé. Látomásos képek idézése mellett „[a] mindenáron korszerűsítés csapdájá”-t is említi; ott az ő mértékének határa, amikor a rendező „ránk parancsolja a párhuzamot”. Közelebbről: „a történelmet is eltorzítja a rendezés azzal, hogy túlságosan a nézőre kényszeríti a totalitárius terrorállam emlékeit. Akármennyire lehanyaglott Európa a középkor végén, annyira mégsem süllyedt, mint a huszadik század harmincas-negyvenes éveiben.” S az átdolgozás mértékét példázza is az esszében: „Shakespeare meghamisította ugyan III. Richárd alakját, de nem annyira s nem úgy, ahogy tételei igazolására tette volna mondjuk Bert Brecht”. Alább a főszereplőket méltató teljes szöveget idézzük, mert érvei jellemzik őt, s ilyen terjedelemben egyetlen Shakespeare-előadás színészeit aligha méltatta:

„Két nagy színészavatás volt a ciklus alatt. David Warneré, aki eddigi kezdő szerepei után VI. Henriket alakította szívszorító odaadással, s a második részben durván faragott angolszász kőszent monumentális méreteit bontotta ki maga körül. Ian Holm játszotta III. Richárdot; ő viszont, alacsony növése miatt eddig Puck, Ariel, Hüvelyk Matyis szerepkörére volt szorítva. A vidám szörny meghozta tehetségének a szabadulást. De az angol színművészet nagy diadala mégiscsak egy veterán művésznőé volt, Dame Peggy Ashcrofté, aki tíz órán keresztül enyhe franciás raccsolással – utóvégre francia királylány! – szemünk láttára alakul át kacér menyasszonyból vasba dermedt nőtény tigrissé s abból kócos, agg boszorkánnyá. Csak hódolat illeti meg, nem bírálat. S ez a nagy Shakespeare-színész, Peggy Ashcroft asszony, a magyar nép egyik leghűségesebb barátja.”

„NEM VAGYUNK HAMLET, a királyfi” – vélekedését Cs. Szabó ismétli esszéjében. Szeméremből? Merthogy magáról is beszélni kellene? Valójában talány, hogy miért távolítja magától a tragédiában felmerülő létkérdéseket. Nem vagyunk királyfiak persze, de ember voltunk földi léte-

zése fölötti hétköznapi tusakodásaink azonos ütemű szív- és érzelmi kérdései személyesek Hamlettel. Drámaíróról, színházról beszélünk, így csak egyet említve: vajon a színház hivatása nem éppen az, hogy a nézőt szembesítse magával, azaz esendőségeivel, hitványságaival, erényeivel? S ekképpen valami felismerést, a tisztázás óhajának szikráját gyűjtsa az emberben? *Hamlet*-elemzésében Csé talán éppen ezért is kisebbiti az egérfogó-jelenetet; mert úgy véli: „előérzete súg neki”, Hamletnek, azaz, hogy színészeit játékra kéri sejtelve bizonyítására. Valóban a melankolikus szellem „öncsaló látomásának” próbatétele volna az egérfogó? Jóval többről van szó. A *Hamlet* sűrítetten eszméltet a tervszerűségre, hiszen a királyfi által szervezett színielőadás látványos és közösségi, hiszen az egész udvar tanúságtételét mozditja, s így a királyfi legfontosabb akciója. Mondhatni: provokációs elterveltséggel szervezi, amikor Hamlet apja megöletését színielőadás keretében, mint vizsgálati alkalmammal akarja megtudni. Azaz a játék gyilkosságát szembesíti a claudiusi tett valóságával. Remélve, hogy Claudius bűnére dőbbsen; s kérdése a színjátékkal: bevallja-e nyilvánosan, hogy apja óhaja szerint, a claudiusi bosszú igazolt legyen? Michael Wood monográfiájában²⁹ is hivatkozik erre, „egy átkozottul jól megírt történet”-ben „metaforaként és a cselekmény felvillanyozására” él a *színház a színházban* fordulattal. De ahogy említettük, ennél is több, és dramaturgiailag nyomatékos, mert a dráma aranymetszésében próbatételes, vallatáserejű jelenetet Hamlet szervezte. Ahogy Roth Endre írja: „A pszichodráma módszere beválik, a »második színpadon« megjelenített orv-királygyilkosság fel-dúlja a gyilkos királyt, Hamlet vad örömmel tapasztalja, hogy Claudius magára vette a célzást.”³⁰ A filológusok máig kutatják, mely sorokat írhatta bele Hamlet, mert ezt ígérte színészeinek. Fölösleges spekuláció, Csé sem foglalkozik vele, mert szöveg nélkül is, a jelenet némajátékos története egyértelműen a gyilkosságra eszmélteti Claudius, Hamletet

²⁹ Michael WOOD, *Shakespeare nyomában*, ford. BABITS Péter (Pécs: Alexandra Könyvkiadó, 2008).

³⁰ ROTH Endre, *Shakespeare – szociológiai olvasatban* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1983).

és az udvari népséget. Innen az apai sugallat és a hamleti sejtelem bizonyossága: a király a bűnös!

„Fennakadt” – Cs. Szabó *Hamlet*-elemzése voltaképp Shakespeare esszéinek jegyeit is sűríti. Forrásait jobbra nem említi sem a szövegben, sem függelékben, „néhány kutató”-ra általánosságban hivatkozik. Akiket mégis megemlít, írók: Goethe, Shaw, T. S. Eliot – máskor is utal rájuk. A történeti visszatekintésben a különféle kiadások változatait is említi, de idézetei nyomán bizonyos, hogy alaposan tanulmányozta a hazai Shakespeare-összkiadást (1961)³¹; jegyzeteit főképp, melynek első változata 1955-ben jelent meg. Itthon kevésbé tárgyalt szempontokat is említ, például hitéleti kérdésekre figyelmeztet – „Hamlet protestáns démonológia szerint szól apja szelleméhez” –, ami természetes, hiszen Luther Wittembergjében tanul, amint Wood is utal rá. Apja viszont katolikus hitrendszer alapján válaszol. Összegezve: „*Hamlet* keresztény dráma is” – mondja Cs. Szabó, s a drámaíró életművét is hasonlóképp látja. Szempontjai között kitüntetett: „*Hamlet könyves királyfi*”, ami természetes is. De Csé olykor mintha túl komolyan venné Hamlet önjellemzését, például az „Én egy idő óta...” kezdetű monológját, s így jellemzi: „el-elborítják a nihilista undor hullámai”. Voltaképp a gyász érzetében, a halállal szembesülve érthető a mélypont, de tán itt Shakespeare, a dörzsölt dramaturg is működik: a színház, az alkotó trükkje, hogy a mélypontról majd felhevítse a nézőt és hősének küzdelmét. Számos *Hamlet*-előadás Poloniusánál Cs. Szabó erősen jelenkori érzékenységgel, magasabban láttatja az udvari tanácsost mint „díszpatkány”-t:

„Ravasz, tapasztalt, hasznos kormányférfiú, ha kikezdte is a kor. Pedáns műveltsége, az iskolás protestantizmus neveltje, nem a csapongó mediterrán költészeté. Lehet akármennyi örségváltás, rendszerváltozás, ő nélkülözhetetlen a trón birtokosának. Kezében van a kémhálózat itthon és külföldön, vérévé vált a szimatolás...”

³¹ William SHAKESPEARE, *Összes művei*, kiad. KÉRY László, Tragédiák I–II., II. Vigjátékok (Budapest: Európa Kiadó, 1961).

S hogy egy *Hamlet*-előadást és alakítóját sem említi (Laurence Olivier filmje, 1948), igazolja a mű iránti – és nem nézői emlékének, élményeinek – elragadtatását. A quartováltozatoktól Hogarth-rajzokig s Dosztojevszkijig oly hatalmas képi és gondolati áradásban beszéli el „az Aiszkühülosz-trilógiában szenvedő Oresztész mellett a több ezer éves színháztörténet legnagyobb szerepé”-ről való gondolatait, hogy szükségét se érzi, színi élménnyel tovább gazdagítsa, bonyolítsa a maga érveit és látomását.

HALÁLÁRA is emlékezve Cs. Szabó folytatta Shakespeare-sorozatát, hiszen 1966-ban volt 350 éve, hogy a drámaíró elhunyt. Az *Othellóról* szólva (1965) Shakespeare gátlástalan időjátékát szólítja a remekmű igazolásaként, aztán filológiai mélységgel elemzi, „néger volt-e *Othello*?”. Válasza: „Idegen-gyűlölet és faji előítélet volt éppen elég az Erzsébet-kori angolokban, de nagyon feltűnő, hogy ez a becsmérő érzés az *Othello* szereplői közül csak az aljasokból és alacsonyrendűekből fakad ki, no meg a sértett apából”. Desdemona megölését árnyalva igazolja: „az emberölés előtt még nem tudja, hogy rászedték. Meg kell tennie, amire készül, be kell mutatnia engesztelő áldozatát a tisztaság oltárán, ha a nő olyan, amilyennek hiszi”. Nem említi, de tán a *Peleskei nótárius* Zajtaijának színi jelenetére is gondol Cs. Szabó, amikor megjegyzi: korábban a gyilkossági jelenetbe: „naiv [...] becsülni való nézők felkiáltottak a színpadra”. Ezúttal Cs. Szabó a darab filmes változatára is emlékeztet, Szergej Jutkevics rendezésére, s Puskind idézve *Othello* féltékeny természetére. Aki „nyolcadrészt néger [...] életével lakolt féltékenységeért”. Az orosz film, ritka értelmezésben, hősnék mutatta a mórt. S Laurence Olivier a színpadon? Kivételes elemzés, fontos idézni Csé érzékenységét, meditációját is igazolandó:

„Minden izom, ízület, ínszalag, porc engedelmeskedik akaratának. S nem akármilyen feladatokra. Olivier szenvedélyes átváltozó művész, Osborne *Komédiásában* még a fogsora is megcsúnyult anélkül, hogy hozzányúlt volna a sminkmester. Teljes a metamorfózisa az *Othellóban*, fajt és nem

alakot cserél [...] Megnó a keze, torokból bugyborékol a kacagása, forró és mély a hangja, négerre vall a lomhaszemháj, a csípőringás, a felsőtest vetése, tenyértartása, idegen ritmusú mozgása lábujjtól a nyakszirtig. S a duzzadt ajak. Meztőláb játssza a szerepet. De az a másik ember se fehér, aki szenved ott belül. Aki szerelmét és önbizalmát elvesztve, a nagy eskünél a »márvány ég«-re térdén állva letépi nyakából a keresztet, hogy homlokával a földön visszapártoljon a vérivó dzsungel-istenekhez. Ebben a pillanatban Othello csakugyan magával rántja a világot a káoszba. Vinnyog és üvölt; Olivier még arról sem feledkezik el, hogy nyavalyatorós a mór. Történelmi alakítás, megőrzi a krónikák. S a néző mégis feszeng – mi a hiba ebben a páratlan mutatványban? Nagy művészet, de valami mégsem vág itt. A hiba a szerep értelmezése. Shakespeare tragédiája egy féltékeny emberről szól. Olivier megjátssza a négert, Nagybetűvel. Olyan, mint Afrika allegóriája egy Rubens-képen, írta elragadtatva egy kritikus. A dicséret kétélű. Olivier teste, mint mondtam, bámulatos átváltozásra képes. S a színészt és a nézőit bűvöletébe ejti a metamorfózis, nem lehet betelni a négerré változott fehér emberrel. Mintha Shakespeare két párhuzamos tragédiát markolt volna össze, egyet a féltékenységről, egyet a feketéről. Ami persze nem áll.”

Paul Robeson is látta a szerepben Stratfordban 1959-ben: „Valódi néger volt s nem fénymázás, hangja trópusi hőségével, szeme szomorúságával hitelesítette származását, az volt, aki s nem »megszólalásig« néger. A lényét adta, nem pedig – mint Olivier – a fehér ember megterhelt lelkiismeretét” – zárja tünődését, amely a kötet legmélyebb elemzése színészi alakításról.

A mór illetékessége mellett a Shylock-kérdésnek is nekifeszült 1966-ban, noha halála évében (1984) még formálta esszéjét³². A *velencei kalmárról* van szó, aki nem a zsidó uzsorás – Antonio az. A darab fogantatásának mélyébe vág a tanulmány, mert Cs. Szabó történetét 1290-től kezdi, amikor a zsidókat kiűzték Angliából, s Erzsébet királynő spanyol származású kivégzett zsidó orvosáig Lopezig kutatja a történet mélyáramát. S az első előadások légkörét is: „Bárkié volt

³² Cs. SZABÓ László, „Velencei uzsora, belmonti muzsika – A velencei kalmár”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*

először a szerep, bizonyára nevetségesnek és visszataszítónak jászotta, máskülönben az állóhelyről kifütyölte volna a nép, amely csámcsogva tolongott Lopez bitója körül”. Shylock jó ideig ripacsok hálás szerepe, s majd az alakítás légköre a 19. századtól komorult és súlyosbodott. Előadásra nem hivatkozik Csé (Majort látta-e szerepben a háború előtt a Városi Színházban? Talány.), de Hevesi Sándor tanulmányára igen, ami pedig a dráma irodalmának kiváló darabja. Az erős szövésű Csé-esszében feltűnik a Hevesi-szál, amely szerint: „Shylock bosszúvágyában tehát nincs semmi sajátosan zsidó vonás, de a bosszúállás módja, a kerülő út, a törvény sáncaiban való lesben állás, a követelés jogosságára való hivatkozás már egészen sajátos.” Minthogy Csé előadásra nem hivatkozik, kérdés: Hevesi, a rendezés stílusáról miként vélekedett? Így: „csak úgy egységes, ha annak az őseréjű, gazdag vígjátéknak tekintjük, aminek Shakespeare megírta, és ha Shylockban nem keressük a zsidóság tipikus képviselőjét”. És olvasóként mint vélekedik Cs. Szabó? „Tündérajáték, sötét komédia, morális példázat, vagy commedia dell’arte? [...] Utópista? Tessék, az. Egzisztencialista? Hogyne, az is. Realista? Föltétlenül”. S már a szép-író látomása a szerzőről: „Csakhamar meggazdagodott. Pénzét mint stratfordi lelkes polgár, ő is kamatra adta ki. De ebből a viláért sem következik, hogy később egyetértett Shylock gondolkodásával. Belmont ablakai holtig világítottak neki, s a tündérkastély kertjéből még akkor is áthallotta zenéjét, amikor Lear királlyal bolyongott a fenyéren.”

Az 1966-os esztendőben Csé még Shakespeare boldogságát tudatta *A felsült szerelmesekkel*. A darab előadástörténetét felvillantja, de a maga színi élményét nem tudatja. Firenzei kárpitok történetét és Walter Raleigh szellemét is beleszővi a shakespeare-i mesébe, a játéktílt rétegeit idézi, Watteau-képet lát a darab végi melankóliában. Képzletszökellő, játékos írás, mely a darab rétegeit bontja fel; Donne versét, a 136. *szonettet*, Kálnoky László halandzsa versét s Karinthy Frigyes *Így írtok tíjé*t is idézi. S egy tízsoros, egyperces történeti esszével zárul az írás, mely Essex végzetét villantja elő. Mert: „Ami játék

volt a kastélyban, egyik mágnes kör tréfaháborúja a másik ellen, tragédia lett a politikában”. A *Vízkereszt* is még az 1966-os évből datált, s hogy Cs. Szabó színi élményét nem említi, tán sejtjük a fogantatás okát. Tíz esztendeje, hogy a hazában a szabadság óhajta felizzott s elbukott, Csé esszéjét a párizsi *Irodalmi Ujság* 1966. decemberi száma közölte, melynek kezdése célozza feltevéünket:

„Miből él, idegen földre menekülve egy vallási üldözött? Amiből egy politikai földönfutó. Folytatja régi mesterségét, ha nem tud illeszkedni az új világba. Vagy pénzzé teszi anyanyelvét: megpróbálkozik a régi szókincs hasznosításával befogadói közt. Így tett Shakespeare idejében több francia kálvinista. Neminek változott a tan módszer négyszáz év alatt [...]”.

Cs. Szabó és emigráns íróársai hasonlóképp. A vígjátékban „a mondott vers” muzsikáját dicséri mindenekfölött, amiben az író bámulatában ott a magánember is, mert a nézők örömét említi, miszerint a darab azoknak is készült, „[a]kik színház előtt, színház után mindig készek összeülni magánmulatságból egy kis muzsikálásra”. Cs. Szabó is, aki a BBC-munka ebédszünetében, baráti és társasági alkalmak örömeiben az anyanyelv kamaramuzsikájában egy kávéházban vagy egy sohói kisvendéglőben elmerülhetett. A mulattatás mélységéről az ál-arccserék modernségéről beszél a *Vízkereszt*et elemezve, s tán szemérmes magáról is, amikor a „Petrarca-mérgezésben szenvedő” „herceget” jellemzi. Malvolio alakjában különösen kedvét leli; nevetséges voltában emberségét abban látja, hogy „önműködő egyensúlyozóként billegi a játékot s részvét és megbánás vegyül a kacagásba”. De ismét a vérpad(!); az élet, a jövő: a Shakespeare halála után történetekben. Érkezett „Cromwell fegyvereivel. Eltörölte a Karácsonyt, betiltotta *Vízkereszt* ünnepét, kivágta a májusfákat, bezárta a színházakat, dologházba csukta a bolondot, kiseprúzta a vigadozókat [...] Végül pedig lefejezte a királyt [...] Malvoliókból állt a bíróság, amely később vérpadra küldte.” A bujdosó, hazát álmódó, sorsát féltő keserve, melanholiája, hogy a színjáték bájos voltából kiszökve a vérpadhoz érkezik. Haza is gondol, a tíz évvel korábbi remény összeroppanására. Végezetül

így a darab címét is áthangolva ismétli: „*Vízkereszt, vagy amit akartok*, mondja a cím, odavetve. Vagy amit akartok? No, nem egészen.”

SZENTIVÁNÉJI ÁLOM. Azt olvassuk könyvének első tanulmányában a középkori angol misztériumokról, hogy a yorki romtemplomban az ácsolt lelátón a Megváltó passiójában elmerülve „Zuboly igazságá”-nak élményét élhette meg. „Az elhagyatva könyörgő ember körül alvó tizenkét tehetetlen apostol helyén tizenkét tehetetlenül alvó nemzetet láttam, mialatt egy kis nép magányosan kiissza a keserűség poharát. Melyik kis nép? Az enyém is”.

Említettük visszatérően, Cs. Szabó Shakespeare-élményét kevésbé az előadás ihleti, sokkal inkább a történelemre alapozott esszéista és költő mondja el gondolatait, látomásait. A néző átélt lelkesültségét csak villanásokban tudatja. Zuboly igazságát keresi a shakespeare-i színházban, s 1966-ot követő öt esztendőből voltaképp Morus-esszéje³³ közelít a Shakespeare-galaxisához. Alábbi sorokat olvasva tán a bujdosó író viaskodása és személyes vallomása is átszivárog a történetiségén.

„Morus jóformán egyedül maradt. Lehetett-e, lehet-e ilyen finnyás ember történelemformáló? S elviselhető-e az élet, ha általánosan kötelező ez a kényes igény, lelki személyünk védelmére? Ami miatt aztán nincs mód okosan engedni a zsarnoknak a szükséges pillanatban. Morus senkitől sem várta el, hogy kövessék. Nem maga a tisztaság, csupán a tisztaság vágya van elültetve legtöbb szívbe. De ahogy az ember nosztalgikusan teremtett magának sehol sincs édeni szigetet, ahol képzeletben önmaga fölé nemesedhetik, teremnek nagy ritkán a valóságban is édeni nemes sziget-embe-
rek, hogy szelíden szemrehányó példaadásukból tovább táplálkozzék a vágyakozás átlagos mértékünk fölé”.

Egészítsük ki: édeni sziget pillanatokra is teremthető. Például egy színielőadás is álomi órákba emelheti nézőjét, amint ezt Cs. Szabó a középkori misztérium estéjén átélte, noha: szorongó jelenidejűséggel.

³³ CS. SZABÓ László, „A vonakodó vértanú”, in Cs. SZABÓ, *Shakespeare...*

Ha jól olvastuk s értjük könyvét, talán állíthatjuk: Shakespeare galaxisának legfényesebb estéjét Cs. Szabó László 1971-ben élte meg a *Szentivánéji álom* előadásában. Írásának első fejezete Jan Kott sorsát beszéli el; ez voltaképp előhang, hogy majd a „lángeszű rendező”, Peter Brook előadásában elmerüljön. Az előadás Budapestre is eljutott, az elővétel hirdetett időpontjában, az épület oldalában előtűnt kétháznyi, pénztárnyitásra várakozó gyülekezet. Az egykori hazai be-számolókat újraolvasva is igazolható: Cs. Szabó jelenet- és szerepek váltásában pontosan rögzíti a *Szentivánéji álom* előadásának káprázata-t. Hiábavaló idézni sorait, mert lefokozzuk a szerzőt; bámuljuk inkább: mily eleven asszociációkkal beszéli el a tündérek, mesteremberek égi és földi misztériumát. S ha egykor Peter Brook *Titus Andronicus*-rendezése gyűjtotta fel Cs. Szabó színi gondolkodását, másfél évtized múltán már összegzésként olvashatjuk:

„Brook tehetsége olyan emésztőkemence, mely a legkülönbözőbb angol és idegen elemeket is veszélytelenül elfogyasztja. Kegyetlen színház, abszurd színház, élő színház, totális színház, rituális színház, avantgarde színház; Brecht, Genet, Artaud, Kott, s a boroszlói Grotowski megtévesztő név és jelszó vele kapcsolatban, talál is, nem is. Azt hihetnők, hogy éber szimatú, eklektikus világtolvajjal van dolgunk. Brook azonban a legeredetibb rendező nyugaton. S mivel angol, kísérletezés közben is törődik a nézőkkel.”

Majd következik a színpad leírása, s a kápráztató varázslat mikro-realista ismertetése. Például:

„Puck és Oberon a hallucináló szerelmes legények Puck – bolondítójuk – gólyalábai közt kergetik egymást. Meteorok cikáznak óriási konfettik záporoznak [...] Színészek és színésznők karból karba röpködnek a levegőn át, leteperik, dögönyözik és dobálják egymást, mint nyaktörő akrobaták, fejfel lefelé mondják a szöveget [...] Mi ez? Költészet, cirkusz, trágár bohózat, rituális játék freudi aláfestéssel vagy a néma burleszkfilm hőskorát idéző kergetőzés Buster Keaton stílusában? Minden együtt. S a szövegmondás, majdnem mindig a nézők felé fordulva tiszteltetés a költőnek. Nem emlékszem ehhez fogható színházi élményre.”

Voltaképp *Szentivánéji* káprázatában Cs. Szabó László távcsövét eltérítí Shakespeare-galaxisáról. Megözvegyülve, a BBC nyugdíjasaként már elmaradnak a stratfordi utazások; betegség és magány szorításában, a hazatérés egyre erősödő kísértésében mintha megértőbben tekintene a világ apokaliptikus voltára. Amelyben változatlanul Titusok hemzsegnék és pusztítják emberi létünket, méltóságunkat. Színházi élmény említése nélkül még a *Szeget szeggel* remekmű voltáról értekezett (1984), ahol a drámaköltő érdemét így összegzi:

„számunkra a tragédia és komédia összeolvadó, ambivalens félhomályában fogant problematikus játékok szólnak elevenen. Jó vagy rossz társadalmi közérzet nyomása éppoly döntő a sikerre szoruló színházakban, mint az a közkívánság, hogy tegnapi vagy történelmi hősök helyett magunkról is lássunk, halljunk valamit”.

Előadás helyett idézetekkel beszélí és igazolja a darab s a történet modernségét.

„Shakespeare mélyen behatol egy korhadó rendőrállam eltorzult működésébe: ne ítéljete, hogy ne ítéltessetek! – a vészbírák maguk is romlott emberek: börtönt építetnek, börtönt ácsoltatnak, holott ugyanazokért a bűnökért szorulnak kegyelemre, amiért az elvi Igazság jegyében kivégeztetnek másokat, a gyengébbeket”.

A hazavágyó s -készülő író látomása és üzenete is volna a majdan remélt zsarnoki idők múltáról? Igen, a *kegyelem* fontos Cs. Szabó Prospero-forma búcsújában. Fontos tétel, hogy sorslátását a modernkedés, a tragédia eltűntének divatteóriája nem ragadta el. Kolozsvár hű fiaként is tudta: amíg egy honfitársa is anyanyelvi, nemzeti hovatartozásának a rabságába kényszerítve él, addig a tragédia színpadon is sorsműfajként szorítja emberi létezésünket.

Már csak egy írás 1963-ból: a sose játszott *Cymbeline*-ről. Martin Lings Shakespeare-könyvének erről szóló fejezetében írja: a drámaíró utolsó műveiben elhagyja a tragikus formát, „egy másikért, amely nemcsak a Purgatórium közvetlen ábrázolását teszi lehetővé, hanem

abból is megmutat valamit, ahová a Purgatórium vezet”.³⁴ Cs. Szabó, ha nem is végezhetette be könyvét, megszerkesztette holnapi üzenetét. Mert Shakespeare-galaxisának záradékaul illesztette a *Cymbeline*-ről szóló jegyzetet. Immár Shakespeare maszkjában a magaslatról visszatekintő Cs. Szabó László arca is előtűnik:

„szörnyű viharokon át az Irgalom volt lángelméjének iránytűje, életművének nehézségi ereje. Irgalom, rend, Harmónia, amely által a tölgyfa tökéletes tölgyfa lehet, a rózsza tökéletes rózsza, a pásztor tökéletes pásztor, a szűz tökéletes szűz, a bíró tökéletes bíró, a király tökéletes király [...] Irgalmat azoknak, akiket – belátás után – meggyötört saját bűnük! Hol van ehhez mérhető szakrális igazság a korabeli reneszánsz darabokban? Ilyen következetes emelkedés a többi írópályán körülötte? Még ha úgy látszik is századok távolából, hogy bizonytalanabb a kéz, fáradtan már csak félig figyel a közönségre. Aki öregedő szívvel erre a magaslatra jutott el, korán vágott az neki, fiatal lábbal. Meredek a tisztulás hegye.”

Prospero a tág hazából hazatért a Kárpát kebelébe, Sárospatakra. Vas Istvánnal mondhatta: „Mert csodának ez is épp elég. / Mert elmúltak a nagyurak, / De megmaradt Sárospatak...” (*Cambridgei elégia*).³⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM:

ALEXANDER Bernát. *Shakespeare*. Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1920.

ARTAUD, Antonin. *A könyörtelen színház*. Fordította BETLEN János. Szerkesztette

VINKÓ József. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.

BENEDEK Marcell. *Shakespeare*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1963.

³⁴ Martin LINGS, *Shakespeare titka*, fordította BÓDVAI András és RUTKAY Kálmán, bev. MALLER Sándor, jegyz. RUTKAY Kálmán (Budapest: Stella Maris Kiadó, 1984).

³⁵ Vas István, *Válogatott versek*, kiad., előszó Vas István (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990).

- BROOK, Peter. *Az üres tér*. Fordította KOÓS Anna. Utószó, LENGYEL György. Budapest: Európa Kiadó, 1968.
- BROOK, Peter. *Időfonalak*. Fordította LENGYEL Ágnes. Utószó, a jegyzeteket írta LENGYEL György. Budapest: Európa Kiadó, 1999.
- BROOK, Peter. *Változó nézőpont*. Fordította: Dobos Mária. Budapest: Orpheusz Kiadó, 2000.
- CS. SZABÓ László. *Hódoltsági irodalom*. Esztétikai kiskönyvtár. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta CZIGÁNY Lóránt. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008.
- CS. SZABÓ László. *Hűlő árnyékban*. Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982.
- CS. SZABÓ László. *Shakespeare – Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.
- GYÁRFÁS Miklós, szerk. *Élő dramaturgia*. Budapest: Magvető Kiadó, 1963.
- HEVESI Sándor. *Amit Shakespeare álmodott*. Válogatta, szerkesztette JÓZSEF Gábor. Budapest: Magvető Kiadó, 1964.
- HEVESI Sándor. *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*. Budapest: Táltos Kiadó, 1920.
- KÁRPÁTI Aurél. *Főpróba után*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1956.
- KÉRY László. *Shakespeare, Brecht és a többiek*. Budapest: Magvető Kiadó, 1968.
- KOTT, Jan. *Kortársunk, Shakespeare*. Fordította KERÉNYI Grácia. Budapest: Európa Kiadó, 1970.
- LINGS, Martin. *Shakespeare titka*. Fordította BÓDVAI András. Budapest: Stella Maris Alapítvány Kiadó, 1984.
- MALLER Sándor és RUTKAY Kálmán vál., szerk. *Magyar Shakespeare Tükör*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1995.
- MIHÁLYI Gábor. *Színházról vitázva*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.
- MUIR, Kenneth. *Shakespeare a változó világban*. Szerkesztette SZENCZI Miklós és KERNYERES Zoltán. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- NAGY Péter. *Két évad*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
- OLIVIER, Laurence. *Egy színész vallomásai*. Fordította PREKOP Gabriella. Budapest: Európa Kiadó, 1985.
- RALEIGH, Walter. *Shakespeare*. Fordította CZEKE Marianne. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909.
- ROTH Endre. *Shakespeare – szociológiai olvasatban*. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1983.
- SEBESTYÉN Károly. *Shakespeare és az angol renaissance*. Budapest: Génusz Kiadó, 1920.
- SHAKESPEARE, William. *Összes művei. I. Tragédiák, II. Vigjátékok*. Szerkesztette ILLÉS Endre és KÉRY László. Budapest: Európa Kiadó, 1961.
- UNGVÁRI Tamás. *Világshínház*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.

Vas István. *Válogatott versek*. Válogatta és az előszót írta Vas István. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990.

WOOD, Michael. *Shakespeare nyomában*. Fordította BABITS Péter. Pécs: Alexandra Könyvkiadó, 2008.

Sírja a sárospataki temetőben

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

TÉLI VIRÁGÉNEK

(RÉSZLET)

*Vagyok csepegő sziklamohán szunnyadó
övig szakállas vízi király, vén számkivetett,
rémálmaimat szétszórni Holdistennő
csillagfénynél te virrasztasz
fürkésző éji halászok búcsúja után.*

*Ha lefejtették már a bort a Hegyalján,
vess egy örökre virító mimózafürtöt
a diákok hervadt árvácskái fölé
hálás hantomra
félúton Kölcsey s Kazinczy sírja között
Kárpát kebelében,
mielőtt megjön a hó.*

A SOROZAT MEGJELENT KÖTETEI

Páskándi Géza-emlékkonferencia
2011. november 28.

II. Czuczor–Fogarasi-konferencia
2012. január 6.

Nagy Gáspár Emlékkonferencia
2012. május 17.

Tormay Cécile-emlékkonferencia
2012. október 5

Hubay Miklós-emlékkonferencia
2013. május 3.

Paradigmák a művészetben
2013. november 18–19.

Jókai Anna-konferencia
2012. november 23

Kós Károly-emlékkonferencia
2013. december 13.

Bánffy Miklós-emlékkonferencia
2013. december 18.

Falumitológiák, faluvalóságok
félszáz év magyar irodalmában
2014. március 24

Erdélyi János-emlékkonferencia
2014. november. 6.

Tanácskozás a pásztorművészetről
2015. augusztus 28–29.

Jégtörő írók. Tamási Áron-
és Sütő András-emlékkonferencia
2016. szeptember 20.

Televízió és közízlés.
A művészet esélyei a 21. századi
televíziózásban konferencia
2017. február 20–21.

A 2017. október 26-án
a Pesti Vigadóban megrendezett
A tág haza című Cs. Szabó László (1905–1984)
tiszteletére megrendezett emlékülésre
a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozata
rendezvényeként került sor.

Köszönjük, hogy Illyés Mária dokumentumokkal
gazdagította kötetünket.
Továbbá köszönjük, hogy a Sárospataki Református Teológia
Tudományos Gyűjteményének főigazgatója, dr. Dienes Dénes
és munkatársai az emlékülés rendezését segítették.

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Az MMA megbízásából kiadja az MMA Kiadó 2018-ban

www.mma.hu, www.mmakiado.hu

Felelős kiadó: Pécsi Györgyi, dr. Szabó László

Felelős szerkesztő: Nagy Borbála Réka

Sorozatterv: Bornemissza Ádám

Tördelés: Kovács Nóra

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában